

**T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

**PÎRÎZÂDE İBRAHİM'İN
EL-İ'LÂM Fİ'L-MÜHİMMÂTİ'Ş-ŞER'İYYE MİNE'L-AHKÂM
İSİMLİ RİSÂLESİNİN TAHKİK, TERCÜME VE TAHLİLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATİMA SÜMEYYE KEMERTAŞ

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ SÜMEYYE ONUK DEMİRCİ

**YALOVA
TEMMUZ 2024**

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

PÎRÎZÂDE İBRAHİM'İN
EL-İ'LÂM Fİ'L-MÜHİMMÂTİ'Ş-ŞER'İYYE MİNE'L-AHKÂM
İSİMLİ RİSÂLESİNİN TAHKİK, TERCÜME VE TAHLİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATİMA SÜMEYYE KEMERTAŞ
218121032

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ SÜMEYYE ONUK DEMİRCİ

YALOVA
TEMMUZ 2024

ETİK BEYAN

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım “PÎRÎZÂDE İBRAHİM’İN EL-İ’LÂM Fİ’L-MÜHİMMÂTİ’Ş-ŞER’İYYE MÎNE’L-AHKÂM İSİMLİ RİSÂLESİNİN TAHKİK, TERCÜME VE TAHLİLİ” başlıklı bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi taahhüt ve beyan ederim.

Fatıma Sümeyye KEMERTAŞ

ÖNSÖZ

Tarihin derinliklerine terk edilmiş ilmî bir mirasın vârisleri olarak ecdâdımızın cehd ve azimle elde ettiği kıymetli hazineleri iktisaf ettirenlerden olabilmek, ne kadar geç kalınmış olursa olsun mazinin nurunu hem bugüne hem geleceğe ulaştırabilmek adına büyük bir ehemmiyete sahiptir. Şüphesiz her miras haktır ve menfaatler getirir fakat ilim mirası iki cihan saadetine vesiledir.

Biz de bu uğurda bir payemiz olsun gayesiyle yola çıktık. Mekke-i Mükerrede yaşamış bir Osmanlı âlimi olan Pîrîzâde İbrahim'in *el-İ'lâm fi'l-mühimmâti's-şer'îyye mine'l-ahkâm* isimli risalesini tahkik, tercüme ve tahlil cihetiyle müellifine ecir, Müslümanlara irşad vesilesi olmasını temenni ettik.

Çalışmamız verdiğimiz emeğin bir neticesi olarak görünse de bize bu yolda verilen destekler, emeğimizin temel dayanaklarını teşkil etmektedir. Biz de Rabbimize şükür etmek için kullarına teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

Yazma eser tahkikiyle iştigal etmeye niyetlendiğimde bu alanda ilk yol gösteren isim kıymetli Dr. Mehmet Fatih Kaya hocaya; bana yazmalar dünyasının kapılarını açarak yeni bir ufuk kazanmamı sağlayan ve yüksek lisansa başlamama vesile olan kıymetli hocam Dr. Sami Arslan'a; çalışma sürecimin başında ve sonunda, en kritik noktalarda yardımlarını esirgemeyen, ilerlememi kolaylaştıran çözümler sunan yazma eser uzmanı değerli Hüseyin Örs'e; verdiği destek ile ufuk açan yazma eser uzmanı değerli Dr. Necmettin Azak'a; risâle tespitinde ve kısmen tercüme noktasında yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam Doç. Dr. Pehlül Düzenli'ye; ayrıca tez savunma sınavıma katılarak görüş ve tavsiyeleriyle çalışmama katkıda bulunan jüri üyelerim kıymetli Dr. Semra Peker ve Doç. Dr. Merve Özaykal hocalarıma; yüksek lisans eğitimim boyunca benden yardımlarını esirgemeyen, zaman ve mekân gözetmeden bana her zaman destek olan ve akademik anlamda doğru yolu gösteren kıymetli danışman hocam Dr. Sümeyye Onuk Demirci'ye şükranlarımı arz ederim.

Nüshalara ulaşmamda yardımcı olan ve her zaman desteğini hissettiğim değerli arkadaşım yazma eser uzmanı Asiye Solmaz'a; çalışmamı sekteye uğratan teknik sıkıntılarla karşılaştığımda tüm samimiyetleriyle yardımcı olan ve tecrübeleriyle bana yol gösteren kıymetli arkadaşlarım Şeyma Genan ve Betül Genan'a; gerek ders döneminde gerek tez döneminde büyük desteğini gördüğüm, bu yolda karşılaştığım her sorunda yanımda olan ve sunduğu çözümlerden çokça istifade ettiğim kıymetli sınıf arkadaşım Hatice Bulmuş'a çok teşekkür ederim.

Ve her zaman yanımda olan, çalışma sürecinin gerektirdiği sabırda bana ortak olan muhterem anneme bilhassa teşekkür ederim.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Eylül – 2024

Fatıma Sümeyye KEMERTAŞ

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	i
ÖNSÖZ.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
1. GİRİŞ	1
1.1. Çalışmanın Konusu ve Amacı	1
1.2. Literatür	2
1.3. Çalışmanın Yöntemi	3
2. PİRİZÂDE İBRAHİM'İN HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ.....	5
2.1. Hayatı	5
2.2. İlmî Şahsiyeti.....	7
2.2.1. Hocaları.....	7
2.2.3. Talebeleri	8
2.2.4. Eserleri	9
2.3. Pîrîzâde İbrahim'in Yaşadığı 17. Yüzyılda Osmanlı Devleti.....	16
3. EL-İ'LÂM Fİ'L-MÜHİMMÂTİ'Ş-ŞER'İYYE MİNE'L-AHKÂM'IN TAHLİLİ	17
3.1. Risâlenin Adı ve Müellifine Aidiyeti	17
3.2. Esas Nüsha ve Yardımcı Kaynağın Tanıtımı	17
3.3. Eserin Kaynakları	18
3.4. Önceki Neşir Çalışmasıyla Mukayese	22
3.5. Tahkikte Takip Edilen Yöntem	23
3.5.1. Tahkike esas olan nüsha ve yardımcı nüshanın belirlenmesi	23
3.5.2. Metnin inşa edilmesi.....	25
3.6. Risâlenin Tahlili	26
3.6.1. Eserin konusu, muhtevâsı ve telif sebebi.....	26
3.6.2. Müellifin takip ettiği metod	26
4. EL-İ'LÂM Fİ'L-MÜHİMMÂTİ'Ş-ŞER'İYYE MİNE'L-AHKÂM'IN TERCÜMESİ	30
5. SONUÇ	70
KAYNAKLAR.....	72
EKLER	75
ÖZGEÇMİŞ	77
TAHKİKLİ METİN	78

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: bin/ibn
bkz.	: bakınız
çev.	: çeviren
h.	: hicrî
haz.	: hazırlayan
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
İTNES	: İSAM Tahkikli Neşir Esasları
ö.	: vefat tarihi
t.y.	: tarihi belirtilmemiş
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkik eden
vs.	: ve saire

PİRİZÂDE İBRAHİM'İN EL-İ'LÂM Fİ'L-MÜHİMMÂTİ'Ş-ŞER'İYYE MİNE'L-AHKÂM İSİMLİ RİSÂLESİNİN TAHKİK, TERCÜME VE TAHLİLİ

ÖZET

Pîrîzâde İbrahim, 17. yüzyılda Mekke'de yaşamış ve müftülük vazifesi yapmış olan önemli bir Hanefî âlimidir. Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı, çeşitli karışıklık ve sıkıntıların baş gösterdiği bir dönemde yaşayan Pîrîzâde, bu olumsuzluklara karşı kalemiyle mücadele etmek amacıyla *el-İ'lâm fi'l-mühimmâti's-şer'iyye mine'l-ahkâm* isimli risalesini telif etmiştir. Bu çalışmasında adaleti sağlamanın önemini vurgulamak amacıyla İslam muhakeme usûlüyle ilgili konulara yer vermiştir. Beş fasıldan müteşekkil olan risâlede birinci fasıl “edebü'l-müftî”, ikinci fasıl “edebü'l-kâdî”, üçüncü fasıl “dava”, dördüncü fasıl “şehâdet”, beşinci fasıl “ta'zîr” hakkında kaleme alınmıştır. Hanefî mezhebinin sıkı bir takipçisi olan Pîrîzâde'nin risâlesinin dayandığı çok sayıda kaynak Hanefî literatürüne ait metinlerden oluşmaktadır. Zengin kaynak değeri ve içerdiği mühim mevzular sebebiyle *el-İ'lâm fi'l-mühimmâti's-şer'iyye mine'l-ahkâm* risâlesinin, tahkik ve tercüme edilerek günümüze ve ilim dünyasına kazandırılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pîrîzâde İbrahim, el-İ'lâm fi'l-mühimmâti's-şer'iyye mine'l-ahkâm, Edebü'l-müftî, Edebü'l-kâdî, Dava

**A CRITICAL EDITION, TRANSLATION AND ANALYSIS OF PĪRĪZĀDE
IBRĀHIM'S TREATISE: AL-I'LĀM FI AL-MUHIMMĀT AL-SHARIYYA MIN AL-
AHKĀM**

ABSTRACT

Pīrīzāde Ibrahim was an important Hanafī scholar who lived in Mecca in the 17th century and served as a muftī. Pīrīzāde lived in a period when the Ottoman Empire began to weaken and various conflicts and troubles arose. In order to fight against these negativities with his pen, he wrote his treatise al-I'lām fi al-muhimmāt al-shariyya min al-ahkām. In this work, in order to emphasise the importance of ensuring justice, he included topics related to Islamic judicial procedure. In the treatise, which consists of five chapters, the first chapter is about 'adab al-muftī', the second chapter is about 'adab al-qāḍī', the third chapter is about 'litigation', the fourth chapter is about 'shahādat', and the fifth chapter is about 'ta'zīr'. A strict follower of the Hanafī madhhab, Pīrīzāda's treatise is based on a large number of Hanafī texts. Due to its rich source value and the important topics it contains, al-I'lām fi al-muhimmāt al-shariyya min al-ahkām is intended to be brought to the present day and to the world of scholarship by being analysed and translated.

Keywords: Pīrīzāde Ibrāhim, al-I'lām fi al-muhimmāt al-shariyya min al-ahkām, Adab al-muftī, Adab al-qāḍī, Da'wa

1. GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Konusu ve Amacı

Hak ile hüküm vermek Allah’a imandan sonra en kuvvetli farzlardandır.¹ Zirâ hakkın yerini bulması istikrar ve huzur vesilesidir. Kazâ ameliyesi hem dünyevî hem uhrevî boyutuyla iki dünyaya yönelik olmasından ötürü üzerinde önemle durulmalı, titizlikle uygulanmalıdır. Adalet müessesesi ancak bu şekilde düzgün işler ve insanlar güven içerisinde hayatlarını idâme ettirebilirler.

Doğumdan ölüme bütünüyle insan haklarının korunmasındaki mühim işlevinden dolayı kazâ, İslam Hukuk tarihinde birçok çalışmaya mevzû olmuştur. Fıkıh kitaplarında “*edebü’l-kâdî*, *edebü’l-kazâ*” başlıkları altında ayrı bölümler olarak, ayrıca müstakil eserler halinde incelenmiştir. Hanefî Mezhebinde İmam Muhammed (ö. 189/805) başta olmak üzere birçok âlim *Edebü’l-kâdî* isminde eser telif etmiştir. Tahâvî’nin (ö. 321/933) *Edebü’l-hükkâm*’ı, Hassâf’ın (ö. 261/875) *Edebü’l-kâdî* adlı eseri ve bu eserin Sadrüşşehîd Ömer b. Abdülazîz (ö. 536/1141) tarafından yapılan şerhi kazâ ile ilgili yazılmış önemli kaynaklardır.² Daha sonraki dönemlerde de eserler kaleme alınmaya devam etmiştir.

Bu alanda telifleri bulunan isimlerden biri de 17. yüzyılda yaşamış olan önemli Hanefî fakihlerinden Pîrîzâde İbrahim’dir (ö. 1099/1688). Osmanlı Devleti’nin idaresi altındaki Mekke’de yaşamış ve orada müftülük vazifesini ifâ etmiş olan Pîrîzâde, ilmî sahadaki üstün gayretiyle yüzden fazla eser telif etmiştir. *el-İ’lâm fi’l-mühimmâti’ş-şer’iyye mine’l-ahkâm* isimli risâlesi fıkıh ilmiyle ilgili kaleme aldığı eserleri arasında yer almaktadır. “Edebü’l-müftî” bölümünün yanı sıra “*edebu’l-kâdî*”, “*dava*”, “*şehâdet*” ve “*tazîr*” gibi İslam muhakeme hukukunun temel başlıkları altında birçok meselenin, altmış civarında Hanefî kaynağından derlendiği bu risâle kâdırlara yönelik yazılmış veciz ve kıymetli bir eserdir.

Biz de, *el-İ’lâm fi’l-mühimmâti’ş-şer’iyye mine’l-ahkâm* ismi ile müsemmâ bu risâledeki mühim meseleleri gün yüzüne çıkartabilmek niyetiyle müellifinin kaleminden çıkan ilk haline ulaşabilmek için risâlenin tahkikini yapmaya gayret ettik. Çalışmadan istifadeyi arttırabilmek gayesiyle Türkçeye tercüme ettikten sonra eseri tahliliyle birlikte ilim dünyasına kazandırmayı amaçladık.

¹ Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Daru’l-ma’rife, 1989), 16/59.

² Salim Öğüt, “Edebü’l-kâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/409.

1.2. Literatür

Pîrîzâde İbrahim, İslâm âleminin kalbi Mekke’de müftülük vazifesini ifâ edecek seviyede ilmî olgunluğa erişmiş önemli bir Hanefî âlimidir. Buna rağmen günümüze hayatı hakkında çok az malumat ulaşmıştır. Uzun süre gün ışığına çıkmamış olan eserleri üzerinde de Türkiye’de ancak yakın zamanlarda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu alanda öne çıkan isimler ve çalışmaları şu şekildedir:

İlk olarak bahsedeceğimiz isim Hasan Özer, *Mekke’de Bir Osmanlı Kadısı Pîrîzâde* isimli kitabında Pîrîzâde İbrahim’in hayatına kısaca değinmiş, özellikle yaşadığı döneme dair malumat vermiştir. Pîrîzâde’nin bazı risâlelerinin tercümesine yer verilen kitabın ana bölümünde ise Pîrîzâde’nin fetvaları tahlil edilerek verilmiştir.

Özer tarafından ilmî dergilerde “Pîrîzâde İbrahim ve *Mezhebi’l-İmâmi’l-A’zam* İsimli Risâlesinin Tahkik ve Tercümesi”, “Pîrîzâde İbrahim’in *Risâletü Gâyeti’t-Tahkîk fî Ademi Cevâzi’t-Telfîk fî’t-Taklîd* İsimli Risâlesinin Tahkikli Neşri ve Tercümesi” ve “Pîrîzâde’nin *Risâle fî Ma’ne’l-İstihsân ve’l-Kıyâs* Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi” isimli çalışmalar yayınlanmıştır.

Ayrıca Özer alanda çalışma yapan bir başka isim Mustafa Ateş ile birlikte *Mecmuatu Resâili Bîrîzâde fî’l-fıkhi’l-Hanefî ve Fetâvâhu* adlı kitabı yayınlamışlardır. Söz konusu çalışma Arapça olup Pîrîzâde’nin 56 adet risâlesi ile fetvalarını içermektedir. Kitaptaki risâleler arasında Özer ve Ateş’in ilmî dergilerde birlikte yayınladıkları Pîrîzâde’nin *Ref’u’l-iştibâk fî reddi da’va’l-iltibâk* ve *Risâle fî’l-bür’i ve’l-hul’* risâleleri ile Özer’in tek başına yayınladığı, daha önce ismi zikredilen risâleler de yer almaktadır.

Alanda çalışma yapan diğer isimlerden Necmettin Azak’ın “Pîrîzâde’nin *Umdetü Zevi’l-Basâir li-Halli Mühimmâti’l-Eşbâh ve’n-Nezâir* Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili” isimli doktora tezi bulunmaktadır. Aynı eser, Azak’ın tezini yazmaya başladığı tarihten kısa bir süre sonra Saffet Köse ile İlyas Kaplan’ın ortak çalışması olarak da yayınlanmıştır. Fakat iki çalışma tahkik açısından önemli farklılıklar ihtivâ etmektedir.³

Azak’ın çeşitli ilmî dergilerde yayınlanmış olan makaleleri, hayatına dair günümüze ulaşan bilgiler birbirinin tekrarı mahiyetinde ve kısıtlı olan Pîrîzâde hakkında yeni bilgilere ulaşılması açısından önem arz etmektedir. Azak’ın “Mekke’de Bir Osmanlı Fakihî: Yazma Nüshalara

³ Detaylı bilgi için bkz. Necmettin Azak, *Pîrîzâde’nin Umdetü Zevi’l-Basâir li-Halli Mühimmâti’l-Eşbâh ve’n-Nezâir Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 162-163.

Göre Pîrîzâde İbrahim'in Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri" isimli makalesinde Pîrîzâde'nin hayatıyla ilgili bilgilere ilâveten hocaları, icâzetleri ve eserleri hakkında başka kaynaklarda rastlanmayan çok detaylı bilgilere yer verilmiştir.

Azak'ın "Pîrîzâde İbrahim Üzerine Notlar: Ahmed el-'Üdî'nin Tercemetü'l-Müellif Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi" isimli çalışması ise esasen bir önceki makalesinin temel kaynağını teşkil etmekte olup Pîrîzâde'nin hayatına dair yeni bilgiler ihtiva etmesi sebebiyle ilim dünyasına kazandırılması açısından önemli bir çalışmadır.

1.3. Çalışmanın Yöntemi

Âlimlerimizden bize kalan ilmî mirası gün yüzüne çıkartabilmek niyetiyle, ihtisas yaptığımız fıkıh alanında tahkik çalışması yapmak için uygun bir eser bulma hususunda yoğun bir araştırma süreci geçirdik. Bu süreçte Pîrîzâde'yi ve eserlerini konu edinen yakın tarihli çalışmalarda risâlelerinin önemli bir kısmının tahkik edilmediğine dair bilgilere rastlayınca bu risâlelerden ulaşabildiklerimizi inceledik, herhangi bir tahkike mevzu olup olmadığına dair hakkında araştırma yaptığımız *el-İ'lâm fi'l-mühimmâti's-şer'iyye mine'l-ahkâm* risâlesiyle ilgili müspet bir kanaatimiz oluşunca bu eseri 2022 senesinde tez konumuz olarak belirledik. Fakat aradan iki sene geçtikten sonra çalışma sürecimizde, seçtiğimiz risâlenin Hasan Özer ile Mustafa Ateş tarafından tahkik edilen ve İlim Kapısı Yayıncılık tarafından *Mecmuatu Resâili Bîrîzâde fi'l-fıkhi'l-Hanefî ve Fetâvâhu* adıyla Arapça olarak neşredilen eserin içerisinde yer alan risâlelerin arasında olduğunu öğrendik. Risâleyi seçtiğimiz yıl basılan bu kitabın gözümüzden kaçmış olması büyük bir talihsizlik olarak gözüktü de kitabı incelediğimizde tahkik çalışmalarımızın birçok açıdan aynı olmadığını anladık. Bu nedenle şunu çok açık bir şekilde ifade etmekte fayda buluyoruz: Tahkik çalışmamız, risâleyi müellifinin kaleminden çıkan haline yakınlaştırması açısından ve tahkik kurallarının uygulanması cihetiyle önceki neşrinden daha ileri bir seviyededir. Bununla ilgili dayanaklarımız, iki çalışmanın özelliklerinden bahsettiğimiz zaman daha iyi anlaşılacaktır. Bu husus üçüncü bölümde yer alan "Önceki Neşir Çalışmasıyla Mukayese" başlığı altında detaylarıyla ele alınacaktır.

"Pîrîzâde İbrahim'in *el-İ'lâm fi'l-mühimmâti's-şer'iyye mine'l-Ahkâm* İsimli Risâlesinin Tahkik, Tercüme ve Tahlili" isimli çalışmamız beş bölümden müteşekkildir.

Birinci bölümde; Pîrîzâde İbrâhim'in hayatı, ilmî şahsiyeti ve yaşadığı döneme dair bilgiler aktarılmaktadır.

İkinci bölümde; *el-İ'lâm fi'l-mühimmâti's-şer'iyye mine'l-ahkâm* risâlesi muhtelif yönleriyle tanıtılarak tahliline yer verilmektedir.

Üçüncü bölümde; *el-İ'lâm* risâlesinin tercümesi yer almaktadır.

Sonuç bölümünde; çalışmamız süresince elde edilen veriler özetle sunulmaya çalışılmıştır.

Tahkikli metin kısmında ise; *el-İ'lâm* risâlesinin tahkik kurallarına uygun bir metni oluşturulmaya çalışılmıştır. Tahkikte takip ettiğimiz metoda dair detaylar üçüncü bölümde “Tahkikte Takip Edilen Yöntem” başlığı altında aktarılacaktır.

Türkiye’de yapılan diğer tahkik çalışmalarında tercümenin ve tahkikli metnin genellikle sona bırakılması sebebiyle biz de bu usûle uyarak risâlenin tercümesini ve tahkikini başlıktaki sıralamadan farklı olarak sona almış bulunmaktayız.

2. PİRİZÂDE İBRAHİM'İN HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

Pîrîzâde İbrahim, 17. yüzyılda Mekke'de yaşamış olan önemli bir Hanefî âlimidir. Hayatına dair bilgiler genellikle Muhibbî'nin *Hulâsatü'l-eser*'i ile Pîrîzâde'nin bazı eserlerinin yazma nüshalarında bulunan “terceme-i müellif” bölümlerine dayanmaktadır. Pîrîzâde hakkında verilen bilgilerin kısıtlı olması, hayatıyla ilgili yapılan çalışmaların bu sınırlı bilgiler etrafında oluşmasıyla neticelenmektedir.

Pîrîzâde İbrahim'in hayatının ele alınacağı bu bölümde hususen üç kaynaktan istifade edilmiştir. Çalışmamızın ana konusunu teşkil eden *el-Î'lâm fî'l-mühimmâtî's-şer'îyye mine'l-ahkâm* risâlesinin yer aldığı mecmuanın giriş kısmındaki “terceme-i müellif” bölümü, Muhibbî'nin *Hulâsa'sı* ve Necmettin Azak tarafından tahkik edilen Ahmed el-‘Ûdî'nin *Tercemetü'l-Müellif* adlı risâlesi Pîrîzâde'nin hayatıyla ilgili istifade ettiğimiz ana kaynaklardır.

Esasen ilk iki kaynak birbirleriyle büyük benzerlik arz etmekte olup çok az yerde bağımsız muhtelif bilgiler ihtiva etmektedirler. Bu kaynaklardan hangisinin öncelikli olduğu yakın dönemlerde yazıldıkları için tarafımızdan tespit edilememiştir. Sonraki dönemlerde yazılan biyografik eserlerde Pîrîzâde ile ilgili verilen bilgiler de çoğunlukla bu iki kaynaktaki muhtevanın tekrarını içermektedir. el-‘Ûdî'nin *Tercemetü'l-Müellif* risâlesi ise diğer söz konusu teliflerden içerdiği yeni bilgiler itibariyle tamamen farklı olup istifade edilmesi ehemmiyet arz ettiği için üçüncü ana kaynağımızı teşkil etmektedir.

2.1. Hayatı

Pîrîzâde İbrahim'in tam adı İbrahim b. Hüseyin b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Bîrî'dir.¹ Dedesinin büyük dedesi Bîrî'ye nispet edilerek Bîrîzâde (Pîrîzâde)² ya da İbn Bîrî³ lakaplarıyla tanınmaktadır.⁴ Künyesinin Ebî Mehmed⁵ ya da Ebû İshak⁶ olarak zikredildiği kaynaklar bulunsa da bu hususta kesin bir bilgiye ulaşılamadığını ifade edenler olmuştur.⁷

¹ *Mecmûatü ibn Bîrî* içerisinde *Tercemetü'l-müellif* (Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerîf, 4/3852), 3-4; Muhammed Emîn el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fî a'yânî'l-karnî'l-hâdî 'aşer*, (Beyrut: Dar-u Sâdır, t.y.), 1/19.

² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Ali Fikri Yavuz ve İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, t.y.), 1/423.

³ İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, t.y.), 1/34.

⁴ Azak, *Pîrîzâde'nin Umdetü Zevî'l-Basâir li-Hallî Mühimmâtî'l-Eşbâh ve'n-Nezâir Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 99-100.

⁵ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/423.

⁶ Mahmud Hasan Tünkî, *Mu'cemu'l-musannifîn* (Beyrut: Matbaatü Zengü Garaf Tabbare, 1926), 3/109.

⁷ Azak, *Pîrîzâde'nin Umdetü Zevî'l-Basâir li-Hallî Mühimmâtî'l-Eşbâh ve'n-Nezâir Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 99-100.

Pîrîzâde İbrahim, aslen Rûmî olup Medine-i Münevvere’de dünyaya gelmiş, Mekke’de yetişmiştir.⁸ Doğum tarihi hakkında 1020/1611’den⁹ sonra ya da 1022/1613¹⁰ civarında olabileceğine dair farklı rivâyetler bulunmaktadır.

Pîrîzâde İbrahim, müderrislik ve Mekke müftülüğü vazifesini ifâ etmiştir.¹¹ Her ne kadar kadılık yaptığını ifade eden çalışmalar bulunsa da¹² kaynaklarda bu hususta açık bir bilgi tespit edilememesinden dolayı söz konusu iddiaya itiraz edenler olmuştur.¹³

Pîrîzâde, 1083’te (1672) Mekke emîri olan Şerif Berekât b. Muhammed zamanında görevinden azledilmiştir. Azledilme sebebiyle ilgili bir bilgiye rastlanamamıştır. Ancak Pîrîzâde’nin yaşadığı dönemdeki istikrarsızlık vb. çeşitli nedenlerle merkezin zayıflaması ve Mekke’de şeriflerin emirlik için mücadelesi onun azlinde rol oynama ihtimalini akla getirmektedir.¹⁴

Pîrîzâde’nin oğlu vefat edince insanlarla, özellikle de emirlerle ilişkisini kestiği belirtilmektedir. Bununla birlikte ilmî mütalaa ve telifle iştigal etmekten hiçbir zaman vazgeçmemiştir.¹⁵

16 Şevval 1099/1688 Pazar günü Mekke’de vefat eden Pîrîzâde’nin cenaze namazı kalabalık bir cemaat eşliğinde ikindi vakti Mescid-i Haram’da kılınmıştır. Daha sonra Cennet-i Mualla’da Rasûlullah’ın (sav) zevcesi Hz. Hatice’nin (r.anha) türbesinin yakınına defnedilmiştir.¹⁶

Pîrîzâde’nin ölümüne yakın yaşadığı, keramet olarak tabir edilen iki hadiseden bahsedilmektedir. Bunlardan ilki şöyledir: Pîrîzâde’nin nefes alamayacak kadar çok hastalandığı ve yakınlarının onun ölmek üzere olduğunu düşündüğü bir zamanda Allah ona şifa vermiş ve bundan sonra altı ay kadar yaşamıştır. Sonrasında İmam Muhammed b. el-Hasen’in *el-Muvatta’*ına yapmış olduğu şerhi tamamlamıştır. Bu durumun benzeri daha önceden İmam

⁸ Ahmed el-’Uđî, *Tercemetü’l-Müellif*, “Pîrîzâde İbrahim Üzerine Notlar: Ahmed el-’Uđî’nin Tercemetü’l-Müellif Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi”, thk. Necmettin Azak, *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 5/1 (Haziran 2021), 119.

⁹ *Tercemetü’l-müellif* (Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti’l-Haremi’l-Mekkî’s-Şerîf, 4/3852), 3-4; Muhibbî, *Hulâsatü’l-eser*, 1/20.

¹⁰ Necmettin Azak, “Mekke’de Bir Osmanlı Fakihî: Yazma Nüshalara Göre Pîrîzâde İbrahim’in Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 36 (Ekim 2020), 379; Tahsin Özcan, “Pîrîzâde İbrâhim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/286.

¹¹ *Tercemetü’l-müellif* (Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti’l-Haremi’l-Mekkî’s-Şerîf, 4/3852), 3-4; Muhibbî, *Hulâsatü’l-eser*, 1/20.

¹² Hasan Özer, *Mekke’de Bir Osmanlı Kadısı Pîrîzâde* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019), 47.

¹³ Azak, *Pîrîzâde’nin Umdetü Zevî’l-Basâir li-Halli Mühimmâtü’l-Eşbâh ve’n-Nezâir Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 109.

¹⁴ Özer, *Mekke’de Bir Osmanlı Kadısı Pîrîzâde*, 47-48.

¹⁵ *Tercemetü’l-müellif* (Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti’l-Haremi’l-Mekkî’s-Şerîf, 4/3852), 3-4.

¹⁶ *Tercemetü’l-müellif* (Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti’l-Haremi’l-Mekkî’s-Şerîf, 4/3852), 3-4; Muhibbî, *Hulâsatü’l-eser*, 1/20.

Beydâvî (ö. 685/1286) için de gerçekleşmiş, o da yaşamış ve sonrasında tefsirini tamamlamıştır.¹⁷

Diğer hadise ise muhtelif kaynaklarda şöyle zikredilmektedir: Pîrîzâde ölümden dolayı kaygı duymaktadır.¹⁸ İkinci kez hastalandığında¹⁹ rüyasında Peygamber Efendimizi (sav) görür. Efendimiz ona: “Ey İbrahim! Öl! (artık)” buyurunca o da, “Ya Rasûlallah, her sene hacı olanların isimleri arasında ismimin yazılmasına dair bana söz verir misin?” demiştir. Peygamber Efendimiz de: “Tamam.” deyince²⁰ Pîrîzâde uykusundan neşeli bir şekilde uyanıp bu rüyadan iki gün sonra da vefat etmiştir.²¹

2.2. İlmî Şahsiyeti

Allâme, Allah’ın emin beldesinin müftüsü, muhakkik ve müdekkiklerin zirvesi, burhânuddîn gibi sıfatlarla tanınan²² Pîrîzâde İbrahim’in hayatından bahseden kaynaklar hususen onun ilmî şahsiyetinin yüceliğini vurgulamış ve bu konuda şu ifadelerle yer vermiştir:

Pîrîzâde İbrahim, Hanefî fakihlerinin büyüklerinden ve meşhur âlimlerindendir. Dinî ilimlerde derin vukûfiyet sahibi olup şer’î ahkâmla ilgili meseleleri kaleme almıştır. Harameyn’de fıkıh ilminde tek isim kabul edilen Pîrîzâde kaybolan ilmî mirası gün ışığına çıkartmıştır. Fıkıh kitaplarını mütalaa etmeye kendini adanmasını sağlayan üstün gayreti, onun en kuvvetli özelliklerindendir. Din ilimleriyle iştigal etmek ve meseleler arasındaki fark ve cem noktalarını bilmek için -fazilet sahiplerine göre fıkıhtan maksat budur- çokça vakit harcamıştır. İsmi, Mekke’yi ziyaret edenler vesilesiyle çeşitli beldelere ulaşmış, öyle ki her bölgede âlimler onun celâletini zikretmiştir.²³

2.2.1. Hocaları

Pîrîzâde İbrahim’in yetişmesinde başta amcası olmak üzere devrin önemli şahsiyetlerinden olan hocalarının katkısı büyüktür. Kaynaklarda isimleri zikredilen hocaları şunlardır:

- Allâme Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Bîrî Mekkî, Pîrîzâde’nin amcası olup fıkıh ilmini okuduğu hocalarının başında gelmektedir.²⁴
- Şeyhulislam Abdurrahman b. İsa el-Mürşidî’den (ö. 1037/1627) fıkıh²⁵ ve ilm-i terk okumuştur.²⁶

¹⁷ ‘Ûdî, *Tercemetü'l-Müellif*, 135.

¹⁸ *Tercemetü'l-müellif* (Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerîf, 4/3852), 3-4; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1/20.

¹⁹ ‘Ûdî, *Tercemetü'l-Müellif*, 135.

²⁰ *Tercemetü'l-müellif* (Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerîf, 4/3852), 3-4; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1/20.

²¹ ‘Ûdî, *Tercemetü'l-Müellif*, 135.

²² ‘Ûdî, *Tercemetü'l-Müellif*, 119.

²³ *Tercemetü'l-müellif* (Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerîf, 4/3852), 3-4.

²⁴ *Tercemetü'l-müellif* (Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerîf, 4/3852), 3-4.

²⁵ *Tercemetü'l-müellif* (Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerîf, 4/3852), 3-4.

²⁶ ‘Ûdî, *Tercemetü'l-Müellif*, 120.

- Kadı Ahmed b. İsâ el-Mürşidi (ö. 1047/1637) hocaları arasında yer almaktadır.²⁷
- Muhammed Ali b. Allân'dan (ö. 1057/1648) hadis almıştır.
- Allâme Şehâbeddîn Ahmed b. Muhammed el-Hafâcî (ö. 1069/1659) hocaları arasında yer almaktadır.²⁸
- Ali b. el-Cemmâl'den (ö. 1072/1661) Arapça²⁹ ve ferâiz ilmi okumuştur.³⁰

Kaynaklarda ismi zikredilmeyen başka hocalarının olduğu da belirtilmektedir.³¹

2.2.2. İcâzetnâmeleri

Pîrîzâde İbrahim, ilim yolunda sarfettiği cehdin neticesi olarak meşâyihin ekseriyetinden, özellikle de Mısır'daki Hanefî âlimlerin tamamından icazet almıştır.³² Ebû Hanîfe es-Sağîr lakabıyla meşhur,³³ Mısır diyarındaki Hanefî âlimlerin sonuncusu kabul edilen Şehâbeddîn Ahmed eş-Şevberî³⁴ (ö. 1066/1656) ile Pîrîzâde'nin amcası Muhammed Bîrî, Pîrîzâde'nin icâzet aldığı başlıca isimlerdir.³⁵

Hanefî mezhebinin meşhur kitapları arasında yer alan *Muhtasaru'l-Kudûrî*, *el-Hidâye ve Şerhuha* ile *Kenzü'd-Dekâik* Pîrîzâde'nin âli senetle rivâyet ettiği eserler arasında zikredilmektedir.³⁶

2.2.3. Talebeleri

Pîrîzâde İbrahim'den çok sayıda âlim ilim almıştır.³⁷ Pîrîzâde, birçok âlime de icâzet vermiştir. Hasen b. Ali el-Uceymî (ö. 1113/1702), Tacuddîn ed-Duhân, Süleyman Hînûn, Hasan et-Tûnusî, Ali es-Sincârî (ö. 1125/1713), Ali Kırbaş Efendi, İbrahim el-Abbâsî bu âlimler arasında yer almaktadır.³⁸ Ayrıca Mekke'ye gelerek kendisinden ilim alan başka talebelerinin olduğu da belirtilmektedir.³⁹

²⁷ 'Ûdî, *Tercemetü'l-Müellif*, 120.

²⁸ 'Ûdî, *Tercemetü'l-Müellif*, 120.

²⁹ *Tercemetü'l-müellif* (Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerîf, 4/3852), 3-4; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1/19.

³⁰ 'Ûdî, *Tercemetü'l-Müellif*, 120.

³¹ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1/19; 'Ûdî, *Tercemetü'l-Müellif*, 120.

³² *Tercemetü'l-müellif* (Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerîf, 4/3852), 3-4.

³³ <https://tarajm.com/people/38829>

³⁴ *Tercemetü'l-müellif* (Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerîf, 4/3852), 3-4.

³⁵ 'Ûdî, *Tercemetü'l-Müellif*, 124.

³⁶ 'Ûdî, *Tercemetü'l-Müellif*, 124-125.

³⁷ *Tercemetü'l-müellif* (Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerîf, 4/3852), 3-4.

³⁸ 'Ûdî, *Tercemetü'l-Müellif*, 121.

³⁹ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1/20.

2.2.4. Eserleri

Pîrîzâde İbrahim, eşine az rastlanan ilmî gayreti neticesinde çok sayıda eser telif etmiştir. Eserlerinin ekseriyeti fıkıh alanında kaleme alınmış olup akâid ve hadislerle ilgili çalışmaları da bulunmaktadır.

Necmettin Azak, kaynaklarda farklı sayılarda Pîrîzâde'ye nispet edilen eserleri toplayarak 122 tanesini tespit etmiş, bu eserlerin isimlerini ve haklarında ulaşılabilen bilgileri derlemiştir. Ayrıca ulaşılamayan telifleri olduğunu da belirtmektedir.⁴⁰

Pîrîzâde'nin eserlerinin büyük kısmını, yaşadığı dönemin tartışma konularını ihtivâ eden risâleleri teşkil etmektedir. Hanefî mezhebinin temel metinlerine yazdığı şerh ve hâşiye türünde kitapları da bulunmaktadır. Ayrıca toplumun güncel meseleleriyle ilgili sunduğu çözümleri, fetvâ kitabında bir araya getirmiştir.⁴¹

Pîrîzâde'nin eserlerine Şeyhülislâm Yahya el-Minkârî (ö. 1088/1678), Allâme Şehâbeddin Ahmed eş-Şevberî'nin de içlerinde bulunduğu birçok âlim tarafından takrizler yazılmıştır.⁴²

Necmettin Azak tarafından tespit edilen Pîrîzâde'nin eserlerinin toplu listesi şu şekildedir:⁴³

Kitapları

1. (شرح الموطأ للإمام محمد بن الحسن) *Şerhu Muvattai'l-İmâm Muhammed b. el-Hasen,*
2. (شرح تصحيح القدوري) *Şerhu Tashîhi'l-Kudûrî,*
3. (عمدة ذوي البصائر لحل مهمات الأشباه والنظائر) *'Umdetü zevî'l-basâir li-halli mühimmâti'l-Eşbâh ve'n-nezâir,*
4. (عمدة الحكام في مسائل الأحكام) *'Umdetü'l-hükkâm fî mesâili'l-ahkâm,*
5. (شرح منظومة ابن الشحنة: الفوائد المكية على العقائد القدسية) *Şerhu Manzûmeti'bni'ş-Şihne: el-Fevâidü'l-Mekkiyye ale'l-akâidi'l-kudsiyye,*
6. (شرح المنسك الصغير للملا رحمة الله) *Şerhu'l-Menseki's-sağîr li'l-Molla Rahmetullah,*

⁴⁰ Azak, “Mekke’de Bir Osmanlı Fakihî”, 389-411.

⁴¹ Azak, “Mekke’de Bir Osmanlı Fakihî”, 388.

⁴² *Tercemetü'l-müellif* (Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekki's-Şerîf, 4/3852), 3-4; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1/19; Azak, “Mekke’de Bir Osmanlı Fakihî”, 393.

⁴³ Eserler hakkında detaylı bilgi için bkz. Azak, “Mekke’de Bir Osmanlı Fakihî”, 389-411.

7. (فتاوى ابن بيري) *Fetâvâ İbn Bîrî*,
8. İbn Ferište'nin *Şerhu'l-Mecma'*ı üzerine Ali b. Cârullah tarafından yazılan haşiyeyi, metin-haşiye olarak tefrik etmiştir.
9. Aynî'nin *Şerhu'l-Kenz'*ini şerh etmiştir.
10. Trablusî'nin *Menâsik'*ini şerh etmiştir.

Risâleleri

1. (غاية التحقيق في عدم جواز التلفيق في التقليد) *Ğâyetü't-tahkîk fî ademi cevâzi't-telfîki fî't-taklîd*,
2. (القول السديد في حكم التقليد) *el-Kavlü's-sedîdi fî hükmi't-taklîd*,
3. (رسالة في فروع التقليد) *Risâle fî furû'î't-taklîd*,
4. (الأقوال المرضية في حكم الاقتداء بالمخالف ومسائل عمت بها البلية) *el-Akvâlü'l-merziyye fî hükmi'l-iktidâi bi'l-muhâlifî ve mesâilü 'ammet bihâ'l-beliyye*,
5. (رسالة في حكم المبلّغ ومن أخذ بقوله من المقتدين) *Risâle fî hükmi'l-mübelliği ve men ehaze bi-kavlihî mine'l-muktedîn*,
6. (رسالة في جواز الاقتداء بالمخالف في صلاة العيد) *Risâle fî cevâzi'l-iktidâi bi'l-muhâlifî fî salâti'l-îd*,
7. (القول الأزهر فيما يفتى به بقول الإمام زفر) *el-Kavlü'l-ezher fî mâ yüftâ bihi bi-kavli'l-İmâm-ı Züfer*,
8. (رسالة في معنى الاستحسان والقياس) *Risâle fî ma'ne'l-istihsâni ve'l-kıyâs*,
9. (رسالة على الطراز المذهب في بيان الصحيح من المذهب) *Risâle ale't-Tırâzi'l-müzhebe fî beyâni's-sahîhi mine'l-mezheb*,
10. (القول الصواب في حكم إحداث الباب) *el-Kavlü's-savâbi fî hükmi ihdâsi'l-bâb*,
11. (رسالة في تقييد المحتمل) *Risâle fî takyîdi'l-muhtemel*,
12. (الأقوال المرجحة في فساد الرسالة الموضحة) *el-Akvâlü'l-müraccehatü fî fesâdi'r-risâleti'l-muvazzaha*,
13. (بغية الخاص والعام فيما أوجب الله على المكلفين من الأنام) *Buğyetü'l-hâssi ve'l-âmmi fî mâ evceballâhu 'ale'l-mükellefine mine'l-enâm*,
14. (تبليغ الأمل في عدم جواز التقليد بعد العمل) *Teblîğu'l-emeli fî 'ademi cevâzi't-taklîdi ba'de'l-amel*,
15. (القول الظريف في حكم مفهوم التصانيف) *el-Kavlü'z-zarîfî fî hükmi mefhûmi't-tesânîf*,

16. (الكشف والتدقيق لشرح غاية التحقيق في منع التلفيق في التقليد) *el-Keşf ve 't-tedkîk li-şerhi Ğâyeti 't-tahkîki fi men 'i 't-telfîki fi 't-taklîd,*
17. (مذهب الإمام أبي حنيفة) *Mezhebü 'l-İmâm-ı Ebî Hanîfe,*
18. (رسالة في مفهوم الرواية) *Risâle fi mefhûmi 'r-rivâyê,*
19. (رسالة في حكم الاستبراء) *Risâle fi hükmi 'l-istibrâ,*
20. (الأمنية في صحة الوضوء بلا نية) *el-Ümniyyetü fi sıhhati 'l-vudûi bilâ niyye,*
21. (رسالة في فروع الصلاة) *Risâle fi furûzi 's-salâti,*
22. (رسالة في الإشارة في التشهد) *Risâle fi 'l-işâreti fi 't-teşehhüd,*
23. (رسالة في أحكام صلاة الجنازة) *Risâle fi ahkâmi salâti 'l-cenâze,*
24. (المهمات الواجبة لجنازة المسلم الحاضرة) *el-Mühimmâtü 'l-vâcibetü li-cenâzeti 'l-müslimi 'l-hâdırâ,*
25. (القول الفصل في محمل الجنازة في الأصل) *el-Kavlü 'l-fasli fi muhmeli 'l-cenâzeti fi 'l-asl,*
26. (رسالة في إسقاط الصلاة عن الميت) *Risâle fi iskâti 's-salâti 'ani 'l-meyyit,*
27. (رسالة في تأخير الصلاة في السفر) *Risâle fi te 'hîri 's-salâti fi 's-sefer,*
28. (رسالة في حكم الصلاة إلى الجانب الشرقي من الكعبة) *Risâle fi hükmi 's-salâti ile 'l-cânibi 'ş-şarkiyyi mine 'l-ka'be,*
29. (رسالة في حد الجهر بالصلاة) *Risâle fi haddi 'l-cehri bi 's-salâti,*
30. (رسالة في مجاوزة الميقات بغير إحرام) *Risâle fi mücâvezeti 'l-mîkâti bi-ğayri ihrâm,*
31. (رسالة في حكم جواز العمل بالحيلة لمن قصد مجاوزة الميقات بلا إحرام) *Risâle fi hükmi cevâzi 'l-'ameli bi 'l-hîleti li-men kasade mücâvezete 'l-mîkâti bi-lâ ihrâm,*
32. (رسالة في مشروعية العمرة في أشهر الحج) *Risâle fi meşru' iyyeti 'l-umreti fi eşhuri 'l-hac,*
33. (رسالة في تكفير الحج للصغائر والكبائر) *Risâle fi tekfîri 'l-hacci li 's-sağâiri ve 'l-kebâir,*
34. (رسالة في تجديد إحرام الصبي بعد البلوغ) *Risâle fi tecdîdi ihrâmi 's-sabiyyi ba'de 'l-bulûğ,*
35. (رسالة في أحكام الصلاة بظلة السبيل الخارجة في المسجد على باب الصفا وأمامه صفوف من النساء) *Risâle fi ahkâmi 's-salâti bi-zilleti 's-sebîli 'l-hâriceti fi 'l-mescidi 'alâ bâbi 's-safâ ve emâmehu sufûfun mine 'n-nisâ,*

36. (رسالة في قصر الصلاة من مكة إلى جدة) *Risâle fî kasri 's-salâti min Mekke ilâ Cidde,*
37. (رسالة رفع الأوهام في عدم جواز صلاة الرجال خلف صف النساء في المسجد الحرام) *Risâle Raf' u 'l-evhâmi fî 'ademi cevâzi salâti 'r-ricâli halfe saffi 'n-nisâi fî 'l-mescidi 'l-haram,*
38. (رسالة في فضل الطواف) *Risâle fî fadli 't-tavâf,*
39. (رسالة في أحكام البناء بمعى) *Risâle fî ahkâmi 'l-binâ bi-Mina,*
40. (رسالة اللمعة في صلاة الأربع بعد الجمعة) *Risâle el-Lüm' atü fî salâti 'l-erba 'i ba' de 'l-cum' a,*
41. (رسالة في صوم يوم الشك) *Risâle fî savmi yevmi 'ş-şekk,*
42. (السيف المسلول في جواز دفع الزكاة لآل الرسول) *es-Seyfû 'l-meslûlû fî cevâzi def' i 'z-zekâti li-âli 'r-rasûl,*
43. (رسالة في حكم القبض) *Risâle fî hûkmi 'l-kabz,*
44. (العجالة في بيع العدة والأمانة) *el-Acâletü fî bey 'i 'l- 'iddeti ve 'l-emâne,*
45. (رفع الأضرار في رد القول بأن قبول الإبراء إقرار) *Raf' u 'l-ezrârî fî reddi 'l-kavli bi-enne kabûle 'l-ibrâi ikrâr,*
46. (رسالة في المعاملات لمن ابتلي بالخصومات عشرون فصلا لا يستغني عنها كل حنفي) *Risâle fî 'l-mu 'âmelâti li-men übtûliye bi 'l-husûmâti 'işrûne faslen lâ yûstağnî anhâ küllü Hanefî,*
47. (رسالة في بيع الوفاء) *Risâle fî bey 'i 'l-vefâ,*
48. (رسالة في: إن للإنسان أن يحدث في ملكه ما يشاء ما لم يضر بجاره) *Risâle fî inne li 'l-insâni en-yuhaddise fî milkihi mâ yeşâü mâ lem yedurru bi-cârih,*
49. (رسالة في حكم الفناء للدار) *Risâle fî hûkmi 'l-finâi li 'd-dâr,*
50. (القول التام في عدم انفساخ الدار المستأجرة بالانحدام) *el-Kavlü 't-tâmî fî 'ademi 'nfisâhi 'd-dâri 'l-müste 'cirati bi 'l-inhidâm,*
51. (رسالة في ضمان الصيرفي) *Risâle fî damâni 's-sayrafî,*
52. (القول السار في ثبوت الاستحقاق بالإقرار) *el-Kavlü 's-sâr fî sübûti 'l-istihkâki bi 'l-ikrâr,*
53. (رسالة فيما إذا ادعت المرأة الخلع وادعى الزوج الاستثناء) *Risâle fî mâ izâ idde 'ati 'l-mer 'etü 'l-hul' a ve idde 'â 'z-zevcü 'l-istisnâ,*

54. (رسالة فيمن علق طلاق زوجته بالبراءة من النفقة للعدة والمهر ومؤنة السكنى) *Risâle fî men 'allaka talâka zevcetihi bi 'l-berâeti mine 'n-na fakati li 'l-iddeti ve 'l-mehri ve meûneti 's-süknâ,*
55. (رسالة في معنى العقر) *Risâle fî ma 'na 'l-ukr,*
56. (رسالة في حكم الطلاق المعلق بالإبراء) *Risâle fî hükmi 't-talâki 'l-mu 'allaki bi 'l-ibrâ,*
57. (رسالة في حكم المسكن للزوجة وخروجها للأبوين وفيما إذا زفت بلا جهاز) *Risâle fî hükmi 'l-meskeni li 'z-zevceti ve hurûcihâ li 'l-ebeveyni ve fî mâ izâ züffet bilâ cihâz,*
58. (رسالة في الطلاق) *Risâle fî 't-talâk,*
59. (القول الصحيح في حكم الواقع بالطلاق الصريح) *el-Kavlü 's-sahîhu fî hükmi 'l-vâki 'ı bi 't-talâki 's-sarîh,*
60. (الإبانة في زمن سقوط النفقة المفروضة دون المستدانة) *el-İbânetü fî zemeni sukûti 'n-na fakati 'l-me frûzati dûne 'l-müstedâne,*
61. (العمدة في طلاق المعتدة) *el- 'Umdetü fî talâki 'l-mu 'tedde,*
62. (المتعة في عدم جواز استخلاف خطيب الجمعة) *el-Mut 'atü fî 'ademi cevâzi istihlâfi hatîbi 'l-cum 'a,*
63. (الإبانة في حكم طلب والد ولده أحيانا زمن الحضانة) *el-İbânetü fî hükmi talebi vâli di veledihi ehyânen zemeni 'l-hidâne,*
64. (الجمع والتحرير في حكم التعزير) *el-Cem 'u ve 't-tahrîru fî hükmi 't-ta 'zîr,*
65. (القول الأسنى في دعوى الاستثناء) *el-Kavlü 'l-esnâ fî da 'vâ 'l-istisnâ,*
66. (رسالة في أدب المفتي) *Risâle fî edebi 'l-müftî,*
67. (رسالة في أدب المفتي والقاضي) *Risâle fî edebil 'l-müftî ve 'l-kâdî,*
68. (الإيضاح والتبيين في حكم البراءة بالاستيفاء والإسقاط للدين) *el-Îzâhu ve 't-tebyînu fî hükmi 'l-berâeti bi 'l-istîfâi ve 'l-iskâti li 'd-deyn,*
69. (رسالة في النزول عن الوظائف) *Risâle fî 'n-nüzûli 'ani 'l-vezâif,*
70. (رفع الأضرار فيما يضر بالجار) *Raf 'u 'l-ezrâri fî mâ yezurru bi 'l-câr,*
71. (رسالة في دعوى اليد) *Risâle fî da 've 'l-yed,*
72. (القول التام في عدم صحة عزل القوام) *el-Kavlü 't-tâmmi fî 'ademi sıhhati 'azli 'l-kivâm,*
73. (السهام الصائب في الحكم على الغائب) *es-Sihâmü 's-sâibi fî 'l-hükmi 'ale 'l-ğâib,*

74. (رفع الضلال في بيان حكم التعزير بأخذ المال) *Raf‘u’d-dalâli fî beyâni hükmi’t-ta’zîri bi-ahzi’l-mâl,*
75. (القول الفاصل الماضي في بيان حكم عزل السلطان للقاضي) *el-Kavlü’l-fâsülü’l-mâzî fî beyâni hükmi ‘azli’s-sultâni li’l-kâdî,*
76. (القول الموفي في الرد على القاضي عبد الجواد المنوفي) *el-Kavlü’l-mûfî fî r-reddi ‘ale’l-kâdî ‘Abdülcevvâd el-Menûfî,*
77. (النقول المنيفة في حكم شرف ولد الشريف) *en-Nükûlü’l-münîfetü fî hükmi şerefi veledi’ş-şerîfe,*
78. (الواضح من النقول في حكم الفراغ والنزول) *el-Vâdıhu mine’n-nukûli fî hükmi’l-ferâğî ve’n-nüzûli,*
79. (رسالة في عدم دخول أولاد البنات في الوقف) *Risâle fî ‘ademi duhûli evlâdi’l-benâti fî’l-vakf,*
80. (الإتحاف في مهمات الأوقاف) *el-Îthâfu fî mühimmâti’l-evkâf,*
81. (الاستدلال في حكم الاستبدال) *el-Îstidlâlü fî hükmi’l-istibdâl,*
82. (رسالة في الفرائض) *Risâle fî’l-ferâiz,*
83. (رسالة في نقص القسامة) *Risâle fî naksı’l-kasâme,*
84. (رسالة في الجبِّ والعِنة) *Risâle fî’l-cebbi ve’l-‘inne,*
85. (السؤال والمراد في جواز استعمال المسك والعنبر والزباد) *es-Suâlü ve’l-murâdu fî cevâzi isti‘mâli’l-miski ve’l-‘anberi ve’z-zebâd,*
86. (رسالة في تطهير السمن والعسل إذا تنجس) *Risâle fî tathîri’s-semeni ve’l-‘aseli izâ teneccese,*
87. (رسالة في لبس الأحمر) *Risâle fî lübsi’l-ehmar,*
88. (رسالة في بيع ماء التنباك) *Risâle fî bey’i mâi’t-tonbâk,*
89. (رسالة في انقسام الرشوة) *Risâle fî inkısâmi’r-rişve,*
90. (رسالة في حكم استعمال أواني الذهب والفضة) *Risâle fî hükmi isti‘mâli evânî’z-zehebi ve’l-fidda,*
91. (تحسين العبارة في حكم الدهن وقد ماتت فيه الفأرة) *Tahsînü’l-ibârati fî hükmi’d-dehni ve kad mâtet fîhi’l-fa’re,*
92. (رسالة في الشرف من الأم) *Risâle fî ş-şerefi mine’l-ümm,*
93. (الفوائد المهمة الفريدة في إيضاح الألفاظ الغريبة) *el-Fevâidü’l-mühimmetü’l-ferîdetü fî îzâhi’l-elfâzı’l-ğarîbe,*

94. (إعلام الأعلام لشرح مهمات مسائل الأحكام) *Î'lâmü'l-a'lâmi li şerhi mühimmâti mesâili'l-ahkâm,*
95. (دفع الضرر والإضرار في فساد الإقرار الشائع بين الناس بالأعذار) *Def'u'z-zarari ve'l-izrâri fî fesâdi'l-ikrâri's-şâi'ı beyne'n-nâsi bi'l-a'zâr,*
96. (رسالة في الصيد بالبندقية) *Risâle fî's-saydi bi'l-bundukiyye,*
97. (رسالة في بيض الصيد إذا دخل الحرم) *Risâle fî beyzı's-saydi izâ dehale'l-haram,*
98. (بلوغ الأرب في بيان أرض الحجاز وجزيرة العرب) *Bulûğü'l-erebi fî beyânî arzi'l-Hicâzi ve cezîrati'l-Arab,*
99. (رسالة في عدم السقوط بموت المدرس والطلبة في أثناء السنة وقد باشروا) *Risâle fî 'ademi's-sükûti bi-mevti'l-müderrişi ve't-talebeti fî esnâi's-seneti ve kad bâşerû,*
100. (القول البات في إيصال الثواب إلى الأموات) *el-Kavlü'l-bâtü fî îsâli's-sevâbi li'l- emvât,*
101. (رسالة في حكم العلو والسفل) *Risâle fî hükmi'l-'uluvvi ve's-süfli,*
102. (رسالة إعلام الرتب في حكم الإيثار بالقرب) *Risâle Î'lâmu'r-rutebi fî hükmi'l-îsâri bi'l-kurab,*
103. (رسالة في زيارة قبر النبي صلى الله عليه وسلم) *Risâle fî ziyâreti kabri'n-nebiyyi sallallâhu aleyhi ve sellem,*
104. (إزالة الضنك في المراد من يوم الشك) *Îzâletü'd-danki fî'l-murâdi min yevmi's-şekk,*
105. (إرشاد القدير) *Îrşâdü'l-kadîr,*
106. (جامع أشتات الوهم) *Câmi'u eştâtı'l-vehm,*
107. (الإعلام في المهمات الشرعية من الأحكام) *el-Î'lâm fî'l-mühimmâti's-şer'ıyyeti mine'l-ahkâm,*
108. (المنقولات الواضحة في الاستثناء في اليمين الكاذبة الواضحة) *el-Menkûlâtü'l-vâdihatü fî'l-istisnâi fî'l-yemîni'l-kâzibeti'l-vâdîha,*
109. (الإلهام بمهمات مسائل الأحكام) *el-Îlhâm bi-mühimmâti mesâili'l-ahkâm,*
110. (جامع المسائل المهمات في الأحكام) *Câmi'u'l-mesâili'l-mühimmâti fî'l-ahkâm,*
111. (رفع الأذرع فيما تدور بالعيار) *Raf'u'l-ezra'ı fîmâ tedûru bi'l-'ıyâr,*
112. (رفع الالتباك في حكم تعاطي شجرة التباك) *Raf'u'l-iltibâki fî hükmi teâtî şecerati't-tonbâk.*

2.3. Pîrîzâde İbrahim'in Yaşadığı 17. Yüzyılda Osmanlı Devleti

Osmanlı Devleti'nin önemli bir eyaleti olan Mekke'de müftülük yapan Pîrîzâde İbrahim'in hayatı boyunca Osmanlı Devleti'nin idaresine yedi padişah geçmiştir. Bu padişahlar sırasıyla I. Ahmed, II. Osman, I. Mustafa, IV. Murad, Sultan İbrahim, IV. Mehmed ve II. Süleyman'dır.⁴⁴

17. yüzyıl, Osmanlı Devleti açısından gerileme emârelerinin baş gösterdiği sıkıntılı bir dönem olmuştur. Nitekim Avrupa tarafından yapılan coğrafi keşifler, İpek ve Baharat Yollarının önemini azalttığı için Osmanlı Devleti'nin ekonomisini olumsuz etkilemiştir. İran ve Avusturya ile yapılan savaşlar, aynı zamanda Celâlî İsyanları başta olmak üzere Osmanlı toprakları içerisindeki iç isyanlar Osmanlı Devleti'nde idarî, malî, ekonomik, askerî ve sosyal alanlarda bozulmalara neden olmuş; bu bozulmalar ise İstanbul, Anadolu ve diğer eyaletleri de etkilemiştir. Bu olumsuz tesir Mekke'ye de sirâyet etmiş; emirler arasındaki rekâbet kızıymış ve devlet otoritesine başkaldırıları yaşanmıştır. Mekke emirliği yapmış olan Zeyd'in oğlu Şerif Sad, taşkınlıklarda bulunmuş, Hicaz'a gönderilen sürreyi gasp etmiştir. Ayrıca Cidde'yi işgal etmiş ve tavaf esnasında Hac Emiri Hasan Paşa ile çarpışmıştır. Böyle bir dönemde yaşayan Pîrîzâde o dönemin emiri tarafından görevinden azledilmiştir.⁴⁵

⁴⁴ Özer, *Mekke'de Bir Osmanlı Kadısı Pîrîzâde*, 383.

⁴⁵ Özer, *Mekke'de Bir Osmanlı Kadısı Pîrîzâde*, 383-384.

3. EL-İ'LÂM Fİ'L-MÜHİMMÂTİ'Ş-ŞER'İYYE MİNE'L-AHKÂM'IN TAHLİLİ

3.1. Risâlenin Adı ve Müellifine Aidiyeti

el-İ'lâm fi'l-mühimmâti'ş-şer'îyye mine'l-ahkâm risâlesi, Pîrîzâde İbrahim'e ait risâlelerin bulunduğu *Mecmûatü İbni Bîrî* isimli bir mecmua içerisinde yer almaktadır. Risâlenin zahriye sayfasında *el-İ'lâm fi'l-mühimmâti'ş-şer'îyye mine'l-ahkâm* başlığı altında “(Risâleyi) İbrâhim b. Hüseyin b. Ahmed b. Pîrîzâde derlemiştir.”⁴⁶ ifadesi bulunmaktadır.

Ayrıca risâlenin mukaddimesinde yer alan müellife ait “Mevlâ'sına muhtaç İbrahim b. Hüseyin b. Ahmed b. Pîrî el-Hanefî der ki”⁴⁷ cümlesi ile ferağ kaydında müstensih tarafından eserin müellifinin İbrahim b. Hüseyin Pîrî el-Hanefî olarak zikredilmesi⁴⁸ *el-İ'lâm*'ın müellifinin Pîrîzâde İbrahim olduğunu göstermektedir.

Risâlenin isminin müellif tarafından verildiğine dair bir karine tespit edilememiştir.

3.2. Esas Nüsha ve Yardımcı Kaynağın Tanıtımı

el-İ'lâm fi'l-mühimmâti'ş-şer'îyye mine'l-ahkâm risâlesi, Mektebetü'l-Harami'l-Mekkî'ş-Şerîf'in mahtûât (yazma eserler) kısmında muhafaza edilen 4/3852 numaralı bir mecmua içerisinde yer almaktadır. *Mecmûatü İbni Bîrî* isimli bu mecmuada Pîrîzâde İbrahim'e ait on adet risâle mevcuttur. *el-İ'lâm* bu risâleler arasında dokuzuncu sırada, 38a-76a varakları arasında kayıtlıdır. Yaklaşık 39 varaktan oluşan risâlede sayfa satır sayısı 15'tir.

Ferağ kaydında Pîrîzâde, risâlesini hicrî 1059 senesinin Şaban ayının yedinci gününde tamamladığını ifade etmektedir. İstinsah kaydında müstensih'in ismi Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Şems er-Rûmî olarak geçmekte olup istinsah tarihi ve yeri 27 Zilkade 1098 Taif olarak zikredilmektedir. Ayrıca müstensih risâleyi müellif hattından naklettiğini belirtmektedir.⁴⁹

Yaptığımız araştırma neticesinde *el-İ'lâm* risâlesinin başka bir nüshası tespit edilememiştir. Fakat Pîrîzâde'nin eserlerini konu edinen bazı çalışmalarda Pîrîzâde'nin yirmi fasıldan oluşan '*Umdetü'l-hukkâm fi mesâilî'l-ahkâm*' isimli kitabının ilk beş faslının aynen *el-İ'lâm*'da yer aldığı bilgisi verilmektedir.⁵⁰ Tarafımızdan yapılan karşılaştırma neticesinde *el-İ'lâm*'ın,

⁴⁶ İbrahim b. Hüseyin b. Ahmed b. Pîrîzâde, *Mecmûatü ibn Bîrî* içerisinde *el-İ'lâm fi'l-mühimmâti'ş-şer'îyye mine'l-ahkâm* (Mekke: Mahtûâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî'ş-Şerîf, 4/3852), 38a.

⁴⁷ Pîrîzâde, *el-İ'lâm* (Mahtûâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî'ş-Şerîf, 4/3852), 38b.

⁴⁸ Pîrîzâde, *el-İ'lâm* (Mahtûâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî'ş-Şerîf, 4/3852), 76a.

⁴⁹ Pîrîzâde, *el-İ'lâm* (Mahtûâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî'ş-Şerîf, 4/3852), 76a.

⁵⁰ Azak, *Pîrîzâde'nin Umdetü Zevî'l-Basâir li-Halli Mühimmâti'l-Eşbâh ve'n-Nezâir Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 134.

'Umde'nin ilk beş faslının aynısı olmadığı, tespit edebildiğimiz kadarıyla *el-İ'lâm* risâlesinin muhtevasının yaklaşık %85'lik kısmının 'Umde içerisindeki on iki ayrı fasılda dağınık bir şekilde geçtiğini ifade edebiliriz. Bu nedenle 'Umde tahkik çalışmamızda istifade ettiğimiz önemli bir hâricî kaynak olmuştur.

'Umdetü'l-hukkâm fî mesâili'l-ahkâm, Mektebetü'l-Harami'l-Mekkî's-Şerîf'in mahtûtât (yazma eserler) kısmında 3/1978 numarasıyla kayıtlı olup 148 varaktan müteşekkildir, sayfa satır sayısı ise 23'tür. Eserin zahriye sayfasında ve mukaddimesinde müellif olarak Pîrîzâde İbrahim'in ismi geçmektedir.⁵¹ Tarafımızdan bu eserin başka nüshasına ulaşılamamıştır.

'Umdetü'l-hukkâm fî mesâili'l-ahkâm'ın ferağ kaydında müellifin eserini 971 senesinin Muharrem ayında tamamladığı yazmaktadır. Eserin istinsah tarihi ise 1240 senesinin Şevval ayı olarak geçmektedir.⁵² Necmettin Azak'ın belirttiği üzere eserin telif tarihinin müellifin doğum tarihiyle uyuşmaması sebebiyle 1071 senesi yerine sehven 971 yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir.⁵³

3.3. Eserin Kaynakları

el-İ'lâm fî'l-mühimmâti's-şer'iyye mine'l-ahkâm risâlesinde Pîrîzâde İbrahim, Hanefî mezhebinde genellikle muteber kabul edilen kaynaklardan çok sayıda görüş nakletmiştir. Bu kaynaklar arasında yer alan *Telvîh*, Hanefî mezhebi literatürüne dahil bir eser olsa da müellifi Teftâzânî'nin Şafiî olduğu konusunda önemli iddialar bulunmaktadır. Ulaşabildiğimiz diğer eserlerin müellifleri ise Hanefî mezhebine müntesiptir.

Risâlede geçen kaynakların bir kısmına yazarlarının zikredilmemesi, aynı isimde ve aynı alanda yazılmış başka eserlerin bulunması, yazma eser olarak bulunmaları, isimlerinin kısa şekliyle zikredilmesi gibi pek çok nedenle ulaşılamamıştır. Aşağıda yer alan listede yazarlarını tespit edebildiğimiz kaynakların yanı sıra tespit edemediklerimiz de alfabetik olarak sıralanmıştır. Fakat bir eser ismi olup olmadığı açıkça anlaşılamayanlar (*Akdiye*, *Nisab*, *İşaret* gibi) listeye dahil edilmemiştir.

- 1) *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*: Mevsîlî, Ebu'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd (ö. 683/1284).

⁵¹ İbrahim b. Hüseyin b. Ahmed b. Pîrîzâde, 'Umdetü'l-hukkâm fî mesâili'l-ahkâm (Mekke: Mahtûtât Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerîf, 3/1978), 1a-1b.

⁵² Pîrîzâde, 'Umde (Mahtûtât Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerîf, 3/1978), 148a.

⁵³ Azak, Pîrîzâde'nin Umdetü Zevî'l-Basâir li-Hallî Mühimmâti'l-Eşbâh ve'n-Nezâir Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili, 113.

- 2) *el-Eşbâh ve'n-nezâir*: İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî (ö. 970/1563).
- 3) *el-Asl*: Muhammed eş-Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasen b. Fergad (ö. 189/805).
- 4) *Enfa'ul-vesâil (el-Fetâvâ't-Tarsûsiyye)*: Tarsûsî, Ebû İshâk Necmüddîn İbrahim b. Ali b. Ahmed (ö. 758/1357).
- 5) *Evdahu'r-remz 'alâ (fî şerhi) Nazmî'l-Kenz*: İbn Gânim, Nûruddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Hazrecî el-Makdisî (ö. 1004/1596).
- 6) *Evkâvu'n-Nâsihî*: Nâsihî, Ebû Muhammed Abdullah b. Hüseyin (ö. 447/1055).
- 7) *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*: Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes'ud b. Ahmed (ö. 587/1191).
- 8) *et-Tecrîdu'r-Rüknî*: Kirmânî, Ebu'l-Fazl Rüknüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Emîrveyh (ö. 543/1149).
- 9) *et-Tecnîs*
- 10) *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh (Şerhu't-Tenkîh)*: Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn (ö. 792/1390).
- 11) *el-Câmi'*
- 12) *Câmi'u'l-Hasîrî*
- 13) *Câmi'u Zahîriddîn*
- 14) *Câmi'u'l-Fetâvâ*
- 15) *Câmi'u'l-Fusûleyn*: Şeyh Bedreddîn Simâvî, Mahmud b. İsrail b. Abdülaziz (ö. 823/1420).
- 16) *Cevâhiru'l-fetâvâ*: Kirmânî, Ebû Bekir Rükneddin Muhammed b. Abdürreşîd (ö. 565/1170).
- 17) *el-Hâvî'l-Kudsî*: Gaznevî, Cemâlüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 593/1197).
- 18) *Hızânetü'r-rivâyat fî'l-fürû'ı'l-hanefiyye*: Kâdî Ceken el-Hindî (ö. 930/1523).
- 19) *Hızânetü'l-fetâvâ*

- 20) *Hulâsatü'l-Fetâvâ (el-Hulâsa)*: Buhârî, İftihâruddîn Tahir b. Ahmed b. Abdürreşîd b. el-Hüseyn (ö. 542/1167).
- 21) *Zehîratü'n-nâzır Şerhu'l-Eşbâh ve'n-nezâir li'bni Nüceym*: Ali b. Abdullah et-Tûrî el-Mısırî (ö. 1004/1596).
- 22) *er-Ravza*
- 23) *ez-Ziyâdât*: Muhammed eş-Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasen b. Fergad eş-Şeybânî (ö. 189/805).
- 24) *es-Sirâcü'l-vehhâc*
- 25) *Seyfü'l-kudât ale'l-buğât*: Kâfiyecî, Ebû Abdullah Muhyiddîn b. Süleyman (ö. 879/1474).
- 26) *Şerhu Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf*: Sadruşşehîd, Ebû Hafs Hüsâmüddîn Ömer b. Abdülaziz b. Ömer İbn Mâze (ö. 536/1141).
- 27) *Şerh-u Mecma'i'l-bahreyn*: İbn Melek, Abdullatif b. Abdulazîz b. Emînüddîn (ö. 821/1418'den sonra).
- 28) *Şerhu'l-Vehbâniyye*
- 29) *et-Tirâzü'l-müzheb fî tercîhi's-sahîhi mine'l-mezheb*: Şehâvî, Muhammed Bedreddîn el-Hanefî (ö. 984/1576).
- 30) *el-İmâdiyye*
- 31) *Umdetü'l-Fetâvâ*
- 32) *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*: Bezzâzî, Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî (ö. 827/1424).
- 33) *el-Fetâva't-Tâtârhâniyye*: Âlim b. Alâ, Ferîdüddîn el-Enderpetî ed-Dihlevî (ö. 786/1384).
- 34) *el-Fetâva's-Sirâciyye*
- 35) *el-Fetâva'z-Zahîriyye*: Zahîruddîn, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ömer el-Buhârî (ö. 619/1222).
- 36) *el-Fetâva'l-Ğıyâsiyye*: Dâvud b. Yusuf el-Hatîb el-Hanefî (ö. 601/1205).
- 37) *Fetâvâ Kâri'i'l-Hidâye*: Kâriülhidâye, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Fâris el-Kinânî el-Mısırî (ö. 829/1426).

- 38) *el-Fetâva'l-Kâsımîyye*: İbn Kutluboğa, Ebu'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî (ö. 879/1474).
- 39) *Fetâvâ Kâdîhân*: Kâdîhân, Ebu'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd b. Abdülazîz el-Özkendî el-Fergânî el-Hanefî (ö. 592/1196).
- 40) *Fetâva'n-Nesefî*
- 41) *el-Fetâva'l-Velvâliciyye*: Ebu'l-Feth Zahîruddîn Abdürreşîd el-Velvâlicî el-Hanefî (ö. 540/1146'dan sonra).
- 42) *el-Fevâkihü'l-bedriyye fi'l-akziyyeti'l-hükmiyye*: İbnu'l-Gars, Ebu'l-Yüsr Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (ö. 894/1489).
- 43) *el-Feyz*
- 44) *Kunyetü'l-Münye li-tetmîmi'l-gunye*: Zâhidî, Ebu'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed (ö. 658/1260).
- 45) *el-Kâfî*
- 46) *Lisânü'l-hükkâm fi ma'rifeti'l-ahkâm*: İbnü's-Şihne, Ebu'l-Velîd Lisânüddîn Ahmed b. Muhammed el-Halebî (ö. 882/1477).
- 47) *el-Mübteğâ fi'l-furû'i'l-Hanefiyye*: Kırşehirî, İsa b. Muhammed (ö. 734/1334'ten sonra).
- 48) *el-Mebsût*
- 49) *Mecma'u'l-fetâvâ*
- 50) *el-Muhîtü'r-Radavî (Muhîtü's-Serahsî)*: Radıyyüddîn es-Serahsî, Ebû Abdillâh Burhânü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed (ö. 571/1176).
- 51) *Muhtârâtü'n-nevâzil*: Mergînânî, Ebu'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî (ö. 593/1197).
- 52) *Muhtasaru'l-fetâvâ*
- 53) *Mu'temedü'l-hükkâm*
- 54) *el-Müntekâ*
- 55) *en-Nihâye*
- 56) *en-Nevâdir*: Hişâm b. Ubeydillâh er-Râzî (ö. 221/836).

57) *el-Vâkı'ât (Mecmû 'u'n-nevâzil ve'l-vâkı'ât)*: Nâtîfî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ömer (ö. 446/1054).

3.4. Önceki Neşir Çalışmasıyla Mukayese

Çalışmamızın giriş kısmında da belirttiğimiz gibi *el-İ'lâm fi'l-mühimmâti's-şer'îyye mine'l-ahkâm* risâlesi Hasan Özer ve Mustafa Ateş'in ortak çalışması olan *Mecmuatu Resâili Bîrîzâde fi'l-fikhî'l-Hanefî ve Fetâvâhu* adlı kitap içerisinde neşredilmiştir. *el-İ'lâm* risâlesiyle ilgili yaptığımız çalışma ise söz konusu neşirden önemli farklılıklar arz etmektedir. *el-İ'lâm* risâlesi müstakil bir eser olarak tarafımızdan tahkik ve tahlil edilmiş ve ayrıca tercümesiyle istifadeye sunulmuştur. Tahkikli neşir çalışmamızın özgünlüğünü vurgulamak amacıyla risâlenin daha önceki neşriyle farklılık arz eden yönlerinden bahsetmeyi elzem görüyoruz.

– *Mecmuatu Resâili Bîrîzâde fi'l-fikhî'l-Hanefî ve Fetâvâhu* adlı kitapta Pîrîzâde'nin 56 adet risâlesi ile Fetâvâsı'na yer verilmiştir. 52. sırada bulunan *el-İ'lâm* risâlesi tek bir nüshaya dayandırılarak tahkik edilmiştir. Bu sebeple nüshada manası anlaşılamayan ya da imlâsı sıkıntılı ifadeler olduğu gibi gösterilmiş, dipnotlarda bunlar çoğunlukla belirtilmiştir. Bizim çalışmamızda ise *el-İ'lâm*'ı büyük oranda kapsayan Pîrîzâde'nin '*Umdetü'l-hukkâm fi mesâili'l-ahkâm* isimli eseri yardımcı bir kaynak olarak değerlendirilmiştir. İki eser mukabele edilmiş, *el-İ'lâm*'daki birçok boşluk '*Umde*'nin yardımıyla çözülmüştür. Bu durum, risâlenin daha anlaşılır olmasına büyük katkı sağlamaktadır.

– Daha önce yapılan tahkik çalışmasında dikkati çeken önemli bir husus da şudur: *el-İ'lâm* risâlesinde iktibas yapılan yaklaşık 60 eserden sadece bir tanesinin (İbn Gânim'in *Evdahu'r-remz*'inin) bilgilerine dipnotta yer verilmiştir. *el-İ'lâm* ile kitaptaki diğer risâleler, kaynakların dipnotta gösterilmesi açısından sanki birbirlerinin devamı gibi görülmüş, tek bir eser olarak değerlendirilmiştir. Yani kitapta sıra olarak daha önce yer alan risâlelerde tanıtılan eserler *el-İ'lâm* risâlesinde tekrar tanıtılmamış, iktibasların hangi kitabın hangi cilt ve sayfasından yapıldığına dair malumat es geçilmiştir. Kezâ risâlede ismi geçen âlimlerle ilgili daha önceki risâlelerde bilgi verildiği için *el-İ'lâm*'da bu âlimler tanıtılmamış ya da vefat tarihleri belirtilmemiştir. Söz konusu örnekler, farklı risâlelerin aynı çatı altında sanki tek bir esermiş gibi tahkik edildiğini düşündürmektedir. Bu durum da, sadece bir risâleyi detaylı olarak incelemek isteyen kimseyi ya bütün risâlelere bakmaya ya da bu risâlede verilen bilgilerle iktifa etmeye mecbur kılmaktadır.

Biz ise çalışmamızda *el-İ'lâm*'ı müstakil olarak ele aldığımız için risâlede geçen eserlerden tespit edebildiklerimizi tanıttık, iktibas bilgilerine yer vermeye azamî gayret ettik. Aynı şekilde

risâlede ismi zikredilen meşhur âlimlerin vefat tarihlerini gösterdik; meşhur olmayanların ise haklarında genel bilgi verdik.

– Daha önce yapılan tahkik çalışmasında dirâse, tahlil kısmı bulunmamaktadır. Sadece kitabın giriş bölümünde genel bir değerlendirmeye yer verilmiştir. Tahkik çalışması için bu önemli bir eksikliktir.

Biz çalışmamızda tahlil kısmına ayrı bir bölüm ayırarak risâlenin detaylı bir analizini istifadeye sunmaktayız.

– Tahkikli neşir çalışmamızda önceki neşrinden farklı olarak varak numaraları gösterilmiştir.

– İmlâ, gerekli yerlerin harekelenmesi, metnin uygun paragraflara ayrılması ve noktalama işaretlerinin konulması gibi metnin düzenlenmesini ifade eden “zabtü’n-nas”⁵⁴ hususunda ve okunaklı olmayan bazı kelimelerin çözümlenmesinde bir önceki neşir çalışması bizim için ufuk açıcı olmakla birlikte doğru ibarenin önceki neşrinden farklı olduğunu düşündüğümüz noktalarda farklı hareket etmiş bulunmaktayız.

3.5. Tahkikte Takip Edilen Yöntem

el-İ’lâm fi’l-mühimmâti’ş-şer’iyye mine’l-ahkâm risâlesinin tahkikinde çoğunlukla “İSAM Tahkikli Neşir Esasları (İTNES)”ndan istifade edilmiştir.

3.5.1. Tahkike esas olan nüsha ve yardımcı nüshanın belirlenmesi

el-İ’lâm risâlesi, bütünüyle tek bir nüsha içerisinde yer almaktadır. Müstensih tarafından risâlenin istinsah kaydında verilen bilgilere göre bu nüshanın müellif hayattayken onun nüshası esas alınarak istinsah edilmesi, kıymetli bir nüsha olduğunu göstermektedir. *el-İ’lâm*’ın başka bir nüshasına ulaşamadığımız için bu risâlenin önemli bir kısmını ihtivâ eden ‘*Umdetü’l-hükkâm fi mesâili’l-ahkâm* kitabının nüshası önemli bir yardımcı kaynak olarak kullanılarak *el-İ’lâm*’daki boşluklar, anlaşılması güç ifadeler ‘*Umde*’nin yardımıyla çözülmeye çalışılmıştır.

el-İ’lâm nüshasının, yardımcı kaynak olarak addedilen ‘*Umde* nüshası ile arasındaki ilişkiyi daha iyi anlayabilmek için yapılan karşılaştırmanın neticesinde şu verilere ulaşılmıştır:

el-İ’lâm’da yer alan fasılların sıralaması:

1. Edebü’l-müftî,
2. Edebü’l-kâdî,

⁵⁴ Okan Kadir Yılmaz (haz.), *İSAM Tahkikli Neşir Klavuzu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 67.

3. Dava,
4. Şehâdet,
5. Ta‘zîr.

‘Umde’de yer alan fasılların sıralaması:

1. Edebü’l-müftî,
2. Edebü’l-kâdî,
3. Dava,
4. Şehâdet,
5. Müdâyenât ve hacr,
6. Kefâlet, vekâlet ve havâle,
7. Sulh,
8. İkrâr,
9. Vedîa ve âriyet,
10. Gasp,
11. Nikâh, Talâk ve Itâk,
12. Buyû,
13. İcâre,
14. Hibe,
15. Vakf,
16. Şuf‘a,
17. Rehn,
18. Mesâil şettâ, kısmet ve şîrb,
19. Cinâyât,
20. Vesâyâ.

Her iki nüshada 1. ve 2. fasıllar küçük farklılıklarla eş zamanlı ilerlemiştir. *el-İ‘lâm*’ın 3. faslı “dava” ise, ‘*Umde*’nin on farklı faslı (“edebü’l-kâdî”, “dava”, “müdâyenât ve hacr”, “kefâlet, vekâlet ve havâle”, “sulh”, “ikrar”, “gasp”, “buyû”, “icâre”, “mesâil şettâ, kısmet, şîrb”) içerisinde muhtelif yerlerde dağınık bir şekilde geçmektedir. Her iki nüshada da 4. fasıl “şehadet” faslıdır. *el-İ‘lâm*’ın 5. faslı “ta‘zîr” başlığında ‘*Umde*’de ayrı bir fasıl bulunmamakta, bu fasıl çoğunlukla ‘*Umde*’nin 2. faslı olan “edebü’l-kâdî” içerisinde yer almaktadır.

Sonuç olarak muhtelif ebatlı iki nüsha söz konusu olup konuların akışı eş zamanlı olmadığı için *el-İ‘lâm*, ‘*Umde*’ içerisinde dağınık bir şekilde yer almaktadır. Bu durum aynı zamanda *el-İ‘lâm*’ın ‘*Umde*’nin muhtevâsından derlenerek oluşturulduğunu düşündürmektedir.

3.5.2. Metnin inşâ edilmesi

Metin inşâ edilirken yapılan başlıca işlemler şunlardır:

- Metinde açık bir imlâ hatası varsa dipnotta belirtilmeden düzeltilmiştir.
- Tahkike esas alınan nüshanın derkenar notları (في الهامش) şeklinde dipnotlarda gösterilmiştir.
- *el-Î'lâm* nüshasında hatalı yazılmış bir ifadenin doğru yazımı *el-Î'lâm*'da metnin kenarında ya da *'Umde* nüshasında bulunuyorsa ifadenin doğru hali metne dahil edilmiş, dipnotta (التصحيح من عمدة الحكماء، وفي الإعلام: ...) ya da (التصحيح من الهامش) şeklinde gösterilmiştir.
- Metinde anlam bütünlüğünü kurmayı zorlaştıran kapalılık veya hazfin bulunduğu ifadeleri derkenarda ya da *'Umde* nüshasında daha anlaşılır kılan ilave bilgiler köşeli parantez içerisinde metne dahil edilmiş ve dipnotta (الزيادة من الهامش) ya da (الزيادة من عمدة الحكماء) şeklinde gösterilmiştir.
- Alıntılar iktibas işareti içerisine alınarak gösterilmiş, esas kaynaklardaki yerleri dipnotta belirtilmiştir.
- Müellifin yaptığı alıntılar esas kaynaklarda farklı şekilde ifade edilmişse dipnotta alıntının esas haline yer verilmiştir.
- Kaynaklardan özetlenerek yapılan alıntıların yeri dipnotta “انظر” ifadesinden sonra belirtilmiştir.
- Risâlede geçen tüm eser isimleri kalın karakterlerle yazılmıştır.
- Hemzenin yazım şekli günümüz imlâ kurallarına uygun olarak “ye” yerine “hemze” olarak değiştirilmiştir.
- Tahkikte esas alınan nüshanın varak numaraları köşeli parantez içerisinde verilmiştir.
- Müellife ait olmadığı düşünülen ifadeler kuşak işareti içerisine alınmıştır.
- Farklı anlamlara gelebilecek olan kelimeler harekelenmiştir.
- Metinde geçen eserlerin ilk geçtikleri yerin dipnotunda eğer tespit edilebilmişse müellif bilgisi verilmiştir. Müellifi tespit edilemeyenler de (غير مثبت) şeklinde belirtilmiştir.
- Metinde geçen şahıslar eğer meşhur isimlerse metnin içerisinde ilk geçtikleri yerde köşeli parantez içinde vefat tarihleri verilmiştir; eğer meşhur değillerse dipnot eklenerek haklarında kısaca bilgi verilmiştir.

3.6. Risâlenin Tahlili

3.6.1. Eserin konusu, muhtevâsı ve telif sebebi

17. yüzyıl Osmanlı Devleti döneminde Mekke’de yaşayan ve velûd bir müellif olan Pîrîzâde İbrahim’in *el-İ’lâm fi’l-mühimmâti’ş-şer’iyye mine’l-ahkâm* isimli risâlesi fıkıh alanında telif ettiği eserler arasında yer almaktadır. *el-İ’lâm* risâlesi “edebü’l-müftî”, “edebü’l-kâdî”, “dâva”, “şehâdet” ve “ta’zîr” konularını ihtivâ eden beş fasıldan müteşekkildir. Üçüncü fasıl olan dava bölümünde yemin konusuyla ilgili, dördüncü fasıl olan şهادet faslında ise şahitle ilgili tetimmeler bulunmaktadır. Ayrıca hem dördüncü hem de beşinci fasılda hâtîme yer almaktadır. Üçüncü fasıl olan dava, kapsamının genişliğinden dolayı risâlenin en uzun faslıdır.

Pîrîzâde İbrahim, *el-İ’lâm* risâlesini telif etme gerekçesini risâlenin mukaddimesinde şu sözlerle ifade etmektedir: “Kötülüklerin ve afetlerin çokluğunu, haramların kutsallığını çiğneme cüretini, nefretin kalpleri istilasını, fitne ve savaş değirmeninin döndüğünü, yolların kesildiğini, sıkıntı ve tehlikelerin birbirini takip ettiğini, kurtuluşun engellenip çaresizliğin baş gösterdiğini, bu durumun giderek şiddetlendiğini ve faziletli âlimin geride bırakılırken cahil, ahmak kimsenin öne geçirildiğini gördüğümde mihnet meselelerine dair önemli fikhî konulardan gözüme çarpanları, bunları inceleme fırsatı olmayan hâkimler faydalanabilsin diye beş fasılda derleyerek bu vahşeti def etmek istedim.”⁵⁵

İslâm muhakeme hukukunun temel konularına dair bir takım hükümleri kapsayan *el-İ’lâm* risâlesinde Pîrîzâde, Hanefî mezhebinde genellikle muteber kabul edilen birçok kitaptan nakiller aktarmaktadır. Eser, müellifinin ifadesiyle “cem (derleme)” mahsûlü olarak sunulmaktadır.

Pîrîzâde İbrahim, Osmanlı Devleti’nde siyasî, sosyal ve iktisadî açılardan devletin zayıflamaya başladığı; karışıklıkların, iç ve dış mücadelelerin şiddetlendiği; adalet sisteminde bir takım zaafların belirdiği ve kifâyet sahibi olmayan insanların siyasî ve dinî alanlarda temsil yetkisine eriştiği bir dönemde ihtiyaç üzerine risâlesini kaleme aldığını ifade etmektedir.

3.6.2. Müellifin takip ettiği metod

İlmî makaleler olarak tanımlanan risâleler, çoğunlukla güncel konularla ilgili olduğundan, hem kaleme alındıkları dönemin yazar ve hukukçuları hakkında hem de devrin özellikleri ya da gündemi konusunda birer tarihî vesika niteliği taşıdıklarından hukuk tarihinin en önemli

⁵⁵ Pîrîzâde, *el-İ’lâm* (Mahtûâtü Mektebeti’l-Haremi’l-Mekkî’s-Şerîf, 4/3852), 38b.

kaynakları arasında yer almaktadırlar. Bu durum fıkıh risâlelerinin sosyal hayattaki önemini ve onları gün ışığına çıkarmanın gereğini göstermektedir.”⁵⁶

Pîrîzâde İbrahim’in fetvâ ve risâlelerini inceleyen Hasan Özer, Pîrîzâde’nin risâlelerinin, yaşadığı dönemde toplumun ihtiyaç duyduğu konularda verdiği fetvâlarının genişletilerek kaynakları ile birlikte ortaya konulmuş hali olduğunu ifade etmektedir. Çok sayıda risâle kaleme alan Pîrîzâde İbrahim’in *el-İ’lâm fi’l-mühimmâtî’ş-şer’iyye mine’l-ahkâm* risâlesi müellifinin usûlünün, üslûbunun, fıkıh düşüncesinin ve muhteva analizinin anlaşılması açısından da önemli veriler sunmaktadır.⁵⁷

Pîrîzâde, *el-İ’lâm* risalesinde Hanefî mezhebine sıkı bir bağlılık içerisinde hareket etmiş, mezhepte genellikle muteber kabul edilen birçok kaynaktan görüşler nakletmiştir. Bu kaynakların bir kısmı günümüzde halen yazma olarak bulunmaktadır. Risâlede başka bir mezhebe ait kaynak tespit edilememiştir.

Kaynak gösterilen eserlere atıfta bulunulurken bazen meşhur isimleri (*Kunye*, *Hâvî* vs.), bazen isimlerinin kısaltılmış hali (*Câmi’*, *Fetâvâ* vs.) kullanılmıştır. Ayrıca müellifinin ismiyle birlikte zikredilen eserler olduğu gibi (Sadru’ş-şehîd’in *Şerhu’l-Edeb*’i), sadece müellifinin ismi veya künyesi (*Kâdîhân*) ile işaret edilen eserler de bulunmaktadır. Ayrıca Pîrîzâde hiçbir isim zikretmeden de iktibas yapmıştır.⁵⁸

Risâlede referans gösterilen kaynaklar, fikhî meseleler zikredildikten sonra “şu kitapta da aynı şekildedir” (kezâ fi’l-*Fevâkih*, kemâ fi’l-*Lisân*) şeklinde belirtilmiştir. İktibaslar, genellikle kaynaklardaki şekliyle aktarılmışsa da kesintilerle ya da aynı anlamdaki farklı ifadelerle de verilmiştir. Söz konusu eksik ifadeler zaman zaman anlam örgüsünün bozulmasına sebebiyet verecek kadar ileri seviyede olup alana gerçekten vâkıf kimselerin çözebileceği ipucu bilgilere dönüşmüştür.

Risâlede referans gösterilen, isimlerini tespit edebildiğimiz 57 kaynağın kullanım yoğunluğu farklılık arz etmektedir. Pîrîzâde’nin bu eserler arasında en fazla başvurduğu başlıca kaynaklar şunlardır.

1. *Câmiu’l-fusûleyn* 35 kez,

⁵⁶ Recep Cici, “Osmanlı’da Fıkıh Risaleleri Literatürü: Alim Muhammed b. Hamza’nın Fıkıh Risaleleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 324; Özer, *Mekke’de Bir Osmanlı Kadısı Pîrîzâde*, 62.

⁵⁷ Özer, *Mekke’de Bir Osmanlı Kadısı Pîrîzâde*, 62-63.

⁵⁸ «ولو أقر بدين، لا وفاء له إلا من العين، حيث له بيعها القضاء دينه، وإن تضرر المستأجر» bkz. Pîrîzâde, *el-İ’lâm* (Mahtûtâtü Mektebeti’l-Haremi’l-Mekki’ş-Şerif, 4/3852), 61b.

2. *Kunye* 29 kez,
3. *Mecmau'l-fetâvâ* 19 kez,
4. *Şerh-u Edebi'l-kâdî* 16 kez,
5. *Hizânetü'l-fetâvâ* 15 kez,
6. *Muhtârâtü'n-nevâzil* 13 kez,
7. *Lisânü'l-hükkâm* 11 kez
8. *el-Feyz* 10 kez,
9. *Fetâvâ Kâdîhân* 9 kez,
10. *es-Sirâcü'l-vehhâc* 8 kez,

Geriye kalan eserlerin ise ekseriyeti 1 kere olmak üzere daha az sayıda referans alınmışlardır.

Zengin bir literatür alt yapısına sahip müellif, alıntıları da genelde “intehâ” diyerek nihâyete erdirmiştir.

Pîrîzâde, “Ben bu konuda sadece aktarıcı ve elçiyim” ilkesiyle hareket ederek kendi tercihlerini çoğunlukla önceki ulemânın kavilleri üzerinden sunmaktadır.⁵⁹ Görüşlerini “Bu konuya dair bir mülâhazam var.”,⁶⁰ “İlk görüşü daha çok benimsiyorum.”⁶¹ gibi genel ifadelerle aktarmaktadır.

Pîrîzâde, risâlesinde şer‘î delillere pek fazla yer vermeyip mezhep imamlarının ve âlimlerinin kavillerini nakletmekle iktifa etmektedir. *el-İ‘lâm*’da sadece iki hadis-i şerîf ve birkaç kez icmâ delili zikredilmiştir.

Risâlede üç yerde rumuzlara yer verilmiştir. İçlerinden biri “قع” şeklinde yazılmış olup Kâdî Abdulcebbâr olması muhtemel görünmektedir. “عت” olarak okuduğumuz rumuzun ise Alâeddin Tercümânî olması ihtimal dahilindedir. Diğer rumuz ise okunaklı olmadığı için çözülememiştir.

Pîrîzâde’nin *el-İ‘lâm* risalesi özelinde telif usûlü ile ilgili önemli bir husus dikkati çekmektedir: Bir eserinin içeriğinin muhtelif hacimlerdeki başka bir eserinde yinelenmesi. Bu durum, müellifin tercih ettiği telif yöntemi hakkında bilgi vermektedir. Bu hususla alakalı üç ayrı eserinin tarihlerini ve içerik bilgilerini karşılaştırdığımızda şu sonuca ulaşmaktayız:

Pîrîzâde’nin 39 varaktan oluşan *el-İ‘lâm* risâlesinin ihtiva ettiği malumâtın hemen hemen aynısının 148 varaklık *Umde* isimli kitabında bulunduğu görülmektedir. Aynı şekilde

⁵⁹ Özer, *Mekke’de Bir Osmanlı Kadısı Pîrîzâde*, 379-380.

⁶⁰ Pîrîzâde, *el-İ‘lâm* (Mahtûtâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerîf, 4/3852), 39b.

⁶¹ Pîrîzâde, *el-İ‘lâm* (Mahtûtâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerîf, 4/3852), 71a.

Pîrîzâde'nin *Mezhebi'l-Îmâmi'l-A'zam* isimli 4 varaktan oluşan risâlesi de çalışmamızın temel nüshasını teşkil eden *el-Î'lâm* risâlesinin ilk faslının neredeyse aynısıdır.

Nüshalar üzerinde yazılmış olan tarihler ışığında bu durumu değerlendirecek olursak önce *el-Î'lâm* (1059), sonra *Umde* (1071), daha sonra da *Mezhebi'l-Îmâmi'l-A'zam* (1072) telif edilmiş gibi görünse de eserlerin tek nüshası üzerinden meseleyi ele aldığımız için sağlıklı bir sonuca ulaşmamız zor görünmektedir. Kanaatimiz de bu sıralamanın farklı olabileceği yönündedir. Netice itibariyle Pîrîzâde'nin kendi telifatı içerisinde ihtisar yöntemine başvurduğu görülmektedir.

Pîrîzâde'nin yazım usûlü ve üslûbuna dair en çok dikkati çeken husus “kapalılık” olarak ifade edebileceğimiz metnin anlaşılmasını çokça güçleştiren haziflerdir. *el-Î'lâm*'daki kapalılıkların bir kısmı onun yardımcı nüshası mesabesinde görülen *Umde* ile giderilse de iki eserde de muamma kalan ortak ibâreler bulunmaktadır. Pîrîzâde, başka kaynaklardan naklettiği meselelerde önemli oranda hazfe gitmiş; yazdıkları, kendisinden ya da aynı ilmî seviyeye sahip olanlar dışında başka kimse tarafından anlaşılamayacak hale dönüştürülmüştür. Öyle ki kaynaklarda sayfalarca anlatılan bir mesele bir paragrafa sığdırılmıştır, konunun önü, sonu bilinmediği için bu kaynakları bulup mütalaa etmeden mevzu okuyucuya kapalı kalmaktadır.

Ayrıca, sık sık cümle öğelerinin yer değiştirmesi, düşmesi söz konusu olduğundan metin bazen bir muamma haline dönüşmektedir. Bununla birlikte konu geçişlerinde de çok hızlı davranılmıştır.

Pîrîzâde'nin hangi sâiklerle bu usûlde yazdığı bilinemese de muhatap kitlesinin en az kendisi kadar ilmî vukûfiyette olması gerekliliği kaçınılmazdır. Kendisi de risâlesinin mukaddimesinde, eserini hakimlere faydalı olması düşüncesiyle yazdığını ifade etmektedir. Nitekim *el-Î'lâm*'ın ilk faslıyla neredeyse aynı olan *Mezhebi'l-Îmâmi'l-A'zam* risâlesinin mukaddimesinde Pîrîzâde şöyle söylemektedir: “Bu, fıkıh tahsil eden herkesin, İmam-ı Âzam'ın mezhebini, talebelerinin ve mezhepte kendisine tâbi olanların mertebesini, mütekaddim (Hanefî) fakihlerin fetva verirken, nakil yaparken ve ders takrir ederken kullandıkları ıstılahlara vâkıf biri olabilmesi için muhtevasını bilmesi gereken bir eserdir.”⁶²

Öyle anlaşıyor ki çalıştığımız risâle usûl ve üslûbu herkese hitap etmemesi itibariyle sadece kadınlara ve fıkıh alanında ihtisas yapanlara has kaleme alınmıştır.

⁶² Pîrîzâde İbrahim, *Mezhebi'l-Îmâmi'l-A'zam*, “Pîrîzâde İbrahim ve ‘Mezhebi'l-Îmâmi'l-A'zam’ İsimli Risâlesinin Tahkik ve Tercümesi”, thk. Hasan Özer, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 10/19 (Nisan 2012), 337.

4. EL-İ'LÂM Fİ'L-MÜHİMMÂTİ'Ş-ŞER'İYYE MİNE'L-AHKÂM'IN TERCÜMESİ

ÖNEMLİ ŞER'Î HÜKÜMLER HAKKINDA BAZI TESPİTLER

Efendimiz Şeyh Allâme İbrahim b. Hüseyin b. Ahmed b. Pîrîzâde el-Mekkî -Allah onu, ana babasını ve tüm Müslümanları bağışlasın, âmin.- (bu risâleyi) derlemiştir.

Bismillâhirrahmânirrahîm

Hamd, kulları arasında hükmünde âdil olan Allah'adır. Salât ve selâm, kullarının ve âbidlerinin en şereflişinin ve O'nun âlinin, ahlâbının ve ashâbının üzerinedir.

İmdi; Mevlâ'sına muhtaç İbrahim b. Hüseyin b. Ahmed b. Pîrî el-Hanefî -Allah ona ve ana babasına lütufta bulunsun- şöyle der:

Kötülüklerin ve afetlerin çokluğunu, haramların kutsallığını çiğneme cüretini, nefretin kalpleri istilasını, fitne ve savaş değirmeninin döndüğünü, yolların kesildiğini, sıkıntı ve tehlikelerin birbirini takip ettiğini, kurtuluşun engellenip çaresizliğin baş gösterdiğini, bu durumun giderek şiddetlendiğini ve faziletli âlimin geride bırakılırken cahil, ahmak kimsenin öne geçirildiğini gördüğümde mihnet meselelerine dair önemli fıkıh mevzularından gözüme çarpanları, bunları inceleme fırsatı olmayan hâkimler faydalanabilsin diye beş fasılda derleyerek bu vahşeti def etmek istedim. Her arzuya ulaşmak için yardım Allah'tan istenir. Her türlü işte Allah'a tevekkül edilir ve O'na sığınılır.

Birinci fasıl “edebü'l-müftî”, ikinci fasıl “edebü'l-kâdî”, üçüncü fasıl “dava”, dördüncü fasıl “şehâdet”, beşinci fasıl “ta'zîr” hakkında olup en sonda hâtime yer almaktadır.

Birinci Fasıl (Edebü'l-Müftî):

Bil ki İmam Ebû Hanîfe'nin (ra) dört talebesi onun mezhebinde müctehid, nasslarına tâbî, görüşlerini de bu nasslardan çıkaran kimselerdir. Onların Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettiğini zanneden zannında hataya düşmüştür. Asla! Bilakis onlardan hiç kimse ona muhalefet etmemiş, onun ictihâdı haricindeki bir görüşte infirâd etmemiştir. Bu sebeple *Vakıat*'ta (müellif) şöyle demiştir: “Talebelerinin Ebû Hanîfe'yle ve birbirleriyle ihtilafa düşmeleri Ebû Hanîfe'ye (ra) muhalefet olarak yorumlanmaz. Çünkü Ebû Yusuf, ‘Ebû Hanife'ye muhalefet ettiğim tek bir söz söylemedim, sadece onun söylediğini söyledim.’ demiştir. Züfer'den de bu sözün benzeri nakledilmiştir.” Ebû Hanîfe'nin tevakkuf edip “bilmiyorum” dediği sekiz meselede iki talebesinin söz söylemesi ile ilgili rivayet edilenler, ona muhalefet ettiklerine dair kanıt getirilemez. Çünkü onların söyledikleri Ebû Hanîfe'den rivayet edilenlerdir. Bu sekiz mesele

ve bunların dışındaki diğer meselelerin iki talebesine nispet edilmesi muvafakat için mecaz yoluyladır. Nitekim *Hâvî*'de de böyle geçmektedir.

Aralarında ihtilaf bulunmaksızın zâhiru'r-rivâyede kendilerinden rivâyet edilen bir meselede üç imamımızın kavli üzere amel edilir. Müftî onlara muhalefette bulunmaz, karşı görüş serdetmez. Müftîden murad, imamının mezhebinde onun görüşlerinden mutlak olanı diğerine tercih edebilecek kadar derin ilim sahibi, müctehid kimsedir. Fakih ise şer'î meseleleri dikkatle inceleyen kişidir. Meşâyihimiz ictihad ehliyeti olmayana mütefekkih ismini verirler. Nitekim *Kunye*'de böyle geçmektedir. *Mübteğâ*'da (müellif) "Binlerce meseleyi ezberlese bile" ifadesini eklemiştir.

Mesele imamlarımız arasında ihtilaflı olursa ve İmam Ebû Hanîfe ile sahibeynden biri aynı görüşteyse o ikisinin görüşüyle amel edilir. Sahibeyn, İmam Ebû Hanîfe ile ihtilafa düşerse sahibeynin görüşü alınır. Tıpkı müzaraa ve muamelede sahibeynin görüşünün tercih edilmesi gibi. Bunların dışında müctehid muhayyerdur; kendi kanaati doğrultusunda amel eder. Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) şöyle demiştir: "(Mutlak olarak) Ebû Hanîfe'nin (ra) görüşünü alır." Bana göre bu tartışmaya açık bir meseledir. *İhtiyâr*'da (müellif) şöyle söylemiştir: "Ebû Bekir er-Râzî'nin birçok kitabını inceledim ve onun bir mesele haricinde başkasının görüşünü Ebû Hanîfe'nin görüşüne tercih ettiğini görmedim."

Bir mesele hakkında Ebû Hanîfe'den rivâyet bulunmadığı zaman önce Ebû Yusuf'un, sonra Muhammed'in, sonra Züfer'in, sonra Hasan'ın ve en büyüğünden en küçüğüne doğru diğer Hanefî mezhep büyüklerinin zâhir görüşleri alınır. Nitekim *Hâvî*'de böyle geçmektedir. Kaza ile ilgili fetva Ebû Yusuf'tan alınır, *Kunye*'de bu şekilde geçmektedir. Şehadetle ilgili fetva (da) Ebû Yusuf'tan alınır, nitekim *Bezzaziyye*'de böyle geçmektedir.

Zâhiru'r-rivâyenin haricindeki meseleler imamlarımızın usûlüne uygunsa (müftî) onlarla amel eder, aksi takdirde amel etmez. Müftî, müctehid imamlardan rivayet bulamadığı bir meselede müteahhir ulema (bir görüş üzere) ittifak etmişse onunla amel eder, eğer onlar da ihtilafa düşerse ictihad eder ve kendi indinde doğru olanla fetvâ verir. Şayet mukallid bir müftîyse kendi kanaatine göre en fakih kimsenin görüşünü alır ve cevabı ona nisbet eder. Fakih olan zat başka bir şehirde ise ona yazıyla müracaat eder ve sabırla cevabı bekler, gelişigüzel hareket etmez.

Hâvî'de geçtiğine göre ihtilafa düştüklerinde çoğunluğun görüşü alınır. Çoğunluk, Ebû Hafs el-Kebîr, Ebû Cafer, Ebu'l-Leys gibi kendilerine itimat edilen büyükler ve onların dışında mutemed kabul edilen diğer kimselerdir. Bu âlimlerden meselenin cevabını nass olarak bulamazsa kendisini sorumluluktan kurtaracak olana yaklaştıranı bulmak için müftî teemmül,

tedebbür ve ictihâdla meseleyi inceler. Makamına ve saygınlığına ters düşecek bir şekilde dikkatsizce konuşmaz. Allah'tan korkar ve O'nun gözetiminde olduğunu idrak eder. Çünkü bu, asi cahillerden başkasının cesaret edemeyeceği büyük bir iştir. Fakih kendisine sorulan her soruyu cevaplamak zorunda değildir ancak kendisinden başkasının cevap veremeyeceğini bildiği soruları yanıtlaması gerekir.

Hüküm ve fetva vermede hevâyâ tâbi olmak haramdır. İcmâyâ ve mutlakın zahirine muhalif olan mercuhla kendisi için bile olsa amel etmek haramdır. Hiç kimse menfaat sağlamak amacıyla terk edilmiş bir görüşle fetva veremez. Çünkü bu, dünya ve ahireti kuşatmış olarak, bir bütün halinde heder eder. Bilakis meşâyihin görüşlerini ve tercihlerini seçip selefin yolunu takip eder ve (böylece) fazilet ve şeref elde etmekle iktifa eder. *Gıyasiyye*'de ve *Enfeu'l-vesâil*'de geçtiği üzere imamların alınmasını açıkça belirttiklerinin dışındaki şâz görüş ve bunun çok sayıdaki türeviyle fetvâ vermez.

Müftî, örfü terk ederek mezhebin zahirine aykırı fetva ve hüküm vermez. “Şöyle deseydi caiz olurdu” diyerek cevaba kendi görüşüyle zayıflık katmaz. Çünkü böyle olursa davacının cevaza ulaşmak için cevabına yalan katma (ihtimali) artar. (Müftî) tafsil gereken yerde icmâl yapmaz, çünkü bu yanlıştır. Aynı şekilde takyîd gereken yerde ıtlak yapması da yanlıştır. *Kâsımıyye*'de geçtiği üzere menkûlün zıttına fetva vermesi de doğru olmaz.

Pezdevî'den zikredildiğine göre insanlara en kolay gelecek olan fetvayı vermelidir. Tashih edilmiş iki görüşten biri ile fetva vermek ve hükümde bulunmak caizdir. Nitekim *Evdahu Remz*'de böyle geçmektedir. Mezhep imamından ya da tek meselede müctehid olan bir âlimden iki rivâyet nakletmesi caiz olur, aynı meselede iki görüş ya da iki vecih olduğunu söylemesi ise caiz olmaz.

Zayıf görüşler için çoğunlukla “kîle/ قیل” lafzı kullanılır. “yenbeğî/ يَنْبَغِي” lafzı ise yalnızca bazı yerlerde kullanılır, çünkü o vacibin altında, müstehabın üstündeki hüküm içindir. Müftâ bih rivayetleri ifade eden birçok tabir arasında âlimlerin şu kavilleri yer alır: “Ve aleyhi'l-fetvâ/ وعليه الفتوى”, “ve hüve'l-muhtâr/ وهو المختار”-Keydânî'nin bazı şerhlerinde fetvâ lafzının muhtar lafzından daha tekidli, daha kuvvetli kabul edildiğini görsem de bende böyle bir görüş oluşmadı.-, “ve bihi nüftî/ وبه نفتي”, “ve bihi na'temid/ وبه نعتمد”, “ve bihi ne'huz/ وبه نأخذ”, “ve aleyhi'l-i'timâd/ وعليه الإعتماد”, “ve aleyhi amelü'l-yevm/ وعليه عمل اليوم”, “ve hüve's-sahîh/ وهو الصحيح”, “ve hüve'l-esah/ وهو الأصح”.

et-Tırâzu'l-müzheb'de *Hâşiyetü'l-Pezdevî*'den nakledildiğine göre “sahih” lafzının muktezası diğer görüşlerin sahih olmamasını, “esah” lafzı ise kendisi dışındaki görüşlerin sahih olmasını gerektirmektedir. Derim ki; bunun çoğunlukla takyîd edilmesi gerekir. Çünkü biz esah kavlinin mukâbilinde şâz rivâyetin geçtiğini de görüyoruz. Nitekim *Şerhu'l-mecmaa*'da böyle geçmektedir.

“Ve aleyhi fetvâ meşâihinâ (وعليه فتوى مشائخنا)”, “ve hüve'l-eşbeh (وهو الأشبه)” yani rivayet olarak naslara en çok benzeyen ve dirayet olarak terciye şayan olan, “ve hüve'l-evceh (وهو الأوجه)”, “ve hüve'l-meşhûr fi'l-mezheb (المشهور في المذهب وهو)” yani çok kimse tarafından söylenmese de delili kuvvetli olan, “ve hüve'l-e'del (وهو الأعدل)”, “el-ahsen (الأحسن)”.

Bu tabirler tercihte söz hakkı olan birinden sâdır olduğunda müftâ bih ifade eder, mutlak olarak değil. Çünkü isimleri zikredilmemiş bazı âlimlerin kullandığı birtakım tabirler de bulunabilir ve bu durumda da bahs-i müvecceh olarak isimlendirilir¹ ve bununla kitaplarda mutemed olana aykırı hüküm verilmez, ona muhalefet edilmez. Kâidelerden çıkartılmış bahisle menkûl olan terk edilmez, çoğunluk buna meyletmış olsa bile.

Mezhep imamlarının kelâmının umumuna dâhil bir meseleyle ya da hükme bağlanmış olan bir meseleyle ilgili fetvâ vermeyi uygun görmüyorum. Kendisiyle ihtilaf ortadan kaldırılan bir hüküm bulunduğu mahkûm bih'in (verilen hükmün) hilâfına fetva vermenin caiz olmadığı açıktır. Çünkü söz konusu mesele hükümden sonra üzerinde ittifak edilen bir meseleye dönüşür. Buna dikkat edilsin!

Zâhiru'r-rivâye kitapları, İmam Ebû Hanife'nin (rahimehullahi teâlâ) meselelerden çıkarmış olduğu fikhî hükümler olup bunları İmam Muhammed *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Câmiu'l-kebîr*, *el-Mebsût*, *ez-Ziyâdât*, *es-Siyeru'l-kebîr* isimli eserlerinde toplamıştır. Sonradan meydana gelen bir hadise ihtilafı ise müctehid için efdâl ve muhtâr olan, delilleri ele alıp kendi kanaatine göre râcih olana yönelmektir. Mukallid ise son tasnif edilen eser olan *es-Siyeru'l-kebîr*'i dikkate alır. Ancak müteahhirîn meşâyihin bunun hilâfına tercih ettikleriyle Züfer'in kavli olsa bile amel etmek gerekir. Zâhiru'r-rivâye dışındaki kitaplar, İmam Ebû Hanife'nin değil İmam Muhammed'in (rahimehullahi teâlâ) tasnifi olan *el-Hârûniyyat*, *el-Cürcâniyyât*, *el-Keysâniyyât*, *er-Rikkîyyât*, *en-Nevâdir* -Nevâdir on adettir.- isimli eserlerdir.

¹ Bunlar yakın anlamlı, birbirinin yerine kullanılabilen ifadelerdir. Bu mesele de bununla ilgili bir bahistir.

Bir kimsenin, bir şahsa ait söz ve görüşlerin yer aldığı, o şahısla tanınan ve nüshaları tedâvülde olan Muhammed b. Hasen'in kitapları, Mâlik'in *Muvatta*'ı ve çeşitli ilim dallarında tasnif edilmiş olan kitapları inceleyerek başkasından duymamış olsa bile "Falan şöyle dedi", "Falan böyle dedi" demesi caizdir. Çünkü kitapların bu vasıf üzere olması mütevâtir, müstefid ve bunlar gibi isnada ihtiyaç hissetmeyen haber konumunda olmaları sebebiyledir.

Fetva kitaplarında bir çelişki vâki olduğunda metinlerdekiyle, eğer çelişen bir şey yoksa fetva kitaplarındakiyle amel edilir. Metinlerin fetva kitaplarındakilerle takyîd edilmesi ile mütekaddimûn âlimlerinden mutlak olarak nakledilenin müteahhir âlimler tarafından takyîd edilmesi ittifaklıdır, muteberdir. Mutlak manada mütekaddimûn imamlarımız mezheb imâmı Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf, Muhammed, Züfer ve Hasen b. Ziyâd; müteahhirûn imamlarımız ise onların dışındaki isimlerdir. Selef, Ebû Hanîfe'den (r.a.) Muhammed b. el-Hasen'e kadar; halef, Muhammed b. el-Hasen'den Şemsü'l-eimme el-Halvânî'ye (rahimehullahi teâlâ) kadar; müteahhirûn ise Şemsü'l-Eimme'den Hâfîzü'l-mille ve'd-dîn el-Buhârî'ye kadar gelenlerdir.

Me'mun'un bazı sözlerinde şu ifade yer almaktadır: "Riyâset olmasaydı ilim kaybolurdu." Ebû Nasr şöyle demiştir: "İlim ölüdür, ona hayat veren taleptir; hayat bulduğunda zayıftır, ona kuvvet veren çalışmaktır; kuvvetlendiğinde gizlenir, onu gün yüzüne çıkaran muvâfık ile muhâlifin münazarasıdır; inkişâf ettiğinde akîm olur, onun meyvesi ameldir, o da esas maksattır." *Muhtârâtü'n-nevâzil*'de böyle geçmektedir.

İkinci Fasıl (Edebü'l-Kâdî):

Adalet ile kazâda bulunmak, en kuvvetli farzlardan, en şerefli ibadetlerdendir; muhkem bir farz, tâbi olunan sünnettir. Evlâ olan, kâdının müctehid olmasıdır, eğer ictihada ehil değilse dinine, emanetine, aklına, fehmine güvenilen; fıkıh ve sünnette âlim, şehâdet ehlinde bir kişi olması gerekir. Mahza câhil kimse kazâyı ehil değildir. Derim ki; bunun gerekçesi açıktır. Çünkü cahilden murad edilen mukalliddir; zira mukallidi, müctehidin mukâbili olarak zikretmiştir ve onu müctehide nispetle cahil olarak isimlendirmiştir. Ahîzâde *Hâşîye*'de bunu belirtmiştir. Kâdî bilgiyi araştıran biri olmalıdır çünkü herkese bütün ilimler verilmez sadece bazı ilimler verilir. Kâdî başkasının sahip olduğu ilmi sorarak kendi ilmine katar.

Kâdının şehrindeki fukahâ ve sulehâyı tanınması ve onları, -görevli olsun ya da olmasın- bir muhbirin haberiyle değil gerçek manada kendi tecrübesine dayanarak meclisinde fazilet sırasına göre öne geçirmesi gerekir. Çünkü muhbirlerin çoğu yalancı şöhre itimat eder ve bu konuda hevâsına tâbi olur. "Din nasihattir." Kâdî, kendisinden (rütbe ve yaş itibarıyla) küçük

olan kimseden bile sâdır olsa doğrunun peşinden gider, bu konuda müminlerin emiri Hz. Ömer'in İbni Abbas'ın görüşüne tâbi olmasını kendisine örnek alır.

Kazâ, lügavî olarak ahkâmdan ibarettir, şer'î olarak ise “yükümlü tutmak” demektir. Nitekim *Kâfi*'de böyle geçmektedir. Bazı âlimler, (kazânın) dünya menfaatleri için çekişme yaşanan yakın ictihâdî meselelere dair yükümlülüğün tesisi olduğunu ifade etmektedir. *Bedâi*'de kazâ, “İnsanlar arasında hak ile hüküm vermek” olarak tarif edilir. Müteahhir allame Muhammed b. el-Gars el-Hanefî, “Kazâ, gerçekte şer'an bağlayıcı olduğu düşünülen bir konunun belirli bir sıfatla görünürdeki yükümlülüğüdür.” demektedir.

Kazânın şartlarına gelince, kazâ mutlak ya da zâhir olarak hak ile olmalıdır. Zahir hak, ihtilaflı bir mevzûda âlimlerin tercih ettiği, tashih ettiği ve fetvaya dayanak olarak seçtiğidir. Kâdî tashih edilen iki görüş çatıştığında bunlardan hangisi kalbine daha doğru geliyorsa onunla amel eder. Zayıf, mercûh ve rey'in (ictihâdın) aksi olan görüşle verilen hüküm geçerli olmaz.

Kazânın sıhhati ve kulların hukukundaki itibarı için bir hasmın diğerine açtığı şer'an kabul edilebilir geçerli bir dava, sahih bir ikrar veya davaya muvâfık bir şehâdet şart koşulur. Ancak zımnî kazâda dava ve husûmet şartı aranmaz. Nitekim iki şahit bir hak sebebiyle hasım aleyhine şahitlik yapar ve hasmın ismiyle babasının ve dedesinin isimlerini zikrederlerse, kâdının bu hak sebebiyle verdiği hüküm, her ne kadar nesep hadisesi olmasa da zımnî o kimsenin nesebi hakkında da hüküm olur. Ramazan'ın sübûtuyla ilgili hüküm de böyledir. *Enfau'l-vesâil*'de kesin olarak ifade edildiği üzere kâdının fiilinin de hüküm olduğu yönündeki görüşe göre (burada) dava şartı bulunmaması sebebiyle kâdının uygulaması da zımnî kazaya ilhak edilir. Konuya dair birçok fer'î mesele delil olarak getirilmiştir. Allâme Muhammed b. el-Gars bunun hüküm olmamasını uygun görmüştür. Allâme İbn Nüceym *Enfeu'l-vesâil*'de meylettiği *Zahîriyye*'den nakledilen görüşle iktifâ etmiştir. Fakirlere vakfedilebilmesi sebebiyle vâkıfın muhtaç fakir akrabalarına (kâdî tarafından vakıf gelirinden) verilmesi ve velinin kâdıya küçük kız çocuğunu evlendirme izni vermesi (neticesinde kâdının kızı tezvîci, kâdının hüküm ihtivâ eden fiillerinden) istisnadır. Kâdının (davalıya) “akarı teslim et” ya da “borcu öde” sözlerinde olduğu gibi emri hükümdür. Davalının hapsini emretmesi de hükümdür. Ancak daha önce geçen (vâkıfın muhtaç fakir akrabalarına) verme meselesi istisnadır.

Kazâ, sahih olarak sâdır olduktan sonra şu üç mesele haricinde nakzedilmez:

- 1- Kâdı kendi bilgisine dayalı olarak kazâda bulunmuşsa ondan rücû etme hakkı vardır. Nitekim İbn Vehbân bunu *Hulâsa*'da geçen "beyyine ile (verdiği hükümden rücû edemez.)" kaydından istinbatla çıkarmıştır.²
- 2- Kâdının hatası zâhir olduğunda hükmü nakzetmesi vaciptir.
- 3- Kâdı, ictihâdî bir konuda mezhebine muhalif hüküm verirse bu hükmü ancak kendisi bozabilir, bir başkası bozamaz. *Kezâ Şerhu'l-Vehbâniyye*'de böyle geçmektedir.

Bize göre dördüncü bir mesele mevcuttur, (fakat o) ihtilaflıdır. *es-Sirâcü'l-vehhâc*'da müellif şöyle söylemiştir: "Muhammed 'Kâdî, bir fakihi aynen taklit ederek ictihâdî bir konuda kazâda bulunursa sonra başka fukahâ görüşlerinin o ictihaddan evlâ olduğunu görürse hükmü bozar, kendi reyî ile kazâda bulunur.' demiştir." Bazı meseleler dışında herhangi birinin geçersiz kılmasıyla da hüküm geçersiz kılınmaz. *el-Feyz*'de müellif şöyle söylemiştir: "Makdî leh, kâdının kendisi lehine verdiği hükümden sonra lehine hükmedilen hakkın haram olduğunu ikrar ederse ve bir adama hükme mevzu olan şeyi kendisi için makdî aleyhten satın almasını emrederse kâdının hükmü iptal olur." *Akdiye*'de şöyle geçmektedir: "Bir adam bu malın satın alma veya miras yoluyla kendisine ait olduğuna dair delil sunup sonra da 'Hiçbir zaman benim olmadı' derse ya da bunu "قط" lafzını kullanmadan söylerse delili kabul edilmez ve hüküm de iptal olur. Ama 'bu benim mülkiyetimde değil' deseydi hüküm iptal olmazdı."

Şahitlerin, köle ya da kazıftan ötürü mahdûd olduklarının ortaya çıkması da hükmü geçersiz kılar. *Kezâ Sadruşşehîd*'in *Şerhu'l-Edeb*'inde böyle geçmektedir. İbn Nüceym bunu beyyine ile takyîd etmiştir. Ya da şahitler iki kâfir veya iki âmâ olursa da hüküm geçersiz olur. Nitekim *Hizânetü'l-fetâvâ*'da ve *Hulâsâ*'da böyle geçmektedir. Sika olma hususunda meşhûdun lehine, şahitleri hüküm verilmeden önce yalancılıkla ve fıkla itham etmesi hükme varılmasına mânidir; bu itham kazadan sonra olursa *el-Câmi* ve *el-Asl*'ın işaret ettiği üzere varılan hükmün iptali gerekmektedir. Kâdı Ebû Ali en-Nesefî'den meşhûdun leh'in kazadan sonra şahitleri fık ile itham etmesinin kazânın butlanını gerektirmediği nakledilmiştir. *Kezâ el-Feyz*'de böyle ifade edilmektedir.

Ravza'da şöyle geçmektedir: Kâdı, bir kimsenin elinde bulunan evin arazisi hakkında onu talep eden kimsenin lehine beyyine ile hükümde bulunup araziyi binayla beraber davacıya verir. Daha sonra davacı, binanın davalıya ait olduğunu ikrar ederse binayı davalıya teslim eder,

² Zeynüddîn İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir Hanefî Fıkhnın Esasları*, çev. Osman Bayder (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 670.

arazinin davacıya ait olduğuna dair hüküm bozulmaz. Ancak şahitlerin arazi ile binanın davacıya ait olduğuna şahitlik etmeleri durumunda (şahitlerin davacının ikrarıyla yalanlanmasından dolayı) arazi hakkındaki hüküm iptal olur ve tamamı davalıya iade edilir. Şahitler binanın davacıya ait olduğuna şahitlik yapıp “dâr”³ hakkında mutlak bir şهادette bulunurlarsa ve davacı “Binanın bana ait olduğuna dair delil getireceğim” derse kabul edilmez. Bu delil, arazideki ekin hakkında olsaydı kabul edilirdi. Bunu, Hişam Muhammed’den *Nevâdir*’inde zikretti.

Hürriyetine hükmedilmiş olan makdî lehin ikrarı hükmün butlanından istisna edilir. İmam Zahîruddîn’in ifade ettiği gibi tüm insanların hakkı onun hürriyeti ile bağlantılı olduğu için hür olmadığını ikrar etse de verilen hüküm nakzolmaz.

Delilde ya da makdî lehin ikrarında hata zuhur ederse makdî bih (hüküm konusu); mal, arazi, kadının talakı, köle azadından hangisi olursa olsun makdî aleyhe geri döner. Kâdının “kasıtlı olarak böyle yaptım” diye ikrarda bulunmasıyla makdî bih makdî aleyhe geri dönmez. Çünkü o suçunu ikrar etmiştir, kâdının suçu ise üzerine tazmin yükümlülüğü getirir, bu sebeple fasık olup görevden azledilir. Dava ise nakzedilmez. Nitekim *Şerhu’l-Edeb*’de böyle geçmektedir. Ancak makdî leh de kâdıyı tasdik ederse *Mu’temedü’l-hükkâm*’da *Muhtasaru’l-Muhîr*’ten nakledildiğine göre dava nakzedilir.

Hükmün sıhhati için makdî aleyhin ölüm ya da gaiplik halinden önce, aleyhine delil ikâme edildikten sonra hayatta olması ve mahkemede hazır bulunması şart koşulmamıştır. Bu, Ebû Yusuf’un kavli olup Hassaf da bu görüşü tercih etmiştir. İmam Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî, “Ebû Yusuf’un görüşlerinde insanlara çok merhametli olduğunu” ifade etmiştir. Nevâdiru’r-rivâye’ye göre (verilen hükmün) geçerliliği için şehir şartı⁴ bulunmamaktadır. Meşâyihi ekseriyeti ihtiyaç sebebiyle bu görüşü almıştır. Zâhiru’r-rivâye’ye göre ise şart olduğu söylenmiştir. Verdiği hükme şahit gösterirken bunun şehirde olması ve hükmün davalının yüzüne söylenmesinin de şart koşulduğu gibi. Bu gereklilik sebebiyledir.

Câmiu’l-fusûleyn’deki zâhir görüşe göre davanın taraflarının, kâdının görev yaptığı şehrin ahalisinden olması hükmün cevâzı için şarttır. Lâkin tarafların ikisi de yabancı olursa kâdı aralarında hüküm veremez, ancak tarafların onu hakem tayin etmesi yoluyla hüküm verebilir. Bunun için gerekli olan iki tarafın rızasıdır. Hâkimin hükmü ile hakemin hükmü arasındaki fark budur. *Feyz*’de şöyle geçmektedir: Kâdı davayı dinleyebilmek için gâibin yerine bir vekil atarsa

³ Arazi ile evin ikisine birlikte “dâr” denilmektedir.

⁴ Aynı şehirden olma şartı.

bu kimseye “müsaahhar” denilir. Gâib bu kâdının şehrinde değilse söz konusu vekillik de geçerli olmaz. Ulemâmıza göre bunun hiçbir yolu yoktur. Davanın bütünüyle tek bir kâdının huzurunda görülmesi şart değildir. Hatta nâib, kâdının yanında ikâme edilen şehâdetle hüküm verebilir. Kezâ nâib bakmaya başladığı davayı, kendisini temsilci atayan kâdıya havâle edebilir.

Kâdıkudâtın, görevlendirildiği şehre nâib tayin etmesi fakihlerin şu görüşüne göre câiz olmaz: “Kâdı, ancak görev yerine ulaştığında kâdı olur.” *Şerhu'l-Edeb*'de bu şekilde geçmektedir. Ancak günümüzdeki kâdılar bunun tersine uygulamada bulunuyorlar, bunun dayanağının ne olduğunu bilmiyorum. Cahil, kim olduğu bilinmeyen kimse de nâib tayin edilemez. *es-Sirâcu'l-vehhâc*'da (müellif) şöyle söylemektedir: Göreve atama yetkisi elinde olan kişinin (görevlendireceği iş için) en muktedir ve en uygun olan kimseyi seçmesi gerektiği Rasûlullah'ın şu hadisinde de bildirilmiştir:

“Kim bir toplum üzerine o toplumda daha ehil birisi varken görevli olarak herhangi birini tayin ederse, Allah'a, Rasûlüne ve Müslümanlara ihanet etmiş olur.”

Allâhu Teâlâ'nın sana nasıl merhamet ettiğine bak! Bu hadis, kâdir olanı görevlendirip daha layık olanı terk etmek hakkındayken, karıştıran, âlimlere cahilce muamele eden sıradan, cahil birini görevlendirenin hali nasıl olur? Allah'tan selamet dileriz.

Şartları mevcut olduğunda kâdının hükmü ertelemesi câiz olmaz. *el-Kunye*'de Ebû Hâmid'den şöyle nakledilmektedir: “Kâdı, hükmü ertelediğinde günahkâr bir zalim olur.” Allâme Kâfiyecî de şöyle söylemiştir: “Delil ikâme edildiğinde davanın muktezasınca hükmün hemen verilmesi vaciptir. Ancak kâdı hükmü kasten, özürsüz ertelerse (âlimler) onun küfre düştüğünü söylerler.” *Câmiu'l-fusûleyn*'de şöyle geçmektedir: “Kâdı hükmün ertelenmesi sebebiyle günaha girer, azledilir ve kınanır.” Bu önemli hususa dikkat etmek gerekir.

Hükmün tehirinin câiz olduğu istisnâi dört mesele bulunmaktadır:

- 1- (Kâdı) kardeşler ya da amcaoğulları arasındaki davayı ağırdan alarak tarafları uzaklaştırmalıdır. Barışmaları umuduyla aralarında hüküm vermekte acele etmemelidir.
- 2- Hasımları uzlaştırmak istediğinde hükmü tehir eder, ancak tehiri gerekli kılan sebep bulunmadığında hükmü uygular. Kezâ *İhtiyâr*'da böyle geçmektedir.
- 3- Kâdı davalıdan savunmasını istedikten sonra davalı haklı bir gerekçe ile süre isterse hüküm tehir edilir. Ancak davalının gerekçesi fasit ise kâdı ona mühlet vermez, talebini dikkate almaz. Nitekim *Kâdihan*'da böyle geçmektedir.
- 4- Kâdının şahitler hakkında şüphesi varsa hüküm tehir edilir.

Kâdının davalıyı, dava sebebiyle müddeâ fihle ilgili tasarruftan men etmesi de caiz değildir. Böyle yaparsa bu, hata ve zulüm olur. Nitekim *Cevâhir*'de böyle geçmektedir. Davacı, zilyedden bir şeyi satın aldığına dair delil sunarsa kâdı davalıdan köle, binek, kumaş ya da taşınıp nakledilebilen bir maldan müteşekkil olan müddeâ fih, şahitlerine sorana kadar yed-i adle vermesini ister. Kâdı, o şeyi, elinde bulunanın elinden almaz. Ancak ondan kendisi, dava ve müddeâ fih için kefil alır. Eğer davalı bunu reddederse onu zorlamaz. Bu durum, davalı mütlif değilse, elindekini telef etmesinden ya da tüketmesinden korkulmazsa geçerlidir. Aksi takdirde kâdının uygun görmesi halinde müddeâ fih adaletli, sika, güvenilir birine teslim edilir. Çünkü eğer bu sıfata sahipse (mütlifse) zorbalık yaparak onu telef etmeyeceğinden emin olunamaz. Bu sebeple kâdı zorbalığa engel olmak amacıyla müddeâ fih onun elinden alır. Nitekim *Şerhu'l-Edeb*'de böyle geçmektedir.

Ravza'da yer alan ifadeye göre, “Davacı, beyyineyi üç gün geçtiği halde getirmese kefil kefaletten, vekili de vekâletten çıkartır.” Müddeâ fihin satışının cevazındaki tafsilat için *Câmiu'l-fusûleyn*'e müracaat et.

Mübttegâ'da geçtiği üzere, kâdının, mahalle imamlarına bekârların ve dulların nikâh akdini kıymayı yasaklaması da câiz olmaz. Kâdının hükmünde telfik yapması icmâ ile câiz değildir. Nitekim *Tashîhu'l-Kudûrî*'de, *Fetâvâ's-Sirâciyye*'de ve *Câmiu'l-Fetâvâ*'da böyle geçmektedir. Beyyinenin ikamesinden sonra kâdı davalıya “Bu hakkın davacıya ait olduğu sabit olmuştur.” demez. Davalının müddeâ fih üzerindeki hakkına son verir. Çünkü sahih olan, “sabit olmuştur” sözünün kendisinden hüküm olarak sâdır (ve yeterli) olmasıdır.

Kâdı, kendisinden önceki kâdının divânında bulduğu ikrar ve beyyine ile amel etmez. Davayı kendisi görene kadar onları geçerli saymaz. Çünkü ilim, kazânın şartıdır. Önceki kâdının indinde olan da mâlum değildir. Sadru's-şehîd'in *Şerhu'l-Edeb*'inde bu şekilde geçmektedir.

Kâdı davalıya, davacının savunma açısından kullandığı taktikleri bildirmez. Sulhe zorlamaz, zorlarsa günaha girmiş olur. Nitekim *Câmiu'l-fusûleyn*'de böyle ifade edilmektedir. *Semerkandî*'de geçtiğine göre, “Kâdının sulhu bizzat kendisinin gerçekleştirmesine gerek yoktur, bilakis bu işi aracılara devreder.” Bu konuda Ömer (ra)'den eser vârid olmuştur.

Terikelerde vasileri, vakıflarda kayyımları görevlendirmez. Küçüklerin evlendirilmesinde ise menşûrunda (emirnamesinde) yazılanın dışına çıkmaz. *es-Sirâcu'l-vehhâc*'da böyle geçmektedir. Kâdı kendisini görevlendiren imamı yargılayıp aleyhinde hüküm verebilir. Kezâ kâdılkudât görevlendirdiği kâdı ile mahkemelik olduğunda söz konusu kâdının onun lehine ya da aleyhine hüküm vermesi câizdir. Çünkü söz konusu bu kâdı karşısında kâdılkudât,

kâdilkudât karşısındaki imam konumundadır; kâdilkudât imamı yargılasaydı caiz olurdu. Bu durum da aynıdır. Kezâ bu konu *Şerhu'l-Edeb*'de geçmektedir.

Mal sahibi gâip olduğunda kâdı gâsıp ya da hırsızdan malı alıp muhafaza edebilir. İbni Semaâ, Muhammed'den böyle rivâyet etmiştir. Mal zâyî olur ve mal sahibi de gelirse gâsıp ya da hırsızdan bu malı tazmin ettirebilir. Kâdının malı almış olması sebebiyle onlar beraat etmezler. Çünkü kâdının gâibin malındaki tasarruf hakkı hıfz maksadıyladır, mal sahibinin haklarını ibrâ etmek için değil. *İhtiyâr*'da böyle geçmektedir.

Kâdının, taraflardan hakkı bilen (ve saklayanı) güçlü, caydırıcı bir cezayla cezalandırma yetkisi bulunmaktadır ki insanlar haksız davalardan kaçınsın. Böylece üzerindeki hakkı bilen, borcunu tereddüt etmeden eda eder ve haksız mücadele eden bundan vazgeçer. Nitekim Sa'd ed-Deyrî de böyle söylemiştir.

Kezâ kâdının kendisine karşı gayri edebî davranan kimseyi cezalandırma hakkı vardır; bu, iki açıdan asla/kurala muhalif bir meseledir, meseleyi bilene gizli kalmaz. Mührü yani kâdının indinde hasmın talebine vurulan damgayı reddeder, huzura gelmekten imtina eder, hasmın “Senden şu vakitte gelmeni istiyorum” kavli karşısında susar ve iki kişinin kâdının yanında şahitlik etmesinden ve bunun kendisine bildirilmesinden sonra cehli yaygın bazısı gibi bilmezlikten gelip mahkemeye gelmezse bu da sû-i edep kabilindendir.

Kâdının, huzurundaki hasımlar birbirlerine kötü söz söylediklerinde onları cezalandırma ve hapsetme yetkisi de vardır. Eğer affederse bu güzel olur. Hasımlardan birisi diğerine böyle davranırsa kâdı, hasmı istemediği takdirde onu cezalandırmaz. *Câmiu'l-fusûleyn*'de böyle geçmektedir. Fakat kâdı hasmı bundan men eder.

Kâdının sarhoş ya da sarhoşluk belirtisi gösteren bir adamı töhmet sebebiyle cezalandırma hakkı vardır. Bu ceza had cezası olmaz. Nitekim *Şerhu Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf*'ta böyle geçmektedir.

Muhtekirin/tekelcinin durumu kâdıya götürüldüğünde kâdı, muhtekire kendisinin ve ailesinin ihtiyacından fazla olan gıda maddelerini çokluğu sebebiyle satmasını emreder. Şayet ihtikar durumu ikinci defa tekrarlırsa imam muhtekiri hapseder, onu engelleyeceğini ve ammeden zararı def edeceğini düşündüğü için cezalandırır. *Muhtârâtü'n-nevâzil*'de böyle geçmektedir.

Kâdının, borçlunun gayrimenkul malını ikisine (imameyne) göre satma hakkı vardır. Bu satış menkûlünün satışı gibi sahihtir. *Kâdîhan*'dan naklen *Mecmau'l-fetâvâ*'da bu şekilde geçmektedir. (Birçok meselede) rey, âdil ve âlim kâdıya aittir. Nitekim İbnu'l-Gars (rahimehullahi teâlâ) da (kâdıyı bu vasıflarla) takyid etmiştir. Ben de bunun gerekçesinin çok

sayıdaki meselede zâhir olduğunu söyleyebilirim. Bu meselelerin bir kısmı şöyledir: Şüphe bulunduğu borcun sebebinin sorulması *Hizânetü 'l-fetâvâ*'da geçtiği üzere kâdının rey'idir. Her şahidin şehâdetinin yorumlanması da böyledir. Zira *Şerhu 'l edeb*'de bu şekilde ifade edilmektedir. Babasının ya da vasîsinin küçük çocuğun gayrimenkul malını satması durumunda bu satışın bozulmasında kâdının görüşü esastır. *Kunye*'de bu şekilde geçmektedir. Firar etmesinden korkulduğunda mahpusun bağlanması ya da hırsızlar hapisanesine nakledilmesinde kâdının reyi esastır. *Câmiu 'l-fusûleyn*'de böyle geçmektedir. *Eşbah*'ta (müellif) başka misaller de eklemiştir. Bu misaller için oradan istifade edebilirsiniz.

Üçüncü Fasl (Dava):

Davanın geçerli olması, dinlenmesi ve uygun hükmün verilebilmesi için -asıl, vekil, vâris, vasî ya da kefâlet meselesinde olduğu gibi müddeâ bih'le ilgili kendisi ile gâib arasında bağlantı bulunan kişi ya da kâdının atadığı kimse olan- davacı ve davalının hazır bulunması mercûh görüşe göre şarttır. Kitâb-ı hükmîden⁵ dolayı açılan dava, bu şartlardan istisna edilir.

Kifâye'den naklen *Şerhu 'l-Mecmaa*'da geçtiğine göre davanın hâkimin meclisinde görülmesi gerekir. Davanın geçerli olması için beyyine ile iptaline hükmedilmiş olmaması gerekir, *Kunye*'de böyle geçmektedir. Davalı sahih bir def ile gelince kâdı davanın iptaline karar verir. Sonra aynı dava başka bir kâdının indinde tekrar açılırsa ilk kâdının hükmü delil ile sabit olduğundan davalının tekrar def yapması gerekmez, önceki hüküm bozulmaz. (Davanın sıhhat şartlarından biri de) müddeâ bih'in cins ve miktar olarak malum olması ve onunla hükmün borçluya taalluk etmesidir. Kâdı davacıyı, davalıya gayri meşru bir yolla müdahale etmekten nehyeder, *Fetâvâ-yı Kâriu 'l-Hidâye*'de böyle geçmektedir.

Akarın davalının yedinde olması ya onun yedinde olduğuna dair beyyine ile ya da kâdının bu konudaki bilgisiyledir, yedinde olduğuna dair ikrarıyla değil. Ancak davacı davalının o mülkün elinde olduğuna dair ikrarından sonra mülkün kendisine ait olduğuna dair kanıt sunarsa kâdı davacı lehine karar verir, (kanıt sunmadığı sürece) hükmünü uygulamaz.

(Davanın sıhhat şartlarından biri de) müddeâ bih'in aklen ya da âdeten imkânsız olmadığının ispatlanabilir olmasıdır. Çünkü dava ve zikredilen durum aklen müstahildeki yalanın galebe çalmasıyla âdeten müstahildeki yalanın ortaya çıkmasıdır. Âdeten müstahile örnek; zenginlerden zekât alabilecek kadar fakir ve muhtaç durumda olduğu bilinen kimse, başka birine bir seferde bin dinar nakit borç para verip o kişi de kendi ihtiyaçları için bu parayı

⁵ “Kitâb-ı hükmî: Bir kâdının diğer bir kâdıya kendi kaza mahallinde bulunan bir işi (şahit dinlenmesi gibi) görmesi için yazdığı yazı.” Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 313.

harcarsa, fakir şahsın verdiği borcu geri istediğine dair dava açmasıdır. Bunun gibi davaları kâdı dikkate almaz. Davalının cevabı sorulmaz. *Fevâkih*'te böyle geçmektedir.

Davanın geçerli olabilmesi için müddeâ bih'in nikâh, nesep, velâ ya da aslî hürriyet gibi beyyine ile kişi için hükmedilmiş bir şey olmaması gerekir. Çünkü ilk hükmün iptali için getirilen ikinci beyyine dinlenmez. *Şerhu'l-Edeb*'de böyle geçmektedir. Yalnızca nikâh davasında hata zâhir olursa ikinci beyyine ilkinin önüne geçer. Nitekim *Muhtârâtü'n-nevâzil*'de böyle geçmektedir. Davacıdan iddiasıyla çelişen herhangi bir şey sâdır olmamalıdır. Çünkü bu durum davacının önceden söyledikleriyle sonradan söylediklerinin arasını doğruluk açısından birleştirmeyi imkânsızlaştırır.

Dava ile ilgili fer'î meseleler

Borçlu, borcunu ödemek için mühlet isteyip sonra ibrâ iddiasında bulunursa o dava dinlenmez. Nitekim *Kunye*'de böyle geçmektedir. *Lisân*'da “Cariye ile nikah talebi sahiplik iddiasına engeldir; hür kadınla nikah talebi de -gizli olabilecek durumlar dışında- onunla nikahlı olduğuna dair iddiaya engeldir.” ifadesi yer almaktadır. Bu konunun ayrıntıları *Câmiu'l-fusûleyn*'de yer almaktadır. Dava, müftâ bih olan râcih görüşe göre bazı durumlarda tenâkuza rağmen dinlenilir. Meşâyihten, davayla çelişen bir şey sunulduğunda buradaki tenakuzu dikkate alarak davanın dinlenmesini kabul etmeyenler vardır.

Davanın sıhhati için, davacının kâdının huzurunda mazeretini beyan etmesi ve davanın öncekiyle uzlaştırılması gerekli midir, yoksa buna gerek olmayıp kâdı için mazeret ve uzlaşma ihtimali yeterli midir? Bu tartışma ve ihtilaf mevzûsudur. Allâme İbnu'l-Gars (rahimehullahi teâlâ) “Tenâkuz görüntüsünün ortadan kalkması için bunun şart koşulması gerekir.” demiştir.

Gizlilik ihtimali olan meselelere iki mesele daha ilave edilir:

Birincisi: Tapu senedindeki bir mal için kendi aleyhine ikrarda bulunan, bu duruma şahit getiren, sonra bu malın bir kısmının karz, bir kısmının ribâ olduğunu iddia eden kimse bu konuda delil getirirse tenâkuz bulunsa da dava kabul edilir. Çünkü biliyoruz ki, o bu ikrarı yapmaya mecburdur.

İkincisi: Bir kimse bir câriye sattığında, câriye satış vaktinden altı aydan daha kısa bir sürede doğum yaparsa (satıcı çocuğun kendisine ait olduğuna dair) iddiada bulunur ve “Câriyenin benden hamile kalmış olduğunu satış vaktinde biliyordum fakat onu zaruret ya da korku sebebiyle sattım.” derse çocuğun hakkı itibara alınarak davası geçerli kabul edilir. *Kunye*'de böyle geçmektedir.

Davanın şartlarından biri de, davacının herhangi bir mâni olmadan davayı otuz üç sene boyunca terk etmemesidir. *Mebûsât*'ta (müellif) şöyle söylemektedir: “Hiçbir manisi olmadığı halde davasını otuz üç sene terk eden adamın davası dinlenmez. Çünkü devam ettirmesi mümkün olduğu halde davasını terk etmesi, görünüşte haklı olmadığını gösterir.”

Davacının, komşusu olduğu müddeâ bih üzerinde müşterinin bir müddet ekip biçmek, bina yapmak gibi tasarrufta bulunduğunu, hatta tasarrufta bulunmayıp satış ve teslim sırasında hazır bulunduğunu görünce sessiz kalmaması halinde komşuluk davası düşmez. *Kunye*'de böyle geçmektedir.

Suğrâ'dan nakille *Feyz*'de geçtiği üzere satıcının akrabasının, zevcesinin ya da bâliğ oğlunun satış ve teslim esnasında hazır bulunmaları (ve bu satışa ses çıkarmamaları) *Kunye*'de zikredildiği üzere müteahhirûna göre davayı düşürür.

Buğday borcu davasında sebebin beyanı şarttır. Davacı buğdayı teslim ettiğinde iki tarafın tayin ettiği bir mekânda borcunu talep etme hakkı vardır, velev ki borç gasp, karz veya satış bedeli sebebiyle oluşsun, borcun ifası için gasp, karz veya satış yeri belirlenir. Kadının, (kocasının kendisine) nafaka borcunun olabilme ihtimaline binâen bir mal için kocasının mirasçılarına açtığı dava kocasının ölümüyle düşer.

Kişinin satış, kira ve vasiyette gönül rızasının ve istekli oluşunun beyanı şarttır. Herhangi bir tasarrufta bulunması durumunda ikrah ihtimali bulunması sebebiyle gönül rızasıyla satış yaptığını açıklaması gerekir. Diğer mülk edinme sebeplerinde de böyledir. Satıştaki fesat sahihi fasit zannedebilmesi sebebiyledir.

Alım-satım davalarında satılan mal, satıcının yedinde ise ve bunu kanıtlarsa delili kabul edilir; satıcıdan başkasının elinde bulunursa davacı ve şahitler satıcının onun sahibi olduğunu söyleyip “malı ona teslim etti” derlerse ya da “onu bana teslim etti” ya da “onu kabzettim” derse ya da şahitler “kabzetti” derse ya da “ondan satın aldığım mülkümdür” ya da “borcumu ödedim, o benimdir” derse kabul edilir. Kabz ve teslimi zikretmeden satış ve ödemeye şahitlik yaparlarsa satıcının ya da müşterinin mülkiyeti geçerli olmaz. Dava ve şahitlik kabul edilmez. Allâme Kâsım el-Hanefî'nin *Fetâvâsı*'nda böyle geçmektedir. Şehâdet konusunda, şahitlikle çelişen bir şey varsa bunun üzerinde düşünmek gerekir. Tüketilmiş olan malların kıymetinin talep edilmesi gerekir. Bunun için dava açarsa malları beyan etmedikçe bu dava geçerli olmaz. *Fetâvâ-yı Neseî*'de ve *Nisap*'ta böyle geçmektedir.

Feyz'de geçtiği üzere mislî malı kıyemî mallardan zannedebilir. Meşâyihin geneline göre selem akdinde olduğu gibi (sebeplerin) şartları sayılmaktadır. “Şu sebepten sahihtir” demekle iktifâ etmez ancak çok sayıda şartı bulunmazsa “Şu sebepten sahihtir” demekle iktifâ edebilir.

Atlas ve mücevherler hazırda mevcut değilse onlarla ilgili davada ağırlığın söylenmesi şarttır. Mal hazırda bulunuyorsa vasıflarını zikretmeye gerek yoktur. Vedîa davasında davacının emaneti taşıyıp masrafa girip girmemesi açısından bulunduğu belde fark etmez. Borçta vasıf şarttır. Çünkü borç ancak vasıfla bilinir. Kezâ her hak zimmettedir. *Muhtârâtü'n-nevâzil*'de böyle geçmektedir.

Kardeşlik davasında nafaka hakkı, verâset, terbiye hakkı; amcaoğulları davasında ise kâdının tanınması için dede zikredilir. Eğer dede zikredilmezse dava geçerli olmaz. Çünkü kâdı dede zikredilmezse bilgi sahibi olamaz. Davacının hâkimin mezhebine itikat etmesi gerekir. Hatta hâkim kendisine sorduğunda “mezhebini tasdik etmiyorum” diye cevap verirse davacıyı meclisinden çıkartır, kelâmını dinlemez. Bu kavillerin en doğrusu (evceh) ve en güzelidir (ahsen). Nitekim *Şerhu'l-Edeb*'de böyle geçmektedir.

Davacı ve davalının dilsizlik ve sağırlıktan sâlim olması gerekmez. *Kunye*'de (müellif), Zahîrüddîn'den rivâyetle şöyle söylemektedir: “Kâdı davalının dilsiz olduğunu öğrenirse ona işaretle cevap vermesini emreder ve onun işaretine göre amel eder. Davalı, işaretle ikrarda bulunursa iş tamam olur. Eğer işaretle inkârda bulunursa ona yemin teklif edilir. Kabul ettiğine dair işaret ederse bu cevap yemin olur; reddettiğine dair işaret ederse bu da nükûl/yeminden dönme olur. Bu sebeple kâdı onun aleyhine hükmeder. Eğer kâdı davalının dilsiz ve sağır olduğunu öğrenirse ona yazı yazar ve onun da yazıyla cevap vermesini emreder. Eğer bu kişi yazı yazmayı bilmiyor ve kullandığı belli işaretler varsa kâdı cevap vermesi için o işaretleri kullanmasını emreder ve ona dilsiz yapılan muameleyi uygular. Eğer davalı dilsiz, sağır ve körse; babası, dedesi ve onların vasîleri de yoksa kâdı davalıya bir vasî atayıp davacıya davasını onunla görmesini emreder.

Hizâne'den naklen *Mecmau'l-fetâvâ*'da zahir olarak geçtiği üzere, hapsedilmiş durumda olan kimseye mahpus olduğu için hapis ömründen ötürü hasmın rızası olmaksızın vekil tayin etmek caizdir. Davalının mahpus olmaması da şart değildir. Nitekim *Mecmau'l-fetâvâ*'da böyle geçmektedir. Borcu sebebiyle hapis yatan bir adamdan bir başkası gelip borcunu talep edince kâdı davacıyla bir araya gelmeleri için hapisteki adamı çıkartır. Eğer davacı adil bir delil sunarsa ya da ikrarda bulunursa davacının ismi kaydedilir, davalının hapis cezasına ilhak edilir. Davalının üzerine başka bir borç daha çıkarsa başkasının adı da kaydedilir. Davalı, filana ve

filana olan borcu sebebiyle mahpus olur. Eğer onlardan birinin borcunu öderse diğeri onu hapsedtirir.

Fer'î meseleler: Davalı beraatini iddia edip iki gün süre istedikten sonra def için gelmezse aleyhine hükmedilir. Sonra suçsuzluğunu kanıtlarsa muhtar olan, delilinin kabul edilmesi ve hükmün iptalidir. “Benim delilim şu beldededir” diyerek borcu ifâ ettiğini iddia ederse diğr meclise kadar mühlet verilir. Eğer ikinci gün delilini getirmezse aleyhine hükmedilir. Borçtan berî olduğunu iddia edip “benim delilim şehirdedir” derse dava üç gün ertelenir. Nitekim *Câmiu'l-fusûleyn*'de böyle geçmektedir. Borçlu borcunu ifâ ettiğini iddia edip *Câmiu'l-fusûleyn*'de geçtiği üzere delilinin başka şehirde olduğunu söylemezse ya da *Fetâvâ-yı Kâriu'l-Hidâye*'de geçtiği üzere delilini göstermenin imkânsız olduğunu söylerse borcu edâ etmesi, daha sonra (önceden iddia ettiği) ifâyı ispat emesi emredilir. Çünkü davacının iddiası ikrarıyla sabit olmuş, ifâ iddiası ise sabit olmamıştır. Sabit olan, mücerret ifâ iddiasıyla ertelenmez.

Câmiu'l-fusûleyn'de şöyle geçmektedir: Davacı borç iddiasında bulunduğunda davalı borcu ikrar edip sonra “borcu ödedim” derse aynı mecliste iki kavil bulunmasından dolayı dava tenakuz sebebiyle kabul edilmez. Taraflar meclisten ayrıldıktan sonra davalı “borcu ödedim” der ve ikrardan sonra ifâyı kanıtlarsa tenakuz bulunmaması sebebiyle dava kabul edilir, davalı ikrarından önce ifâ iddiasında bulunsaydı kabul edilmezdi. *Kunye*'de şöyle geçmektedir: “Borçlu, beyyine ile üzerinde borç bulunduğuna dair hüküm verildikten sonra ibrâ iddiasında bulunsa, alacaklı bunu inkâr edip yemin eder; daha sonra borçlu hükümden önce ibrâyâ dair delilini ikâme ederse davası dinlenilir.”

Davalı, aleyhindeki mal davasının def'i amacıyla “Davacı beni bu davadan ibrâ etti” diye kanıt getirirse; davacı, “Ben onu ibrâ ettikten sonra davalı benim lehime mal ikrarında bulundu” diyerek ikinci kez dava açarsa bakılır: Davalı, “Davacı beni bu davadan ibrâ etti ve ben de onun ibrâsını kabul ettim” ya da “Onu tasdik ettim” derse def'in defi yani ikrar davası geçerli olmaz. “Onun ibrâsını kabul ettim” demeseydi dava geçerli olurdu. Çünkü “ibrâyı kabul ettim” demezse ibrâyı reddettiği için ödeme yapması caiz olur. Zira ibrâ, “kabul ettim” demesine hilâfen red ile geri çevrilir. Çünkü kabulden sonra ibrâ red ile geri çevrilmez. Zahîruddîn bu şekilde zikretmiştir.

Davalı ikrar ve inkâr etmeyip bilakis “bu davadan beni ibrâ etti” derse (...) şöyle söylemektedir: Davacı iddiasına dair delil ikâme ederse beraat için yemin etmesi istenir. Eğer davacının delili yoksa davalıdan yemin etmesi istenir. Yemin ederse beraat eder, yemin etmekten kaçınırsa davacıdan beraat için yemin etmesi istenir. Bu mütekaddimûnun görüşüdür, bazı müteahhirûn

âlimler onlarla ihtilafa düşmüştür. Müttekaddimûnun görüşü ahsendir. *Fetâvâ 'l-Fazlî*'den naklen *Cevâhir*'de böyle geçmektedir.

Câmiu 'l-fusûleyn'de şu ifade yer almaktadır: “Beraat iddiası müteahhirûna göre mal ikrarıdır, müttekaddimûn meşayimize göre ise böyle değildir ve bu, esah kavildir. Davacı bir şeyde iddiada bulunsa hasmı da ‘Sen beni şu senede bütün davalardan ibrâ ettin’ diye kanıt getirirse dava dinlenilir.” Aynı şekilde “para ya da gayrimenkul mala dair bir iddiada bulunsa hasmı da ‘Benden sana karşı bir dava ve husumet yok diye ikrarda bulundun’ diye kanıt sunar.” Muhtemeldir ki davacı ikrarından sonraki bir sebepten dolayı ona dava açmıştır. Fakat asl/kural şudur: Mucîb (gerekli kılan) ve müskıt (iskât eden) karşı karşıya geldiğinde müskıt tehir edilir. Hüküm, ilkiyle bağlantılı olsa da olmasa da sükût vücûbdan sonra olur.

Malın hasma ait olduğunu ikrar edip ondan bu malı satın alabileceği bir süre bekledikten sonra tarih belirtmeden bu satış işlemini kanıtlarsa ikrarından sonra onu satın alabilmesi mümkün olduğu için bu dava geçerli olur. Çünkü müphem bir akde getirilen delil hâlihazırda mülkiyeti ifade eder.

“Benim o şeyde hakkım yok” diye ikrarda bulunup bir süre bekledikten sonra onu hasmından satın aldığına dair delil sunarsa, iki kişi de ikrarından sonra satın aldığına şahitlik yaparsa dava geçerli olur, aksi takdirde geçerli olmaz. Kezâ “benim onda hakkım yok” diye ikrarda bulunup ikrarından sonra onu hasmından satın aldığına dair kanıt getirirse dava geçerli olur, aksi takdirde geçerli olmaz.

Davalı, az çok elinde ne varsa hepsinin filan şahsa ait olduğunu ikrar edip günlerce bekledikten sonra söz konusu şahıs onun elinde bulunanları almak için geldiğinde “ikrarımdan sonra ben bunları mülk edindim” derse hâlihazırda elinde bulunması ve sıhhat ihtimalinden dolayı doğru söylemiştir. Nitekim *Câmiu 'l-fusûleyn*'de böyle geçmektedir. Davacı bir ev ya da köle için iddiada bulunup sonra “Seni bu evle ilgili davadan ibrâ ettim” derse dava geçersiz olur.

Davacı “Bütün borçlularımı ibrâ ettim” dediğinde bu, ibrâ olmaz çünkü muayyen bir topluluğu belirtmemiştir. Nâtîfi bu şekilde zikretmiştir, aynı şekilde *Feyz*'de geçmektedir.

Hizânetü 'l-fetâvâ'da şöyle geçmektedir: Davacının, aralarındaki husûmetin uzamasından sonra davalıya “hibe ettim, bıraktım” demesi ibrâ olmaz. Eğer “ben bu terikeden berîyim” ya da “seni bu terikeden ibrâ ettim” ya da “seni terikedeki haklardan ibrâ ettim” ya da “ondan berî oldum.” ya da “mirastan hakkımı veya hissemi bıraktım” derse ibrâ ve berâet sahih olmaz. *Hizânetü 'l-fetâvâ*'da bu şekilde geçmektedir. *Lisan*'da şöyle ifade edilmektedir: O kendi hakkı üzeredir. Çünkü varislik cibrîdir, onu terk etmesi sahih olmaz.

“Bu evden berî oldum” ya da “bu evle ilgili davamdan berî oldum” demesi câizdir, bundan sonra davası da, delili de dinlenmez. Zira “berî oldum” kavli berâeti kendisine izafe eder ve berî olur. *Feyz*’de bu şekilde açıklanmaktadır. *Velvâliciyye*’de şöyle geçmektedir: Çünkü o, berâeti mutlak suretle kendisine izâfe etmektedir, böylece berî olur.

“Bu evle ilgili davamdan berî oldum” derse o evle ilgili hiçbir hakkı kalmaz. Kezâ “bu köleden berîyim” ya da “onu mülkiyetimden çıkardım” derse davası geçersiz olur.

Davacı, “Benim Zeyd’e karşı bir davam yoktur.”, “Benim ona yönelik bir husumetim yoktur.” derse daha sonra bir hâdise yaşanmadığı takdirde ona açacağı dava geçersiz olur. Nitekim *Câmiu’l-fusûleyn*’de böyle geçmektedir.

“Ben bu dirhemlerden berîyim” dedikten sonra onlar hakkında dava açıp delil getirirse delili kabul edilmez. Ancak berâetten sonra sabit bir hak iddiasında bulunursa bu durumda delili kabul edilir.

“Onun elindekinde benim hakkım yok” derse onun elindeki şey için delili dinlenmez. Ancak ikrardan sonraki bir tarihte (davalının) davacıdan gasp ettiği bir şeye şahitlik ederlerse delili kabul edilir. *Tatarhâniyye*’de böyle geçmektedir.

Davacı “Seni bu köleden ibrâ ettim” derse köle vedîa olarak kalır. Çünkü ayândan ibrâ geçerli olmaz, (ancak) onun tazmininden ibrâ edebilir. Davalıyı, gaspın gerçekleşmesi halinde gaspedilen şeyin kıymetinden ya da fasit bir satışla satın alınan şeyin kıymetinden ibrâ etmesi sahih olmaz. Çünkü kıymet, mebînin tüketilmesiyle vacip olur; daha önce sahih olmaz. Ancak onu, satılan köleden ibrâ ederse tazmin edilme özelliğini ondan kaldırır. Keza *Câmiu’l-fusûleyn*’de böyle geçmektedir.

Kadı Abdulcebbâr ve Alâeddin Tercümânî: Bir kimse bir konuda dava açsa kâdı da bu davada musâleha emretse davacı “Benim bu musâlehaya rızam yoktur, esasen alacağımı bıraktım” derse bu, iddia ettiği şeyi düşürmek olur.

(...): Denildi ki, “onu aslen bıraktım” sözü ibrâdır. “Fılan kimseye olan davamı bıraktım ve işimi ahirete havale ettim” derse artık davası dinlenmez.

“Ona borcunu Allah rızası için bağışla” denildiğinde “O, Allah rızası içindir” derse istihsânen ibrâ etmiş olur. “Benim onunla şer’î bir işim yok” derse davalıyı borcundan ve mal davasından ibrâ etmiş olur.

Edâ ya da ibrâ gerçekleştiğinde asilin berâeti ile kefil de berâet eder. Yeminle berâet gerçekleşmez. Çünkü yemin, sadece yemin edenin berâetini ifade eder. Nitekim *Kunye*'de böyle geçmektedir.

Davacı davalıyı mutlak olarak ibrâ etse ya da davalı üzerinde hiçbir hakkı olmadığına dair ikrarda bulunsan sonra lehine ikrarda bulunulan kimsenin, ikrardan önce, ikrar edenin metrûkundan bir şeyle zimmetinin meşgul olduğu ortaya çıkarsa ikrar eden de bunu bilmiyorsa ikrarla amel edilir, ikrar eden bu konuda mazur görülmez. Nitekim *Fevâkih*'te böyle geçmektedir.

Davacı bir mal davasında bulunup davalıyla sulh yaptıktan sonra davalı üzerinde hiçbir hakkının bulunmadığı ortaya çıkarsa sulh iptal olur. Kezâ bedelini teslim edip böylece belgeye (sulhu) kaydetse, hak sahibi olmadığına dair ikrar ve umûmî bir ibrâdan sonra sulhun fasitliği zâhir olursa imamların fetvasıyla ikrar ve onun üzerine müterettib ibrâ geçersiz olur. Hatta, muhtar olan kavle göre davası dinlenir.

İvazlı ve ıvazsız meçhul haklardan ibrâ mutlak olarak sahihtir. Berâetin, olabilecek bir şeye bağlanması geçerlidir. Kadın kocasına “mehir seni korkutuyorsa seni mehirden ibrâ ettim” derse adam hemen ibrâ olur, bu ta'lik değildir. Müeccel alacağı olan bunu ispat etmek isterse halihazırda hukukî yetkisi olmasa da yapabilir. Kezâ *Mecmau'l-fetâvâ*'da böyle ifade edilmektedir. *Hulasâ*'da şöyle geçmektedir: Borçlu bir yere gitmek istediğinde eğer borç müeccel ise alacaklının ondan bir kefil bırakmasını isteme hakkı yoktur; *Müntekâ*'da ise “icbar eder” denilmektedir. Aynu'l-eimme'ye göre, davacı hakkı sebebiyle kefil ya da rehin alır. Mezhepte zâhir olan görüşe göre buna hakkı olmasa da insanlar için sıkıntı ve cefaya neden olmasından ötürü böyle yapılmasında maslahat bulunmaktadır. Kezâ *Hizânetü'l-fetâvâ*'da buna işaret edilmektedir.

Müeccel borçlar, üç durum dışında vadeleri gelmeden evvel ödenmez: Borçlunun ölümü; borçlunun irtidâdı, mürted olarak darulharbe ilhakı ya da bu hal üzereyken katledilmesi; üçüncüsü de ona uygulanan hacirdir ki borcu için satılır yani borçlu me'zun bir köle ise satılır. Söz konusu köle belirli bir vade ile borç alırsa efendisi onu hacredip ticaretten men eder, borçları kapatılır. Kezâ mükateb köle borçlandıktan sonra borçlarını ödeme vaktinden önce efendisi onu hacredip borçlarına karşılık satarsa bütün borçları kapanır. Nitekim *Mecmau'l-fetâvâ*'nın vekâlet bölümünde böyle geçmektedir.

Vadeli borçta kefâlet câizdir. Kefil mal borcunu bir süreye kadar, asıl ise hemen ödemelidir. *Hizâne*'de böyle geçmektedir.

Mecmau 'l-fetâvâ'da ise şöyle ifade edilmektedir: Asîlin, borç, gasp veya satış bedelinden dolayı borcunu ödemesi hemen gerekse de bu borcu bir yıllığına bir adama havale etmesi de caizdir.

Kâdî davalıyı borcunu ödemesindeki acziyetinden dolayı hapisten çıkarırsa, mekfûl bih için kefil alınır ve davalı bir işte çalıştırılır. Kendisinin ve bakmakla yükümlü olduğu kimselerin nafakasından artanı borçlusuna öder. Hişam, Muhammed'den *Nevâdir*'inde bu şekilde zikretmektedir. *Kezâ Ravza*'da böyle geçmektedir.

Borcundan dolayı hapsedilen bir müflis, alacaklılarından bazısını önceleme hakkına sahiptir. Ancak gaybet-i munkatî'a⁶ ile kaybolmuşlarsa o vakit kâdî aralarında hisselerine göre taksim yapar. *Câmiu 'l-fusûleyn*'de böyle geçmektedir. Alacaklılardan bazısını önceleme hakkı, payının aşılmamasıyla mukayyettir. Ancak payını aşarsa, diğer alacaklılar bunu alabilir. İbn Melek'in *Şerhu 'l-Mecmaa*'sında bu şekilde ifade edilmektedir.

Veled-i mağsûb ve veled-i mağrûrda,⁷ vedîanın alıkonulmasında ve veled-i mebîde alıkoyma günündeki kıymete itibar edilir. *Câmiu 'l-Hasîri*'de böyle geçmektedir.

Malın üçte birlik kısmındaki vasiyetin gerçekleştirilmesi taksim zamanında olur. Nitekim *Ziyâdât*'ın kesb babının sonundan naklen *Fetâvâ*'da böyle zikredilmektedir.

Bir insana kıymet biçilmesi gerektiğinde muhamminler ihtilafa düşmüşse kâdî orta yollu bir şekilde hükmeder. Ancak (efendi) kölesiyle kıymeti üzere mükâtebe yapmışsa köle en yüksek tutarı ödeyene kadar azad olmaz. Nitekim *Zahîriyye*'de böyle geçmektedir.

Ecr-i misilde anlaşmazlığa düşerlerse onun orta yollu olması vaciptir. *Kâdîhân*'da bu şekilde ifade edilmektedir. *Kunye*'de ise şöyle geçmektedir: “Ecr-i misil; icâre, müzâraa ve bu ikisinden başka yerde dirhem ve dinar cinsinden olur, belirli başka bir cinsten değil.

Kadının güvenilir, uzman kişilere başvurması gerekir. *Kezâ Kâdîhân*'da böyle zikredilmektedir. Satıcı veya aracı tarafından aldatılması sebebiyle alıcı için ya da satıcının alıcı tarafından kandırılması söz konusu ise satıcı için gabn-i fahiş ortaya çıkarsa mebî iade edilir. *Kunye*'de böyle ifade edilmektedir. *Fetâvâ-yı Kâriu 'l-Hidâye*'de şöyle geçmektedir: Satıcı alıcıya mebînin kıymeti olan miktarı söylerse ve yalan söylediği ortaya çıkarsa alıcının iade etme hakkı yoktur.

⁶ “Gaybet-i munkatî'a: Kendisinden haber alınamayan, ölüp ölmediği bilinmeyen kimsenin yokluk durumu.” Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 155.

⁷ Kendisine bir cariyenin hür olduğu söylenerek kandırılan kişinin o cariyeden olan evliliği sonucunda doğan çocuğu. Detaylı bilgi için bkz. Abdurrahman Bulut, *İslam Hukukunda İyiniyetin Korunması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 100.

Ayb-1 yesîr, muhamminlerin değerlendirmesine giren kusurdur. Bunun dışındakiler ise (büyüklükleri sebebiyle) değerlendirmeye alınmaz. İlkinde bir muhammin, bir şeye kusursuz iken bin, kusurlu iken daha az değer biçerken başka bir muhammin aynı şeye söz konusu kusurla birlikte bin olarak değer biçmektedir. Bu, basit bir ayıptır. Muhamminlerin takdîrine girmeyen ise, muhamminlerin kusursuz iken bin, kusurlu olunca da daha az bir kıymet takdir edip, bunda ittifak ettikleridir. Bu ayıp fahiştir. Nitekim *İşâretü Hizâneti'l-Fetâvâ*'da böyle geçmektedir.

Basit ve fâhiş yanıkta ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, “yanık kıymetin dörtte biri veya daha fazlasında bir azalmaya neden olursa bunun fahiş bir ayıp olduğunu; yanık daha az miktarda bir noksanlığa sebep olursa basit ayıp olduğunu” söylemektedir. Bazısı da “kumaşın geri kalanı kurtarılamıyorsa fahiş; kurtarılıyorsa basit ayıp olduğunu” ifade etmektedir. Sahih olan şudur ki; fahiş, kendisiyle malın ve menfaatin bir kısmının yitirildiği ayıptır. Basit ayıpta ise menfaatin bir kısmı yitirilir.

Çoğu meşâyihin ifade ettiği gibi bey‘u'l-vefânın hükmü rehin hükmüdür, bu sahihtir. Alıcı yediği meyveyi tazmin eder; akitten sonra ondan faydalanması, yemesi ancak sahibinin izin vermesiyle mubah olur. Bu da akitten sonrası için bunun şart koşulmaması kaydıyla olur. *Cevâhir*'in rehin bölümünde müellif şöyle söylemektedir: “Çünkü şart koşulmamışsa menfaat sağlayan bir borç olmaz ve eğer şart koşulmuşsa, menfaat sağlayan bir borç olur ki o da ribâdır.”

Ebû Hanîfe'ye (rahimehullâhi teâlâ) göre borcu kabzetmeye vekil olan kimse davada da vekildir. İmam Muhammed ve İmam Ebû Yusûf (rahimehümallâhi teâlâ) davada vekil olmayacağını söylerler. Bu görüş Hasen'in Ebû Hanîfe'den rivâyetidir. Kâdî tarafından borcu kabzetmeye vekil tayin edilen kişi, gâibin borçlarını kabzetmeye vekil tayin ettiği kimse gibi icmâ ile davada vekil olmaz. *Mecmau'l-fetâvâ*'da böyle geçmektedir.

Konuya dair: Malı kabzetmede alıcının vekili olduğunu iddia eden kimseye malı vermeme hakkına sahiptir. Alıcı gelip bu vekâleti inkâr edince matlup bunun üzerine iki şahit getirir ki bu câizdir. Matlup berîdir; çünkü inkârcı hasma karşı getirilen delille sabit olan, açıkça sabit olan gibidir.

Müvekkil umûmî bir vekâlet verip bu vekâletin sonuna vekilinin kendisi yerine davada taraf olabileceğini yazsa sonra bir topluluk müvekkilden para alacaklarının olduğunu kanıtlarsa, söz konusu vekâlet ödeme ve tazmin emriyle tanzim edilmemişse vekili icbar edilmez. Bazı müftüler bu konuda tevakkuf etmişlerdir.

Vekilin müvekkilin bulunduğu yerde vekâleti inkâr etmesi kendi kendini azletmesi demektir. Kezâ *Muhtârâtü'n-nevâzil*'de böyle geçmektedir. Müvekkilin vekâleti inkâr etmesinde ihtilaf vardır: Natıfî'ye göre azil olmaz; *Asl*'ın rivâyetine göre azil olur. Bu, *İşâretü Hizâneti'l-Fetâvâ*'da zikredilen görüştür.

Vasî ya da kâdı emîni ikrar ettiğinde husûmet biter. *Kunye*'de böyle geçmektedir. Husûmete vekil tutulan kişi kâdının meclisinden başka bir yerde ikrarda bulunursa vekâletten çıkar. Kezâ *İşâretü Hizâneti'l-Fetâvâ*'da bu şekilde geçmektedir. *Ravza*'da müellif, geçersiz olduğunu iddia ettiği bir şey hakkında husûmette bulunmasını gerekçelendirmiştir.

Satın alma vekilinin aksine kefil, borcun edasından önce malı talep edemez. Vekil kendisi ödeme yapmadan önce müvekkilden bedeli talep etme hakkına sahiptir. Nitekim *Mecmau'l-fetâvâ*'da böyle geçmektedir.

Konuya dair: Havâle fâsit olduğunda havâleyi kabul eden kişi, parayı ödemişse muhayyerdir; dilerse kabzedene rücû eder ya da dilerse borcunu havâle edene rücû eder. *Hulâsâ*'da böyle geçmektedir ve kezâ istihkakın geçtiği her yerde.

Vereseden biri, müteveffâ adına yedinde bulunan ya da bulunmayan bir ayn için hasım olabilir. Lakin terekeden bir ayn için bu ayn yedinde bulunmayan bir vârise dava açsa davası dinlenmez. Borç davasında yedinde terekeden bir şey bulunmasa da müteveffâ adına bir hasım atanır.

Vereseden biri, borç ikrarında bulunursa hissesinin tamamını kapsasa bile bu borcu ödemek zorundadır, İmam Ebu'l-Leys'in ihtiyarı böyledir. Kendisinden sonra borcu ikrar eden olursa o borçtan sadece payına düşen kadarı kendisinden alınır.

İki para birimi (altın ve gümüş) bize göre iki cinstir; zekât, telef edilmiş malın kıymeti ve erşle ilgili bazı hükümler hariç. Kezâ ortaklıkta ortaklardan birinin parası dirhem, diğerinki dinar olabilir. *Şerh-u Mecmai'l-Bahreyn*'de şöyle geçmektedir: Dirhem ile dinar, kıymet ve borcun kapatılması açısından aynı cinstir. Yedi eşyada dinar dirheme eşdeğerdir, bunun kısımları *Câmiu'l-fusûleyn*'de zikredilmektedir.

Kimin aynı cinsten borcu varsa ve bir miktar para öderse, ne şekilde olursa olsun ödeme yaptığı ve bu paranın borcundan düştüğü kabul edilir. Eğer borcu altın ve gümüş; buğday ve arpa gibi iki cinsten olursa gümüş ödeyip “altının karşılığı olarak verdim” derse bu kabul edilmez. Çünkü muâvaza iki tarafla gerçekleşir. Üzerinde bini kefaletten, bini de bedelden borcu olan kimse bini getirip, “Ben bunu kefillik sebebiyle ödeyeceğim” derse, alıcı da “Onu ancak paramın (alacağımın) hepsi için alırım” derse buna hakkı vardır ve iki (alacağı) para için de olur. Eğer

(verileni) alır da bir şey söylemezse, o zaman borçlu olan bunu iki paradan (borçtan) hangisini dilerse onun için verebilir. *Câmiu'l-fusûleyn*'de böyle geçmektedir.

Ribevî olmayan mallardaki vasıflar örf olduğu üzere akitle değil bilfiil tazmin edilir, *Muhtârâtü'n-nevâzil*'in gasb bölümünde böyle geçmektedir. Maraz-ı mevte olanın, yetimin ve vakfın malları hariç ribevî mallarda kalite, vasıftır. Nitekim *Zehîratü'n-nâzır*'da böyle geçmektedir.

Şu beş meselede “kabul”e ihtiyaç yoktur: İkrar, ibrâ, köle satışı için vekil tayin etme, borcun borçluya hibe edilmesi (ve vakf). Bu meselelerde susarsa hüküm sabit olur. Reddederse bazı âlimlere göre vakıf haricindekiler red ile geri çevrilmeyen talak, köle azadı ve mirasın hilafına geri çevrilir. *Muhtârâtü'n-nevâzil*'de böyle geçmektedir. *Muhtasaru'l-fetâvâ*'da “Kefil alacaklı tarafından ibrâ edildiğinde bunu reddederse ibrâ bozulmaz.” diye ifade edilmektedir. *Câmiu'l-fusûleyn*'de şöyle geçmektedir: Borçlu alacaklıya “beni ibrâ et” dediğinde o da onu ibrâ ederse, borçlu da bu ibrayı kabul etmezse ibrâ bozulmaz.

Bir arazi satıp “onu vakfettim” derse davası dinlenmez. *Kunye*'de esah kavil olarak, *Kâdîhân*'da da sahih kavil olarak böyle geçmektedir. Araziyi vakfettiğine ya da onun vakfedilmiş olduğuna dair delil ikâme ederse *Gıyâsiyye* ve *Fetâvâ-yı Allâme Kâsım*'da muhtar olan kavle göre davası dinlenir. *Gıyâsiyye*'de (müellif) bunun gerekçesini şöyle açıklamıştır: Dava tenâkuz sebebiyle iptal olursa şahitlik bâki kalır ve o dava olmaksızın vakıf olarak kabul edilir. Tıpkı cariyenin azat edilmesinde olduğu gibi.

Ben derim ki, vakfedilen şey Allah rızası için fakirlere vakfedilmişse, bu bağıştır, ancak belirli fakirler içinse malum olduğu üzere dava dinlenmez. Davalıya yemin ettirmek isterse buna hakkı yoktur çünkü önceden geçerli bir davanın olması şarttır, tenakuzun bulunması sebebiyle de böyle bir dava mevcut değildir. Nitekim *Gıyâsiyye*'de ve başka kaynaklarda böyle geçmektedir. Bir şey satın alır ve sonra bunun bir vakıf malı veya küçük bir çocuğa ait olduğu ortaya çıkarsa ecr-i misil gerekir. Kezâ *Fevâid-i Sahibu'l-Muhîr*'ten naklen *Câmiu'l-fusûleyn*'de böyle geçmektedir. *Kunye*'de şu ifade yer almaktadır: Yetimin evinde yetimin annesinin eşiyle birlikte oturma hakkı yoktur, oturduklarında onlara ücret de gerekmez. *Bezzâziyye*'de şöyle geçmektedir: “Vakfın mütevellisi vakfı sattıktan sonra azledilir ve yerine başka biri atanır. Vakıf nâzırı, vakıf malında oturan müşteriye onun vakıf malı olduğuna dair dava açıp kâdının hükmü ile onu alır; o yer kiraya verilmek üzere belirlenmiş olsun ya da olmasın müşterinin üzerine ecr-i misil gerekir.” *Umdetü'l-fetâvâ*'da şöyle geçmektedir: Sahih olan, ücret ödemekle yükümlü olmamasıdır. Çünkü istiğlâl maruf olsa bile, o yeri, başkalarının malını gasp etmiş gibi zor

kullanarak değil, temlik cihetiyle almıştır. Fakat bir kısım meşâyih şöyle demektedir: Vakıf malı olması itibariyle kira ödenmesi gerekir. Fetvâ, vakfa ait malın, evin ve menfaatlerin gaspı ölçüsünde ecr-i mislin vücûbu üzeredir. *Tecnîs*'te böyle geçmektedir.

Kiraya veren, kiraya verdiği hayvanlarla birlikte bir hizmetçi göndermek zorunda değildir. Şeyhülislâm böyle söylemiştir. Muhammed ise hizmetçiyi onlarla birlikte göndermesinin emredileceğini söylemektedir. Aynı şekilde kiraya veren, kiracı tarafından doldurulmuş olsa bile lağım çukurunu ve gideri boşaltmaya icbâr edilemez. Ancak kiracı kullanıma elverişli olmaması nedeniyle (kira sözleşmesini) feshedebilir. *Kâdîhan*'da geçtiği üzere hüküm kilit ve merdiven için de aynıdır.

Evin inşası, sıvanması, olukların ve binada her ne varsa onarılması, yerleşime zarar veren her şeyin giderilmesi ev sahibinin sorumluluğundadır. Eğer bunu yapmayı reddederse zorlanmaz, çünkü mal sahibi, mülkünü onarmaya icbâr edilmez. Kiracının evden çıkma hakkı vardır, ancak evi o halde görüp kiralamışsa çıkamaz. Çünkü kusuruna razı olmuştur. *Kâdîhân*'da böyle geçmektedir. Kiracının araziye gözle görülür bir zarar vermesi ve malikin bunu önleyememesi halinde bu durum kira sözleşmesinin feshi için bir mazeret teşkil eder, ancak bunu hâkim feshedebilir. *Kezâ Cevâhir*'de böyle zikredilmektedir.

Kiracı, kiralanan malda bir kusur bulursa, kabzdan önce ve sonra iade etme hakkına sahiptir. Nitekim *Mecmau'l-fetâvâ*'da böyle geçmektedir. Belirli bir ücret karşılığında dirhemleri kontrol etmesi için bir uzman tutar, o da işini yaptıktan sonra dirhemlerin sahte olduğu ortaya çıkarsa, ücreti geri alır; eğer dirhemlerin bir kısmı sahte ise, o kadarının ücretini geri alır. Para uzmanı bunu tazmin eder mi? Hayır, tazmin etmez.

Fasit bir kira akdinde eğer mal icâre cihetiyle kiracıya teslim edilmişse menfaatin sağlanmasıyla ücret gerekir ama mal teslim edilmemişse ücret gerekmez. Nitekim *Hizânetü'l-fetâvâ*'da böyle geçmektedir. Kiralayan sefere çıkmak istediğini söylediğinde kiraya veren onu yalanlarsa kiralayan da sefere çıkma niyetine dair yemin eder. Kerhî ve Kudûrî böyle zikretmiştir. Şehir dışına intikal (kira sözleşmesinin feshi için) bir mazerettir, ancak taşınmanın feshi sağlamak için bir hile olması muhtemelse kiracı yemin etmelidir. *Kezâ Lisân*'da böyle geçmektedir.

Kiraya veren evin başkasına ait olduğunu ikrar etse kira akdi bozulmaz. (Kira) müddeti bittiği zaman o binanın ikrar olunan kimsenin olduğuna hükmedilir. Nitekim *Imâdiyye*'de böyle geçmektedir. Kiraya veren, ödeyemeyeceği bir borcu olduğunu ikrar ederse ve bu borcu ancak (kiraya verdiği) malı satıp kapatabilirse kiracı zarar görmüş olsa ve borç ikrarına inanmasa bile

(mal sahibi) borcunu ödemek için malını satabilir, İmam Ebû Hanîfe'nin görüşü bu yöndedir. Nitekim *Bezzâziyye*'de böyle geçmektedir.

Evkâfu'n-Nâsîhî'de şu ifade yer almaktadır: Bir adamın elinde bulunan arazi ve köle için bir başkası, arazinin vakfiye ve kölenin de hür olduğunu ikrar eder, sonra onları satım veya başka bir yolla mülk edinir. Bu kişinin ikrarı mülkiyetinde uygulanır; arazi vakıf malı, köle de özgür olur.

Fetâvâ'da Muhammed'in (rahimehullahi teâlâ) şöyle dediği nakledilmektedir: Kim, başkasının elinde bulunan bir kölenin filan şahsa ait olduğunu ikrar eder, sonra onun hür olduğunu ikrar eder ve daha sonra da onu satın alırsa o köle ikrar edilene ait olur. Önce kölenin özgür olduğunu söyleyip sonra falan şahsa ait olduğunu söyleseydi ve daha sonra onu satın alsaydı köle özgür olurdu.

Eğer davalı, “(borcumu) benim için bağışlayıncaya kadar ikrar etmeyeceğim” diye davacıya bunu gizlice söylerse o da borcu bağışlarsa bu caizdir. Çünkü o inkâr etmemiştir. Ancak alenî bir şekilde söylerse borç ondan alınır. Nitekim *Muhtârâtü'n-nevâzil*'de böyle geçmektedir.

Sonraya bırakılan ikrar kendisinden önceki inkârı ortadan kaldırır; önce yapılan ikrar ise sonraki inkâra mâni olur. *Mu'temedu'l-hükkâm*'da böyle geçmektedir. (Mutlak bir) hibe ikrarı, sıhhat temelinde gerçekleşmesinden dolayı sahih bir hibe ikrarı olur ve bu, hibe ve kabzın ikrarı olur. Çünkü hibenin kabzı, kabul menzilesindedir. Akdi ikrar etmek, akdin iki rükününü ikrar etmektir. Sahih kavi ise, bunun sahih bir hibe ikrarı olmamasıdır. *Kezâ Câmiu'l-fusûleyn*'in onuncu bölümünde böyle geçmektedir.

Bir kadın bir erkeğe “beni boşa” derse bu nikâh ikrarı olur. Bir şeyle ilgili sulh talebi o şeyin ikrarıdır. Bir şeyle ilgili davada sulh talebi ise o şeyin ikrarı olmaz. Nitekim *Câmiu'l-fusûleyn*'de böyle geçmektedir. Pazarlık ve vedâ, istiâre (ariyet alma), kiralama, istihâb (hibe talep etme) gibi benzeri işlemler, söz konusu akitlerin mevzusunun zilyede ait olduğunun ikrarı olup pazarlık yapanın ve diğerlerinin dava etmesini engeller.

Davacı verdiği paranın bir kısmını aldığını ikrar ederse davalı da borcu tamamen inkâr ederek davacının aldığını da iade etmesini talep eder. *Fetâvâ'l-hizâne*'de böyle geçmektedir.

Bize göre ikrar için vekil tayin etmek sahihtir. (Bu durumda) müvekkil bu tevkîli ikrar etmiş olmaz. Nitekim *Mecmau'l-fetâvâ*'da böyle geçmektedir.

Mühâyee caizdir. *Zâhiru'r-rivâye*'de şöyle geçmektedir: Taraflardan herhangi biri, uzlaşmazlık/inatçılık olmadıkça, mazeretsiz olarak mühâyeeyi bozabilir çünkü o gayr-i

lâzımdır. Bu durum, iki tarafın rızasıyla mühâyee yaptıkları zaman geçerlidir. Eğer kâdı aralarında mühâyee yaparsa nakz konusunda anlaşmadıkça içlerinden birinin mühâyeeyi bozma hakkı yoktur. Kezâ *el-Muhîtü 'r-radavî*'de böyle geçmektedir. Taksim edilemeyen şeylerde, içlerinden biri payını satmaya icbâr edilemez. Nitekim Kirmânî'nin *Tecrîd*'inde bu şekilde ifade edilmektedir.

Ribâ mânâsındaki fasit şartlar, karşılığa dayanan (ıvazlı) akitlerde görülür, teberru (hibe) kabilinden olan akitlerde değil. Nitekim *Muhtârâtü 'n-nevâzil*'de böyle geçmektedir.

İki rivâyetten sahih olanına göre baba ve vasî, yetimin parasını borç veremez. *Kâdîhan*'da böyle ifade edilmektedir. Aynı durum kâdı için de geçerlidir, yetimin parasıyla gelir getiren bir şey satın alabilirse bu durumda satın alma gereklidir. Kezâ Muhammed (rahimehullâhi teâlâ) böyle söylemiştir. Kâdı, mudârabe olarak mal vereceği birini bulursa aynı durum söz konusudur. Ancak mezkûr şeyi satın alma imkânı bulamazsa borç verebilir. Nitekim *Mecmau 'l-fetâvâ*'da böyle geçmektedir. Bu şekilde metinleri takyid ediyoruz. Kâdı, vasîye yetimin malında kâr amacı gütmekten ticaret ve ortaklık yapmasını emredebilir. *Kunye*'de böyle zikredilmektedir. Bu da vasînin yetimin malından kâr elde etmesinin vacip olmadığını göstermektedir.

Vasî, çocuğun nafakasını, onun durumunu ve mal varlığını değerlendirdikten sonra israfa veya darlığa yol açmayacak bir şekilde genişçe sağlamalı ve çocuk için uygun olan miktarı harcamalıdır. *Kâdîhan*'da böyle geçmektedir: Vasînin çocuğa yaptığı harcamalar için kâdının bunu zorunlu kılmasına gerek yoktur. Zâhir kendisini yalanlamıyorsa çocuğa infak ettiği miktarda vasînin sözüne itibar edilir. Nitekim *Fetâvâ-yı Kâriu 'l-Hidâye*'de böyle ifade edilmektedir.

Tetimme:

Davaliya yemin verdirmenin gerekli olması için davanın sıhhati şart koşulmaktadır, çünkü yemin verdirme fasit olmayan sahih davalarda gerçekleşir, *Câmiu 'l-fusûleyn*'de böyle geçmektedir. Davacının talebiyle yemin verdirilir; çünkü bu, onun hakkıdır. Zira yemini kanıt sunabilecek duruma gelene kadar erteleyebilir. Nitekim *es-Sirâcü 'l-vehhâc*'da böyle geçmektedir. Malum üzere yemin verdirilir ancak şu meseleler bunun dışındadır: Hâkim, vasî ya da vakıf kayyımını itham ederse -meşâyihin ekserisinin ihtiyat ve teemmül sebebiyle benimsediği üzere- ona yemin verdirir. Nitekim *Şerhu 'l-Edeb*'de böyle geçmektedir. Yemin verdirilen bir diğer durum ise şöyledir: Bir kavle göre, emanet veren kişi, emanet bıraktığı kişinin mutlak bir ihanetini iddia ederse yemin verdirilir. Bir şey takdir edilene kadar yemin

verdirilmeyeceği de söylenmiştir. Nitekim *Kunye*'de böyle geçmektedir. İbn Nüceym, rehin davasını eklemiştir.

Yemin verdirmeye konusunda teferruat bulunmaktadır: Kâdî, davacının talebi olmadan davalıya yemin verdirirse sonra davacı davalının yemin etmesini talep ederse ikinci kez yemin verdirmeye hakkı vardır. *Câmiu'l-fusûleyn*'de böyle geçmektedir. İmam (Ebû Hanîfe rahimehullâhi teâlâ)'a göre beyyinenin şehirde bulunmayışı gibi başka şartlar da vardır: Şahitleri şehirde olup "Benim şahitlerim şehirde hazır" derse İmam'a göre (hasmına) yemin verdirilmez, *İhtiyâr*'da böyle zikredilmektedir. "Şahitlerim hasta" derse hasmına yemin verdirilir. Nitekim *Câmiu'l-fusûleyn*'de bu şekilde ifade edilmektedir.

Mecmau'l-fetâvâ'da şöyle geçmektedir: Meşâyimiz buyurmuşlardır ki: Şayet (davacı) "Şahitlerim hasta veya gâiptirler" derse kâdî, eminlerinden birini şahitlerin bulunduğu yere gönderir. Kâdî emininin şahitleri sorup soruşturup onların gâip veya hasta olduğunu haber vermesinden sonra davalıya yemin verdirilir. Bunun haricinde yemin verdirilmez, Ebû Hanîfe'nin kavline göre böyledir.

Hasmın talebi olmadan yemin edilen durumlar:

1. Şefî, şuf'a hükmü verilmesini istediğinde "Satın almayı öğrendiğimde şuf'a hakkımı talep ettim" diye alıcı istemese bile Allahu Teâlâ adına yemin eder.
2. Alıcı kusurlu malı iade etmek isterse, kâdî ona kusurlu malı kabul etmediğine ve o malı gördüğünde satış esnasında kusurunun gösterilmediğine dair yemin verdirir.
3. Bir kadın, kâdîdan gâip olan kocasının malından nafaka talebinde bulunursa kâdî kocası giderken ona nafaka vermediğine dair kadına yemin verdirir. *Câmiu'l-fusûleyn*'de böyle geçmektedir.
4. Sattığı şeye Allah'ın ismiyle müstehak olduğuna, onu bağışlamadığına, sadaka olarak vermediğine, hiçbir şekilde malından çıkarmadığına yemin eder. Sahih görüşe göre herkesin kavli budur.

Husûmetin sona ermesi ve hasmın delil sabit oluncaya kadar söz konusu haktan berî olması için yeminin, kâdînın emriyle hâkimin ya da hakemin önünde gerçekleşmesi gerekir. Kâdînın emri olmadan davacının davalıya bir topluluğun ya da hâkimin önünde yemin ettirmesine itibar edilmez. *Kunye*'de müellif şöyle demiştir: Çünkü yemin ettirme hakkı kâdîya aittir.

Yeminin üç kere söylenmesi sahih kavle göre şart değildir, meşâyihin geneli bu görüşü almıştır. İmâmeyn'den gelen zayıf rivâyete göre yeminin üç kere söylenmesi şarttır.

Farklı davaların bir araya getirilip hepsi için tek bir yemin edilmesi emredilir. Bunu Ebû Nasr zikretmiştir. *Muhtasaru'l-fetâvâ*'da ve *Lisânü'l-hükkâm*'da sadece bu görüş verilmiştir. Ebû Cafer dedi ki: Davacının uzlaşmaz olduğu biliniyorsa bütün davaların bir araya getirilmesi emredilir. Eğer böyle bir insan olduğu bilinmiyorsa davaları cem etmekle mükellef tutulmaz. *Fetâvâ*'da böyle geçmektedir.

Cins ve sebep bakımından farklı oldukları takdirde kesinlik ve bilgi üzerine olacak şekilde her iddia üzerine yemin edilir. Bunun fer'î meseleleri çoktur. Sadruşşehîd'in *Şerhu Edebi'l Hassaf*'ına bakınız.

Varislerin bir kısmı bir şahsa yemin verdirirse sonra başka bir vâris de o şahsa yemin verdirmek isterse buna hakkı yoktur. *Kâdîhan*'da bu şekilde ifade edilmektedir. Bir topluluk bir adamdan bir ürün satın aldığı iddia ederse içlerinden biri adama yemin verdirirse geri kalan müşteriler için ona yemin verdirme hakkı vardır. *Câmiu'l-fusûleyn*'de böyle geçmektedir.

Bir adam kendisi aleyhine iddia edilen şeyle ilgili şüpheye düşerse hasmını lütuf ile razı edip onunla barışmalıdır. Harama düşmekten sakınarak yemin etmekte acele etmez. Hasmı yemin etmemesini kabul etmezse davalının görüşü, davacının iddiasında doğru söylediği yönünde yemin etmez. Eğer davacının sözünün yanlış olduğunu düşünüyorsa yemin edebilir. *Fetâvâ*'da böyle geçmektedir. Davacının zann-ı gâlibine göre davalı yeminden kaçırıyorsa davacının ona yemin ettirme hakkı vardır; davacının zann-ı gâlibine göre davalının yalan yere yemin etme ihtimali varsa yemin verdirilmesi hususunda mazeret teşkil etmez. Nitekim *Kunye*'de böyle geçmektedir.

Bize bir tenbih: Yeminsiz delil dinlemede hasım ve yeminsiz ifade vermede hasım, birinci meselenin fûrûsu arasında yer almaktadır.

Dördüncü Fasl (Şehâdet):

Şehâdet, gerçeği ortaya çıkaran bir delildir ve bu delille iddia sahibinin doğru söylediğine dair zann-ı gâlip oluşur. Nitekim *İhtiyâr*'da böyle geçmektedir. Şehâdetin delil olma işlevi kâdının meclisine intikal ettikten sonra gerçekleşir, tek başına delil olmaz. *Şerhu'l-Edeb*'de böyle geçmektedir.

Şehâdetin kabul edilmesi ve onunla hüküm verilmesi için davada sunulması gerekir, öyle ki şehâdet davasız kabul edilmez, çünkü dava üzerine kurulur. Şahit davacının beyanını ispat eder ve bu sayede davacının haklılığına dair zann-ı gâlip oluşur. Şahitlik, davacının hakkı olması sebebiyle onun tarafından talep edilir. *Muhtârâtü'n-nevâzil*'de böyle geçmektedir.

Şahidin Müslüman ve hür olması, dilsizlik ve körlükten sâlim olması gerekir; ancak işitme yoluyla şahitliğin kabul edildiği durumlarda kör bir kişinin şahitliği kabul edilir. Kezâ *Gıyâsiyye*'de böyle geçmektedir.

Alım-satım ve diğer bağlayıcı işlemlerde şahit sayısı iki olmalıdır. Şehâdette erkeklik vasfı (önemlidir), velev ki erkeklerden tahammül edilmiş olsa bile. Öyle ki dört kadın tek başına şahitlik etse, onların şahitlikleriyle hüküm verilmez çünkü kadınların sayıları çoğalırsa bir şahit yerine geçerler.

Şehâdet-i tahammülde usûlün (fürûnün şahitliğini) inkâr etmemesi (gerekir). Çünkü tahammül, fürûnün şehâdetinin sıhhat şartıdır. İki haber arasındaki çelişki nedeniyle bu şart eksik olursa meşrût da eksik olur, o da şehâdetin sahihliğidir. *Lisân*'da böyle geçmektedir.

Doğum, bekâret ve kadınların kusurları gibi erkeklerin muttalî olmadığı meselelerde bir kadının şahitliği yeterlidir. Şahitlik lafzının telaffuz edilmesi şarttır. Kudûrî bu şekilde tercihte bulunmuş ve fetvâ da bunun üzerinedir. *Lisân*'da böyle geçmektedir. Meşâyih böyle durumlarda (doğum vs.) tek bir erkeğin şahitlikte bulunmasıyla ilgili ihtilafa düşmüştür. Esah olan, bu şehadetin kabul edilmesidir. Nitekim *Hizânetü'l-fetâvâ*'da böyle geçmektedir.

Şahitlikte tefsir/açıklama şart koşulmuştur. “Onun şahitliği üzere şahitlik ederim” ya da “Arkadaşımın şahitliği gibi şahitlik ederim.” derse Hassaf'a göre böyle bir şahitlik ihtimal barındırdığı için kabul edilmez. İki şahidin cinayet, gasp ve cürüm gibi fiillerin zaman ve mekânında muvafık olması şarttır. Çünkü bir zamanda var olan fiil başka bir zamanda var olmayabilir. Aynı şekilde nikâh da fiil hükmündedir. Kezâ *Şerhu'l-mecmaa*'da böyle geçmektedir.

Efendinin istihlâk ve gasp nedeniyle mahcûr köle üzerine açılan mal davasında -me'zun kölenin durumundan farklı olarak- dinlenilmesi için hazır bulunması da şarttır.

Şehâdetin özellikle mana açısından davaya uygun olması gerekir, lafza itibar edilmez. Öyle ki şahitler, bir kimse gasp iddiasında bulunduğunda davalının ikrarına şahitlik etseler şehadetleri kabul edilir veya bir kimse karz ya da benzeri bir şey nedeniyle borç iddia ettiğinde mutlak olarak şahitlik etseler sahih kavle göre şehadetleri kabul edilir ya da bir kimse tarih vermeden mülkiyet iddia ettiğinde tarihe şahitlik etseler muhtar olan kavle göre şehadetleri kabul edilir. *el-Feyz*'de böyle geçmektedir. Şahitlerin bir kimse borcunu ödediğini iddia ettiğinde berâetine dair yaptıkları şehâdet makbuldür. Nitekim *Sirâciyye*'de böyle geçmektedir. Ya da şahitler bir kimse hibe iddiasında bulunduğunda doğru söylediğine dair şahitlik yaparlarsa bu şehâdet kabul edilir. Kezâ *Eşbâh*'ta böyle geçmektedir.

Ebû Hanîfe'ye göre karz ve benzeri mal davalarında iki şahidin lafız ve mânâ olarak mutâbık olması gerekir, kezâ talakta da böyledir. Öyle ki şahitlerden biri, bir adamın karısına “Sen boşsun” dediğine; diğeri ise “Sen berîsin” dediğine şahitlik etse, aynı manayı ifade etseler de bununla bir şey ispat edilmez.

Akit davasında ise şahitlerin mutâbık olmaksızın yaptıkları şehâdet icmâ ile kabul edilmez. Mesela bir kimse filan kişiye bir köleyi iki bine sattığını iddia etse, alıcı da bunu inkâr etse, şahitlerden biri bin akçeye, diğeri iki bin akçeye şahitlik yapsa veya şahitlerden biri bin akçeye, diğeri bin beş yüz akçeye şahitlik yapsa bu şahitlikler bi'l-icmâ kabul edilmez. *es-Sirâcü'l-vehhâc*'da böyle geçmektedir.

Bazı meselelerde lafzî ihtilafa rağmen şehâdet kabul edilir. Mesela, şahitlerden biri berâete diğeri hibeye şahitlik yapsa şahitlikleri kabul edilir. Nitekim *es-Sirâcü'l-vehhâc*'da böyle geçmektedir. *Şerhu'l-Edeb*'de müellif başka altı mesele daha zikretmiştir.

Şahitlerden bazısının şahitliğinin reddedilmemiş olması gerekmektedir. Mesela, bir erkek ve kız kardeş bir arazi davası açtığında (arazi sahibi) kadının kocası başka bir adamla birlikte şahitlik ederse, erkek ve kız kardeş hakkındaki şahitlikleri reddedilir. Çünkü şahitliğin bir kısmı reddedilirse tamamı reddedilir. Nitekim *Kunye*'de böyle geçmektedir. *Eşbah*'ta *Zahîriyye*'ye dayandırılan bir mesele bundan istisna edilmiştir.

Hâkim şahidin adil olduğuna inanıyorsa, üzerinden yıllar geçmiş olan hadisede şahitliğini reddetmemesi gerekmektedir. Köleye ait olan hak talep edildikten sonra bir mazeret olmaksızın şahitliği geciktirmemek gerekir. *Lisân*'da *Şerhu Şeyhi'l-İslâm*'dan naklen böyle geçmektedir.

Hisbe şahitliği,⁸ mutlak tehirle geçerli olur. Bilgi sahibi olduktan sonra şahitlik yapmak istememiş ve bunun için bir mazeret veya açıklaması da bulunmayan kişinin şahitliği geçerli olmaz. Öyle ki; hürmet-i mugallezaya tanıklık ettikten sonra ayrılan kişilerin evlilik hayatı yaşamaya devam ettiklerini bilseler, tanıklıklarını mazeretsiz olarak beş gün geciktirirlerse şahitlikleri kabul edilmez. *Kunye*'de şöyle geçmektedir: Bir kimse talaka ve ıtka şahitlikte tek başına kalırsa kâdının tek bir kişinin sözüne kulak vermediğini bilir. Eğer tek başına kâdıya bu durumu haber verdiğinde onların arasını ayıracağını bilirse, tehir sebebiyle fıska düşer.

Şehâdetin rehin ve gasp meseleleri dışında malum olan şey üzere olması gerekmektedir. *Câmiu'l-fusûleyn*'de böyle geçmektedir. Arazi veya dâr'dan malının miktarını bilmeden vakfa şahitlik ederlerse şahitlikleri geçerli olmaz. *el-Feyz*'de böyle geçmektedir.

⁸ “Hisbe şehadeti: Çağrılmadan gelip tanıklık etmek.” Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 199.

Adalet, şehâdetin geçerliliği için gerekli bir şart değildir. Ancak adalet, şehadetin kabulünün vücûb şartıdır. Şahidin edâdan sonra yargı zamanına kadar vefat etmesi ashâbımızın icmâsı ile hüküm verilmesine engel değildir. Şahidin dilsiz olması, fıskâ düşmesi, aklını yitirmesi ya da cerh sebeplerinden birinin başına gelmesi durumları ise hüküm verilmesine mânidir. Nitekim Sadru'sh-şehîd'in *Şerhu'l-Edeb*'inde böyle ifade edilmektedir. *Ravza*'da şöyle geçmektedir: Bir kimsenin şahitleri şahitlik yaptıkları esnada o kimsenin hizmetçisi ya da zevcesi değilken daha sonra, hükümden önce onun karısı veya hizmetçisi olurlarsa şahitlikleri geçerli olmaz.

Talak, ıtâk, vasiyet, vekâlet, karz, kefalet, rehin ve havale gibi söz niteliği olan her şeyde iki şahidin zaman ve mekânda mutabık olması gerekmez. Çünkü söz tekrarlanandır. İbn Melek'in *Şerhu'l-Mecmaa*'sında böyle geçmektedir.

Bir şahitle şehâdet ikâme edilmez. Bu konudaki fer'î meselelerden biri şöyledir: Bir kimse, bir adamla olan husumeti için iki vekil tayin ederse, davacı onlardan birine bir şahit, diğerine başka bir şahit getirirse; kezâ vekile bir şahit (asîle başka bir şahit getirirse) bu caizdir. *Mecmau'l-fetâvâ*'da böyle geçmektedir.

Sınırların beyanı ve malın zilyetliği gibi iki hususta şehadetin bir grupta toplanması caiz değildir. Bilakis iki şahidin sınırlara ve diğer iki şahidin de malın mülkiyetine şahitlik etmesi caizdir. Kezâ *Şerhu Edebi'l Hassaf*'ta böyle geçmektedir. Bir beyyinenin mülkiyet, diğerinin zilyetlik ve başka beyyinenin de sınırlar için ikâme edildiğini görmedim.

Meşhûdun bih'in kâdının meclisinde bulunması şart değildir. Öyle ki, kâdının meclisinde bulunmayan bir şey için şahitlik ederlerse şahitlikleri kabul edilir. O şeyin meclise getirilmesi mümkün olursa bazı cahillerin söylediğinin aksine şahitlikleri kabul edilmez. Kezâ Zahîruddîn bu sözü *Câmiî*'nde zikretmiştir.

Şahitler “Biz, ismi şu, nesebi şu olan bir kadına şahitlik ettik” dedikten sonra orada hazır bulunan kadın için de “Ancak bu kadının, o kadın mı yoksa başkası mı olduğunu bilmiyoruz” derlerse ismini zikrettikleri kadın hakkındaki şahitlikleri geçerli olur. Davacının, mahkemede hazır bulunan kadının, şahitlerin ismini ve nesebini zikrettikleri kadın olduğunu ispat etmesi gerekir. Kezâ *Cevâhir*'de böyle geçmektedir.

Mühim fer'î meseleler:

İki kişi, birinin falanca adamı yaraladığına ve adamın ölünceye kadar yatalak kaldığına şahitlik ederse; o adamın bu yaradan dolayı öldüğüne bu hususta bilgi sahibi olmadıkları için tanıklık etmeseler de şahitlikleri kabul edilir. Tıpkı üzerine eğilmiş duvar düşen bir kişi için “duvarın

yıkılması sebebiyle öldü” demelerinin gerekmemesi gibi. *Mecmau’l-fetâvâ*’da böyle geçmektedir.

Şahitlerin, mutlak mülkiyet iddiasında bulunan, babasından miras kaldığını veya filan kimseden satın aldığını iddia eden birine şu anki mülkiyete değinmeden yani “Halihazırda onun mülküdür” demeden yaptıkları şehâdet kabul edilir. Ancak kâdı, şahitlere geçmiş zamandaki mülkiyete şahitlik ettiklerinde “Siz o malın onun mülkiyetinden çıktığını biliyor musunuz?” diye sormalıdır. Şahitlerin geçmiş zamanda bir malla ilgili zilyetliğe şahitlik etmelerine gelince; bir adam, başka bir adamın zilyetliğinde olan ev üzerinde iddiada bulunur. Şahitler bu evin daha önce davacının elinde bulunduğu şahitlik ederlerse, şahitlikleri kabul edilmez ve davacı lehine bir şey hükmedilmez. Zâhiru’r-rivâye’de böyle geçmektedir. Çünkü şahitler geçmişte onun elinde olduğuna şahitlik eder, onun elinden çıktığı ise kesin olarak bilinmektedir. *Câmiu’l-fusûleyn*’de böyle geçmektedir.

İki şahit, aleyhine beş dinar iddia edilen bir kişinin filanca borcu davacıya dirhem olarak ödediğine dair şahitlik yaparsa, ancak bu borçtan mı yoksa başka bir borçtan mı hangi parayı ödediğini bilmiyorsak sahih kavle göre şehâdetleri kabul edilir ve hasım beraat eder.

Şahitler, babanın tezvîcine ilgili tarafın kabulü olmadan şahitlik etseler, şahitlikleri kabul edilir. Çünkü nikah muâvaza akdidir, bu sebeple îcâb’a şehadet etmek kabule de şehadet etmektir. Aynı şekilde şahitlerden biri, bir kimsenin malını sattığına; diğeri de ötekinin ondan satın aldığına şahitlik ederse satın alma hakkındaki şahitlik satış hakkındaki şahitlik olur. Nitekim *Câmiu’l-fusûleyn*’in on birinci kısmında böyle geçmektedir.

Şahitlerin halihazırda bir mülk üzerinde hak iddia eden biri için o mülkün geçmişte de ona ait olduğuna dair şahitlik etmeleri halinde şahitlikleri kabul edilir. Çünkü şehâdet geçmişteki mülkiyeti ispat eder; bir zamanda sabit olan şeyin hilâfına delil olmadıkça bekâsıyla hükmolunur. *Câmiu’l-fusûleyn*’de böyle geçmektedir.

Şahitlerin, davacının mülkünün davalının elinde haksız yere bulunduğu dair şahitlik etmeksizin davacıya ait olduğuna dair şahitlik etmeleri de muhtar olan kavle göre kabul edilir. *Gıyâsiyye*’de böyle geçmektedir. Meşhûdun bih’in onun hakkı olduğuna tanıklık edip onun mülkü olduğuna tanıklık etmezlerse Şemsü’l-İslâm şahitliklerinin kabul edileceğini; Kâdı İmâm ise kabul edilmeyeceğini söyler.

Ravza’da şöyle geçmektedir: Bir kimse, bir adamın elindeki araziye falan kişiden belirli bir fiyata satın aldığına ve bedelini ona ödediğine dair beyyine getirirse şu üç lafızdan biri olmadan delili kabul edilmez: Şahitlerin (davalının) araziye sattığına ve (davacının da) o gün onu

temellük ettiğine şahitlik etmeleri; arazinin davacıya ait olduğuna ve onu falancadan satın alıp bedelini ödediğine şahitlik etmeleri; araziyi falancadan malum bir bedelle satın alıp kabzettğine şahitlik etmeleri. Şahitler bu ifadelerden birini zikrederse kâdı davacı lehine hüküm verir ve şahitlikleri kabul edilir.

Bey‘, nikah, rehin ve benzeri tüm sözleşmelerde yıl veya gün belirtmeseler bile delil geçmişe de yöneliktir. *Kunye*’de böyle geçmektedir. *Câmiu’l-fusûleyn*’in müellifi eserinde bazı âlimlerden, tarihin beyanının gerekliliğini zikretmiştir. Akabinde, “bana göre daha doğru olan herhangi bir beyanda bulunmaksızın geçmişi ispat etmektir” demiş; maksadın, kâdıya meseleyi izhâr etmek olduğunu açıklayarak bu kadarının yeterli olacağını söylemiştir.

Şartta nefiy delili kabul edilir. Meselâ bir kimse kölesine “Eğer bugün eve girmezsen hürsün” der ve iki şahit de eve girmediğine şahitlik ederlerse şahitlikleri kabul edilir ve köle azat edilir. Çünkü şarta bağlı şahitlik kabul edilir. *es-Sirâcu’l-vehhâc*’da böyle ifade edilmiştir. *Câmiu’l-fusûleyn*’de şöyle geçmektedir: Selemini teslim alan kimse, müddetini zikretmediği için selemin fâsid olarak vâki olduğunu kanıtlarsa delili kabul edilir. Çünkü delili, nefyedici olsa bile şarta dayanır.

Şartsız nefiy beyyinesi kabul edilmez, ancak nefiy mütevatirse kabul edilir. Zirâ müspit müessistir; nâfi ise müekkittir. Tespit tekitten hayırlıdır. *Telvîh*’te böyle açıklanmaktadır. *Muhtârâtü’n-nevâzil*’de şöyle geçmektedir: Zirâ şehâdet nefiy için değil ispat için meşrû kılınmıştır. Çünkü zimmetin boş olması aslolandır. Başka bir delile ihtiyaç duymaz. Yeminde ise durum farklıdır. Yemin, nefiy için meşrû kılınmıştır. Beyyine mütevâtir olursa davacının davasını iptal etmesine sebep olan kesin bilgi elde edilmesinden dolayı davacının iddiası bir daha dinlenmez.

Nefyin mütevâtir olmasının örnekleri: İki şahit, söz veya eylemde aleyhine şahitlik ettikleri bir kimseye mekân ve zaman belirterek icâre, bey‘, kitabet, talak, ıtâk, katl, kısas ilzam ettiklerinde aleyhine şahitlik yapılan şahıs da o gün o yerde olmadığına dair kanıt getirir. Bu şahsın söz konusu mekânda ve zamanda bulunmadığı insanlar indinde tevâtür derecesindeyse, herkes öyle biliyorsa dava dinlenmez ve zimmetin boş olduğuna hükmedilir. Çünkü sâbit olanın zarûret sebebiyle tekzîb edilmesi gerekir ve zarûretler şüpheye konu olmaz, bize göre ikinci bir söz yoktur. Kezâ falan kimsenin söylemediğini, yapmadığını veya ikrar etmediğini kanıtlayan her türlü beyyine de böyledir. Nitekim *Muhît*’ten naklen *Bezzâziyye*’de böyle geçmektedir. *Zahîriyye*’de ise “Nefiy meşhur ise kabul edilir.” denilmektedir.

Nefiy ispata mukârin ise beyyine kabul edilir. Meselâ, şahitler bir kimsenin filanın vârisi olduğuna, ondan başka da vârisi bulunmadığına şahitlik ederlerse ya da başka vârisinin olup olmadığını bilmediklerini söylerlerse şahitlikleri kabul edilir. *es-Sirâcü'l-vehhâc*'da böyle geçmektedir. Kezâ bir kimse talâkı, “bir şey yapmamaya” bağlarsa ve şahitler onun o şeyi yapmadığına şahitlik ederse beyyine kabul edilir. Bu konuya dair başka fûrû meseleler de vardır.

Kâdı davadan önce şahitlere (dava konusu) hayvanın rengini sorsa, onlar da “şu renkte” derlerse sonra dava esnasında öncekinden farklı bir renk söylese bu durumda şahitlikleri kabul edilir. Çünkü kâdı şahide açıklamakla yükümlü olmadığı şeyi sormuştur ve şahidin bunu zikredip zikretmemesi eşittir. Buradan birçok mesele tahrîc edilir. Nitekim *Câmiu'l-fusûleyn*'de şöyle geçmektedir: Şahitler tarafından mutlakın takyîd edilmesi ve muhtemelin tayîn edilmesi ayrılımlarından sonra bile olsa geçerlidir.

Kâdının dîvanından bir belge kaybolursa ve yanındaki kâtipleri onu imzaladığına dair şahitlik etseler şahitlikleri kabul edilir. Aynı şekilde, bir adamın bir adama yaptığı ikrar kaybolursa ve kâtipler kâdıya “bu adam benim yanımda şu adam için şöyle şöyle ikrarda bulundu, biz de onu işittik” diye şahitlik etseler, hâkim o ikisinin şahitliğini kabul eder. Sadruşşehîd'in *Şerhu'l-Edeb*'inde böyle geçmektedir.

Vekilin şahitliği, “Bu kadın, bu adamın karısıdır” demesi halinde kabul edilir; “O kadını onunla ben evlendirdim” derse kabul edilmez. *Muhtârâtü'n-nevâzil*'de böyle geçmektedir. Şayet bir mülkü sattıktan sonra onun davacıya ait olduğuna tanıklık ederse şehâdeti kabul edilmez. Nitekim *Lisân*'da böyle geçmektedir. Şahitler bir adamın hakkı için şahitlik yapıp sonra yemin ederlerse şahitlikleri töhmet sebebiyle kabul edilmez. *Mecmau'l-fetâvâ*'da şöyle geçmektedir: Tanıklık mücerret töhmet sebebiyle düşürülmez.

Şahit için tetimme:

Davacının, şahitlerinin fasık olduğunu veya onları ücretle tuttuğunu ikrar etmesiyle ya da şahitlerin, davacının hazır bulunduğu mecliste bulunmadıklarını ikrar etmeleriyle ilgili kanıt getirilirse bu durum davacının şahitlerinin şehâdetini geçersiz kılar. Eğer davacı bir hakkın kendisine ait olduğunu ispatlar, hasmı da şahitlerinin iddialarını delil getirirse davacının beyyinesi geçersiz olur. Nitekim *Câmiu'l-fusûleyn*'de böyle geçmektedir.

Eğer şahitlerin kafir ya da iftiradan dolayı filan kâdı tarafından had cezasına çarptırıldığına veya parayla tutulmuş ve ücretin halihazırda ellerinde olduğuna dair beyyine sunarsa, davacı bu şahitleri kendisiyle davalaşmak için vekil tayin etmiş ve onlar da husûmeti hâkime taşımışsa şahitlik geçersiz olur. Veya şahit müteveffanın vasisi ise kâdı onu vasilikten azleder ve miras

cihetinde iddia edilen şeyde vasilik kabul edilir, şehadet geçersiz kılınır. *Ravza*'da böyle geçmektedir. “Aleyhime şahitlik yapmamaları için şahitlere şu kadar para verdim, şimdi şahitlik yaptıklarına göre bu parayı bana iade etmeleri gerekir” diyerek şahitlerden alacak iddiasında bulunur ve bunu ispat ederse, davacının şahitlerinin şahitliği geçersiz olur. *Kezâ Muhtasaru'l-fetâvâ*'da böyle geçmektedir.

“Hasım, köle olduklarını söyleyerek şahitlere itiraz edebilir. Şahitler ‘Biz hürüz’ derlerse, kâdı onları tanıyor ve hür olduklarını biliyorsa, o takdirde meşhûdun aleyh'in (aleyhine şahitlik yapılanın) iddiasını önemsemez. Çünkü o, zâhirin hilâfına iddiada bulunmaktadır. Şayet kâdı şahitleri tanımıyor ve onlar meçhulse meşhûdun aleyh'in sözü kabul edilir, onların şahitlikleri kabul edilmez. Ancak davacı ya da şahitlerin kendisi, şahitlikten önce hür olduklarını ispat ederse şahitlikleri kabul edilir. (Eğer bizi soruşturun derlerse bu kabul edilmez. Veleve ki kâdı haklarında soruşturma yapar da onların hür olduğunu bildirirse şahitlikleri kabul edilir.) Bu hasendir, ama ben ilkini daha çok benimsiyorum yani onların sözleri kanıt olmadan kabul edilmemeli”, *Şerhu'l-Edeb*'de böyle geçmektedir. Hasımın, şahitlerin mahdûd olduklarına dair itiraz etme hakkı vardır ve bunu kanıtlamak zorundadır. *Muhtasaru'l-fetâvâ*'da böyle geçmektedir. *Hulâsâ*'da zikredildiği üzere hasım şahitlerin meşhûdun bih'e ortak olması sebebiyle de itiraz edebilir. Davacı “def'ini getir” dedikten sonra bile şahitler hakkında yapılan itiraz kabul edilir. *Fetâvâ-yı Allâme Kâsım*'da böyle geçmektedir.

Hâtime:

Bir kimse başka birinin elinde bulunan bir evin kendi mülkü olduğunu ve babasının, kendisi baliğ olduğu halde rızası olmaksızın o evi sattığını iddia eder de mülk elinde bulunan kişi de “Satış o küçükken rızası olmadan yapıldı” derse beyyine, mülk sahibinin beyyinesi olmalıdır, çünkü o müsbit olandır. Nitekim *Câmiu'l-fusûleyn*'de böyle geçmektedir. Sâhibu'l-Muhî'ten naklen *Lisân*'da “Oğulun beyyinesi evlâdır” diye ifade edilmektedir.

Baba, küçük oğlunun malını satar; o da bulûğa erdikten sonra babanın satışının gabn-ı fâhişle gerçekleşmiş olduğunu iddia edip “malın o günkü kıymeti yüz idi; sana elli liraya sattı, benim malımı geri ver” dediğinde davalı, “hayır, bilakis kıymeti elli idi” derse fiyatların değişeceği kadar uzun bir süre geçmemişse hüküm hâlihazıra göre verilir, ancak fiyatların değişeceği kadar bir süre geçmişse (müşterinin) sözü tasdik edilir. Her ikisi de bunu kanıtlarsa, ziyâdeyi ispat eden beyyine evlâ olur. Bu mesele *Kunye*'de vasînin satışında tasvir edilmiş, müellif şöyle demiştir: Bazıları “ispat eden beyyinenin evlâ olduğunu” söylerken, âlimlerin çoğu “kıymetin azlığını tespit edenin evlâ olduğunu” söylemiştir.

Bu meseleye dair başka bir misâl: Kadın, kocasının bugüne kadar mehri ikrar ettiğini ispat eder, koca da kadının iddia ettiği bu mehirden kendisini ibrâ ettiğini ispat ederse ibrâ delili evlâ olur.

Aynı durum borç için de geçerlidir. Çünkü borç beyyinesi, berâetini iddia eden davalının ikrarı ile geçersiz kılınır; berâet beyyinesi geçersiz kılınmaz. Satış ve ikâle şahitleri için de aynı durum söz konusudur. İkâle davacısının ikrarı ile satış beyyinesinin geçersiz kılınmasından dolayı ikâle beyyinesi evlâdır. Bu ilke korunmalıdır, çünkü birçok mesele bundan tahrîc edilir.

Cariye, efendisinin maraz-ı mevtte kendisini müdebber kıldığında akıl sağlığının yerinde olduğuna; mirasçıları da onun aklının karışmış olduğuna dair delil sunarsa cariyenin kanıtı evlâ olur. Aynı şekilde bir adam karısıyla muhâlea yapıp daha sonra, muhâlea anında mecnûn olduğunu kanıtlar ve kadın da o sırada kocasının akli başında olduğunu veya husûmet vaktinde mecnun olduğunu ispatlarsa; adamın velisi de onun daha önceden mecnun olduğuna dair kanıt sunarken kadın da onun akli başında olduğuna kanıt getirirse, her iki durumda da kadının beyyinesi evlâ olur. Kezâ *Kunye*’den naklen *Lisân*’da böyle geçmektedir. Gaspçı, gasp ettiği malı sahibine iade ettiğini, mal sahibi de malın gaspçının elinde telef olduğunu kanıtlarsa mal sahibinin deliline itibar edilir. Kezâ *Sirâciyye*’de böyle geçmektedir.

Bir adam bir kimseyi yaraladıktan sonra yaralanan kişi vefat eder ve mevtânın velileri onun yaralama nedeniyle öldüğüne dair beyyine sunarlarsa, davalı da yaraladığı kişinin iyileştiğine ve on gün sonra öldüğüne dair beyyine sunarsa, mevtânın velilerinin beyyinesi evlâ olmalıdır. *Kunye*’den naklen *Mu‘temedu’l-hükkâm*’da böyle geçmektedir.

İki kişi bir kimseyi cerh, iki kişi de ta‘dil ettiğinde cerh evlâ olmalıdır. Eğer bu kimselerin arasında dargınlık varsa (kâdı) onların cerhini kabul etmez. Nitekim *Hizânetü’l-fetâvâ*’da böyle geçmektedir.

Beşinci Fasl (Ta‘zîr):

Ta‘zîr, haddi gerektirmeyen suçlar için ümmetin üzerinde icma ettiği bir vaciptir. Hakaret edilen kimseye üzüntü veren sözler bu kabildendir. Fukahâ ve yüksek makam sahiplerine “Ey eşek!”, “Ey domuz!” demek gibi.

Mezhepteki sahih kavle göre yemin hakkından vazgeçmek caizdir. Kezâ “Ta‘zîr davanda seninle sulh yapacağım” demesi de caizdir. Nitekim *Mecmau’l-fetâvâ*’da böyle geçmektedir.

Hulâsâ’nın hazr ve ibâha bölümlerinde *Müntekâ*’dan şöyle nakledilmektedir: Kölesine kötü davranan bir adamın durumunu (köle) kâdıya götürür ve komşuları şahitlik yapar. Muhammed

der ki: Efendi kölesini başkasına satmaya zorlanamaz fakat bu muameleden nehyedilir. Eğer bu suçu tekrarlarsa kâdı onu dayak ve hapis cezası ile cezalandırır.

Kabih fiilin haddi konusunda herhangi bir söz görmedim. Şu meseleler kabih fiilden midir?: Bir kimseyi takatinin üzerinde mehirle mükellef tutmak, her gün güç yetiremeyeceği miktarda traş yapmaya zorlamak, yeteri kadar yiyecek vermemek, haydut döver gibi dövmek, boğazına demir tasma, ayaklarına tahta parçası veya pranga takmak. Zâhir olduğu üzere bunlar kabih fiillerdendir. Çünkü hepsi şeriata aykırıdır ve şeriata aykırı her muamelede kötülük bulunduğu dair şüphe yoktur. Öyleyse düşünün. Allah dininin koruyucusudur.

Yalancı şahit, kendi aleyhine suçunu ikrar ederse cezalandırılır. Bu durumu beyyine ile ispatlamanın yolu yoktur. Çünkü bu, nefiy üzere şahitlik olur ki o da kabul edilmez. Kezâ, hükümden önce ya da sonra “şahitliğimi geçersiz kılıyorum” diyerek şahitlikten rücû etmesi de böyledir ve bu durum kendi ikrarıyla ya da aleyhindeki şahitlikle kanıtlanır. *Muhtârâtü'n-nevâzil*'de böyle geçmektedir.

Sakk ve yazı kâtibi belgelerde sahtekârlık suçundan cezalandırılır. *Hizânâtü'r-rivâyât*'ta böyle geçmektedir. Hakaret ve benzeri ifadeler kullananlar cezalandırılmaz. Nitekim *Fetâvâ*'da böyle geçer. Kanıtlayamadığı halde hırsızlık iddiasında bulunan bir kişi cezalandırılmaz çünkü hırsızlık iddiasının amacı malı ispat etmektir, hırsızlığa atfetmek değil. *Kunye*'de böyle ifade edilmektedir. *Münve*'den naklen *Mecmau'l-fetâvâ*'da şöyle geçmektedir: Davacı, bir başkasının, cariyesi ile ilişkide bulunduğunu ve cariyenin ondan hamile kaldığını, bu sebeple noksanlık oluştuğunu iddia ederse, davalı da duhûlü inkâr ederse davacının yemin verdirme hakkı vardır. Davalı yemin ederse kâdıdan davacının cezalandırılmasını talep edebilir. Bence iki durum arasında fark yoktur, üzerinde düşünölsün. *Kunye*'de böyle geçmektedir. Gâibin karısı evlendiğinde talak iddiasında bulunduğu takdirde cezalandırılmaz. *Feyz*'de böyle geçer.

Şu kişiler hakkında bir hüküm görmedim: Şer'î ilimlerle işigal eden bir müellifi, araştırmacıyı yanlış tanıtan, suçlayan ve karalayan; yemininden sonra aleyhine delil ikâme edilen; arazi veya başka bir şeyden sattığı şeyin vakıf malı olduğunu veya satılan kölenin azat edilmiş olduğunu iddia eden kişiler. Görünen o ki tevhim (şüpheye düşürme) meselesinde ta'zîr gerekli değildir. Çünkü makam hakikati gösterme ve şeriati savunma makamıdır, hakaret ve sövme yeri değil.

Mecmau'l-fetâvâ'da şöyle geçmektedir: Eğer bir köle efendisinin kendisine iyi davrandığını ikrar ederek efendisinden kendisini satmasını isterse cezalandırılır.

Konuya dair: Âlimler ve eşrefü'l-eşrâf olan yüce şahsiyetlerin ta'zîri i'lamla olur ki, bu da kâdının ona “Bana senin şöyle şöyle yaptığın haber verildi.” demesidir. Âlimlerden murad

edilen -Allah en iyisini bilir- müctehidlerdir. Çünkü mutlak fakih, âmil olan gerçek âlimin ismidir. Mezhepteki müctehid de bu kategoriye girer, kezâ delillerden kendisine açık olanla amel edebilmesinin cevazı hususunda (aynı sınıfa) ilhak edildiği gibi. Mütefekkih olanlara gelince, onlar zamanımızın âlimleri ve ilim talebeleridir. Hükmün, mürüvvet sahibi olmaları ilâve kaydıyla onları da kapsadığı görülmektedir.

Emirler ya da valiler i‘lam, kâdının kapısına getirilme ve husûmet ile ta‘zîr edilir. Kâdının kapısına getirilme keyfiyetine dair bir şey görmedim ama öyle anlaşılıyor ki bu, onu yakasından ya da kolundan tutmaktan daha genel bir şey. Orta sınıf olan avam tabakası ise i‘lam, kâdının kapısına getirilme (ve hapis) ile ta‘zîr edilir. Aşağı sınıftakiler ise tüm bu yöntemlerle ve darpla ta‘zîr edilir. *Hulâsâ* ve *Nihâye*’deki zahir görüşe göre ta‘zîr mertebeleri, her sınıfa kendisi dışındakilerden farklı olarak ta‘zîr cezası verilmesinin vacip olduğunu göstermektedir.

Hâtime:

Kâdı bir konuda hüküm verir ve bunu tutanağa geçirirse her delil sahibini kendi delili üzere kılar. Def‘ edilmeyen beş sicil bunun haricindedir: Nesep, ebenin şahitliğiyle hüküm verme, iktidarsızlık sebebiyle nikâhın feshi, kölenin kaçması sebebiyle satışın feshi ve şahidin tefsiki delilleri. *Hulâsâ*’da böyle geçmektedir.

Eğer davalı, hasmın gıyabında kâdıdan berâet vesikası talep ederse İmam Muhammed’e hilâfen Ebu Yusuf’a göre, kâdı onun için bunu yazabilir. Eğer talak veya istîfa (hakkını alma) için bir vesika ise, iki imamın muvafık olduğu görüşe göre davacının gıyabında yazabilir. *Eşbah*’ta böyle geçmektedir.

Bir kâdının sicil ve tutanakların yazımı için ecr-i misil miktarında ücret alması helaldir, bu muhtar kavildir. Taksim için ücret alması caiz değildir. Beytûlmâlden nafakası yeterli gelmediği takdirde ve ne kadar alacağını zikretmemişse meşakkat ve emeği oranında ücret alabilir. Bu, ashâbımızın usûlüne en yakın (eşbeh) olandır. *Hizânetü’l-fetâvâ*’da böyle geçmektedir.

Muhtârâtü’n-nevâzil’de geçen hapis hükmü örneği: İkrar etmesi durumunda kâdı ilk başta onu hapse atmaz. Ancak, ona süre verir ve ödemesini emreder. Eğer ödemekten kaçınırsa onu hapseder. Çünkü hapis, borcu geciktirmenin cezasıdır ki bu da kaçınılmazdır.

Hizâne’de şöyle geçmektedir: Nefse kefil olan kimse kâdının huzurunda ikrarda bulunursa kâdı ilk seferinde onu hapsedmez, bu kimse ikinci kez bir insanın hakkını ikrar ederse onu gene hapsedmez. Üçüncü seferinde ise hapseder. Hassaf’ın rivâyetine göre beyyine ile ispat edilirse böyledir. Zahiru’r-rivâyede aynı durum, başka haklar için de geçerlidir. Hak ya da borç, beyyine ile ispat edilirse kişi ilk seferinde hapsedilir. *Lisan*’da şöyle geçmektedir: Borçlu “Malımı satın

borcumu ödeyeceğim.” derse kâdı ona üç gün süre verir, onu hapsedmez. Alacaklı, kâdının huzuruna çıkmadan onun serbest bırakılmasını isterse, buna hakkı vardır.

Bazı nâiblerin kâtip ve tercüman hazır olmadan tutukluyu serbest bırakmadıklarını gördüm. Bunun hiçbir dayanağı bulunmamaktadır. *Mecmau’l-fetâvâ*’da, *Vâkıât-ı Nâıfî*’den İmam Muhammed’in şu kavli aktarılmaktadır: Bir adam bir haktan dolayı hapsedilirse, kaçma amacıyla hapisten çıkmak için iş isteyerek hileye başvurmaktadır. Bu yüzden onu serbest bırakırlar. Bu duruma bir son vermek için onu kırbaça terbiye etmek iyi olur.

Derim ki: Âlimlerin “Borçluyu alacaklının elinden malı tazmin etmeden kurtarmak ta’zîri gerektirir.” sözüne dayanarak gardiyanın ta’zîri de uzak bir ihtimal değildir. *Zehîratü’n-nâzır*’ın gasp bölümünde böyle ifade edilmektedir. *Kunye*’de şöyle geçmektedir: Kâdının gardiyanı, kâdı tarafından borç nedeniyle hapsedilmiş bir adamı hapishaneden çıkartır. Alacaklının onu getirmesini talep etme hakkı vardır. Borçlu elçiden kaçır ve elçi onu bulamazsa, bu durumda elçinin sözüne itimat edilir, üzerine tazmin yükü düşmez. Ancak kaçtığını onun söylemesiyle öğrenmişse ihmali nedeniyle te’dîb edilir. *Fetâvâ-yı Kâriu’l-Hidâye*’de böyle geçmektedir.

Kâdı bir adamı para cezasına çarptırır ve onu hapsedmek ister. Bunun üzerine davacı “O benim fakir olduğumu biliyor, bunu bilmediğine yemin verdiren” derse kâdı ona hapis hükmünden sonra bile yemin verdirebilir. Yemini reddederse tutukluyu serbest bırakır, yemin ederse hapseder. Bu tercih hasendir. *Kunye*’de böyle geçmektedir.

Borçlu, hapis cezasından önce iflas ettiğini ispatlarsa bu durumda iki rivâyet bulunmaktadır: İmam el-Fazl, “Sahih olan, delilin kabul edilmesidir.” demiştir. (...) rahimehullah der ki: “Bu husus, kâdının takdirine bırakılmalıdır. Eğer onun sefih/pervasız biri olduğunu düşünürse delili kabul edilmez, yumuşak başlı biri olduğunu anlarsa kabul edilir.” *Fetâvâ Gıyâsiyye*’de *Fetâvâ İftihâr*’dan naklen şöyle geçmektedir: “Borçlu hapis cezasından önce iflasını ispat ederse sahîh olan, bunun kabul edilmesidir.”

Kayıt masrafı davacıya aittir; davalıya, kayıt edeni tutana ya da kaydı alan kişiye ait olduğu da söylenmiştir. Hapishane ücreti, borçlu tarafından karşılanır, kezâ suçluyu hapseden gardiyanın ücreti de. Müşahhısın (teşhis edenin) ücreti, tâlibin malından karşılanır. Bazıları mütemerrid tarafından karşılanacağını söylemiştir. Bu, sahîh kavildir. *Şerhu’l-edeb*’de böyle geçmektedir.

Kâdının yardımcılarının masrafları mütemerride aittir. Kâdının, davalının mülâzemet (takip edilmesi) işiyle görevlendirdiği müvekkilin masrafı da mütemerride aittir. Meşâyihiin bir kısmı bu durumda “masrafın davacıya ait olduğunu” söyler. Bu, esah olan kavildir. Ayak işlerini

yapanların ücreti başlangıçta davacıya aittir, davacı bundan kaçınırsa davalının üzerine düşer. *Mübteğâ*'da böyle geçmektedir.

Bu, birçok endişe, hadise ve musibete rağmen defterlerin derinliklerine dağılmış olanları derlemeye niyet ettiklerimizin sonuncusudur. Allah'tan bizi sözde ve amelde hatalardan ve yanılğılardan korumasını, yaptıklarımızı yalnızca O'nun rızası için yapmayı nasib etmesini ve naîm cennetini kazanmamıza vesile kılmasını dileriz.

Müellif dedi ki: Bu eserin cem'i hicrî 1059 senesinde mübârek Şaban ayının yedinci gününde tamamlandı. Sallallahu alâ Seyyidinâ Muhammed ve alâ âlihi ve sahbihi ve sellim. Hasbunallâhi ve ni'me'l-vekîl. Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâhi'l-aliyyi'l-azîm. Ve'l-hamdü lillâhi evvelen ve âhîran. (Salât ve selâm Efendimiz Muhammed'e, O'nun âli ve ashâbına olsun. Allah bize yeter, O ne güzel vekildir. Allah'tan başka güç ve kuvvet yoktur. Hamd, evvel ve âhîr olan Allah'adır.)

Bu nüshanın istinsahı, aslen Rûmî, doğum yeri ile vatanı Mekke olan, Hanefî mezhebine mensup fakîr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Şems tarafından hicrî 1098 senesinde, haram ay Zilkade'nin yirmi altıncı günü mübârek Cumartesi Taif'te, risâlenin müellifi Efendimiz Şeyh İbrahim b. Hüseyin Bîrî el-Hanefî'nin -Allah ona ve cümle Müslümanlara rahmetiyle muamele etsin, âmin.- dest-i hattından nakledilerek tamamlanmıştır. Ve sallallahu alâ Seyyidinâ Muhammed ve âlihi ve sahbihi ve sellim ecmaîn.

5. SONUÇ

17. yüzyılda Mekke’de yaşamış ve orada uzun yıllar müftülük yapmış olan Pîrîzâde İbrahim, kıymetli bir Hanefî âlimidir. İlmî hizmetleri ve kaleme aldığı çok sayıda eser vesilesiyle ilim taliplerinin teveccühüne, ulemânın takdirine mazhar olmuştur. Bununla birlikte hayatına dair pek az malûmat günümüze ulaşmıştır. Pîrîzâde’nin yüzü aşkın eserinden ulaşılabilenler, onu, kalemi üzerinden tanıma imkânı sunmaktadır. Çoğu, fıkıh alanında ve risâle türünde yazılmış eserlerinin bir kısmı halen yazma halinde bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti’nin gerileme dönemine girdiği; savaşların, isyanların ve iktisâdî buhranların olumsuz etkilerinin giderek arttığı bir dönemde yaşayan Pîrîzâde, *el-İ’lâm fi’l-mühimmâti’ş-şer’iyye mine’l-ahkâm* isimli risâlesini bu menfî gelişmelerin tesirlerine karşı ilmî alanda kalemiyle mücadele edebilmek amacıyla yazdığını ifade etmektedir. Risâle; edebü’l-müftî, edebü’l-kâdî, dava, şahitlik ve tazir başlıklarından müteşekkil olup müftü ve kâdî gibi İslâmî ve hukukî temsil selâhiyetleri olan makamlara hitâben yazılmıştır.

el-İ’lâm’ın ilk bölümünde iftâ adâbının ele alınması daha sonra da kazâ ile ilgili konulara değinilmesi öncelikle muhatapta sağlam bir mezhep bilincinin oluşturulmasını sağlama amacına matuf görünmektedir. Sonraki dört bölüm ise tamamen kazâî çerçevede şekillenmiştir. Konular hakkında verilen kısa ve öz malumatı fûrû meseleler takip etmiştir. Öyle ki eserin geneli dava ile ilgili meseleler silsilesinden oluşmaktadır.

Pîrîzâde, *el-İ’lâm fi’l-mühimmâti’ş-şer’iyye mine’l-ahkâm* risalesi başta olmak üzere eserlerinde Hanefî mezhebine ait kaynaklardan nakillerde bulunmaya çok önem vermektedir. Nitekim *el-İ’lâm*’da başka bir mezhebe ait kaynak tespit edilememiştir. Pîrîzâde, Hanefî mezhebi imamlarının ve selef âlimlerinin görüşlerini aktarmayı adeta kendine görev edinmiştir.

el-İ’lâm risâlesinin, isimlerini tespit edebildiğimiz 57 kaynağı arasında, başka birçok meşhur esere de (*el-Eşbah ve’n-nezâir*, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* vb.) kaynaklık eden Bedreddin Simâvî’nin yargılama hukukunda kaleme aldığı *Câmi’u’l-fusûleyn*’i ile Necmeddin Zâhidî’nin fikhî meseleleri ihtiva eden *Kunyetü’l-Münye*’si Pîrîzâde’nin en fazla referans gösterdiği kaynaklar arasında yer almaktadır.

Risâlede bazı kaynak isimleri “Câmi”, “Fetâvâ” şeklinde isimlerinin kısaltılmış haliyle ya da müellif isimleri belirtilmeden zikredilmiştir. Aynı isimde birden fazla eser olması, eserlerin bir kısmının yazma halinde bulunması veya günümüze ulaşamaması gibi nedenlerden dolayı bazı kaynaklar müphem kalmaktadır.

Pîrîzâde'nin mezhep âlimlerinden naklettiği görüşler arasında tercihte bulunması, kendi görüşünü nadiren zikretmesi ve kendi ictihadiyle hareket etmemesi kendisiyle ilgili mukallid bir âlim profili sergilemektedir.

el-İ'lâm'da konuların akış düzeni, alandaki başka çalışmalardan farklılık arz etmektedir. Zira mevzûlar arası hızlı geçişler, risâle hakkında sanki müellifin kendisi için hızlıca almış olduğu notlar ya da bir el kitabı izlenimini vermektedir. Böyle düşünmeye sevk eden sebeplerden biri de Pîrîzâde'nin eserinde anlam bütünlüğünü sağlamayı zorlaştıran hazifler yapmasıdır. Bu zorluk Pîrîzâde'nin zâviyesinden mevzulara bakabilmeyi, onun usûlünü iyi kavramayı gerektirmektedir. Esasen söz konusu karmaşık yapı içinde bir intizam da saklıdır.

el-İ'lâm risâlesinin mukaddime kısmında Pîrîzâde'nin eserini kadıların istifadesine sunması konuya bir nebze açıklık getirmektedir. Ama bu husus da zihinlerde şu soruyu oluşturmaktadır: Bir müftü, kazâ alanında aralarında çok ince teferruatların da bulunduğu bilgileri neden toplama ihtiyacı hisseder?

Risâlede zikredilen meseleler incelendiğinde bahsi geçen olaylara şahit olunduğu, bu alanda bir vukûfiyetin bulunduğu izlenimi oluşmaktadır. Bu durum, her ne kadar genel kabule uygun gözükme de Pîrîzâde'nin de kadılık yapmış olma ihtimalini, risâlesini bir kadı olarak hem kendi hem de diğer meslektaşlarının istifadesine sunmuş olabileceğini akla getirmektedir. Bu savın kanıtlanabilmesi için derin bir araştırmaya ihtiyaç vardır.

el-İ'lâm risâlesi özelinde incelediğimizde Pîrîzâde'nin muhtelif ebattaki eserleri arasında dikkat çeken bir benzerlik bulunmaktadır. *el-İ'lâm*'ın içeriğinin büyük bölümünün Pîrîzâde'nin *'Umde* isimli kitabında yer alması, kezâ *Mezhebi'l-İmâmi'l-A'zam* isimli risâlesinin de *el-İ'lâm*'ın ilk faslıyla hemen hemen aynı olması Pîrîzâde'nin eser telifindeki metodu hakkında bilgi vermektedir. Yalnız, söz konusu eserlerde müellife ait kayıtların benzerliği farklı iddialara da gebe dir. Bu noktada titiz bir çalışmayla eserlere dışarıdan bir müdahale olup olmadığının aydınlatılması kanaatimizce ehemmiyet arz etmektedir. Eğer böyle bir müdahale söz konusu değilse müellifin teliflerinde ihtisar yaptığı ve tekrardan kaçınmayan bir usûl sergilediğini söyleyebiliriz.

Netice itibariyle, *el-İ'lâm fi'l-mühimmâti's-şer'iyye mine'l-ahkâm* risâlesi, Hanefî mezhebine dair zengin bir literatür bilgisi bulunan Pîrîzâde İbrahim'in kazâ alanında derlemiş olduğu meseleler üzerinden mezhep kavillerini sunduğu, yer yer tercihlerini zikrettiği, kadılara yönelik el kitabı mahiyetinde kaleme alınmış veciz, kıymetli bir çalışmadır.

KAYNAKLAR

- Azak, Necmettin. *Pîrîzâde'nin Umdetü Zevî'l-Basâir li-Halli Mühimmâtî'l-Eşbâh ve'n-Nezâir Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Azak, Necmettin. “Mekke’de Bir Osmanlı Fakihi: Yazma Nüshalara Göre Pîrîzâde İbrahim’in Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 36 (Ekim 2020), 377-415.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediiyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Bezzâzî, Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî. *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*. thk. Sâlim Mustafa el-Bedrî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2009.
- Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâki. Riyad: Daru's-selâm, 1. Basım, 1419.
- Bulut, Abdurrahman. *İslam Hukukunda İyiniyetin Korunması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*, haz. Ali Fikri Yavuz ve İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınevi, t.y.
- Cici, Recep. “Osmanlı’da Fıkıh Risaleleri Literatürü: Alim Muhammed b. Hamza’nın Fıkıh Risaleleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 323-360.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2010.
- Gaznevî, Cemâlüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-Hâvi'l-Kudsî*. thk. Salih el-Ali. Dâru'n-nevâdir, 1. Basım, 1432/2011.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed. *el-Eşbâh ve'n-nezâir alâ mezhebi Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. thk. Zekerîyya Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Basım, 1419/1999.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed. *el-Eşbâh ve'n-nezâir Hanefî Fıkınının Esasları*. çev. Osman Bayder. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2022.
- İbnü's-Şihne, Ebu'l-Velîd Lisânüddîn Ahmed b. Muhammed. *Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm*. Kahire: el-Bâbi'l-Halebî, 2. Basım, 1393/1973.
- Kâdîhân, Ebu'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr. *Fetâvâ Kâdîhân fî mezhebi'l-İmâmi'l-A'zâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. thk. Sâlim Mustafa el-Bedrî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2009.
- Kâfiyecî, Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Süleyman. *Seyfü'l-kudât 'ale'l-bugât*. thk. İlyas Kaplan. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, t.y.

- Kaplan, İlyas. *İbn Melek'in "Şerhu Mecmai'l-bahreyn" Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâ'i*. Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 3. Basım, 1406/1986.
- Kehhâle, Ömer Rıza. Mu'cemü'l-müellifin. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-Mudîyye*. Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi, t.y.
- Mergînânî, Ebu'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr. *Muhtârâtü'n-nevâzil*. thk. Halid Seyfullah er-Rahmânî. Yeni Delhi: Müessesetü İfâ, 1434/2013.
- Mevsîlî, Ebu'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. Kahire: Matbaa el-Halebî, 1356/1937.
- Muhibbî, Muhammed Emîn. *Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer*. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâki. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh el-Hâkim Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek 'ale's-sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Basım, 1411/1990.
- Öğüt, Salim. "Edebü'l-kâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 10/408-410. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özcan, Tahsin. "Pîrîzâde İbrâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 34/286-288. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özer, Hasan. *Mekke'de Bir Osmanlı Kadısı Pîrîzâde*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2. Basım, 2019.
- Pîrîzâde, İbrahim b. Hüseyin b. Ahmed. *Mecmûatü ibn Bîrî içerisinde el-İ'lâm fî'l-mühimmâti's-şer'iyye mine'l-ahkâm*. Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerîf, 4/3852, 40a-78a.
- Pîrîzâde, İbrahim b. Hüseyin b. Ahmed. *'Umdetü'l-hükkâm fî mesâili'l-ahkâm*. Mekke: Mahtûtâtü Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerîf, 3/1978, 1a-148a.
- Pîrîzâde, İbrahim b. Hüseyin b. Ahmed. *Mezhebi'l-İmâmî'l-A'zam*. "Pîrîzâde İbrahim ve 'Mezhebi'l-İmâmî'l-A'zam' İsimli Risâlesinin Tahkik ve Tercümesi". thk. Hasan Özer. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 10/19 (Nisan 2012), 327-341. https://isamveri.org/pdfdrg/D02533/2012_19/2012_19_OZERH.pdf
- Sadrüşşehîd, Hüsâmüddîn Ömer b. Abdilazîz b. Mâze. *Şerhu Edebi'l-Kâdî li'l-Hassâf*. thk. Muhyî Hilal es-Serhân. Bağdat: ed-Dâru'l-Arabîyye ve Matbaatü'l-İrşâd, 1. Basım, 1397-98/1977-78.

Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. Beyrut: Daru'l-ma'rife, 1409/1989.

Simâvî, Bedreddin Mahmud b. İsrâîl. Câmî'ü'l-fusûleyn, t.y.

Şuhâvî, Muhammed Bedreddin. *et-Tirâzü'l-müzheb*. thk. Ebu'l-Berekât Hakku'n-Nebî es-Sindî el-Ezherî. Kuveyt: Dâru'z-ziyâ, 1. Basım, 1434/2013.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *et-Telvîh (Şerhu't-Telvîh ala't-tavdîh li-metni't-Tenkîh fî usûlü'l-fikh)*. thk. Zekerîyya Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Basım, 1416/1996.

Tünkî, Mahmud Hasan. *Mu'cemu'l-musannifîn*. Beyrut: Matbaatü Zengu Garaf Tabbare, 1926.

'Îdî, Ahmed. *Tercemetü'l-Müellif*. "Pîrîzâde İbrahim Üzerine Notlar: Ahmed el-'Îdî'nin Tercemetü'l-Müellif Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi". thk. Necmettin. Azak. *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 5/1 (Haziran 2021), 105-148. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1735954>

Yılmaz, Okan Kadir (haz.). *İSAM Tahkikli Neşir Klavuzu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2020.

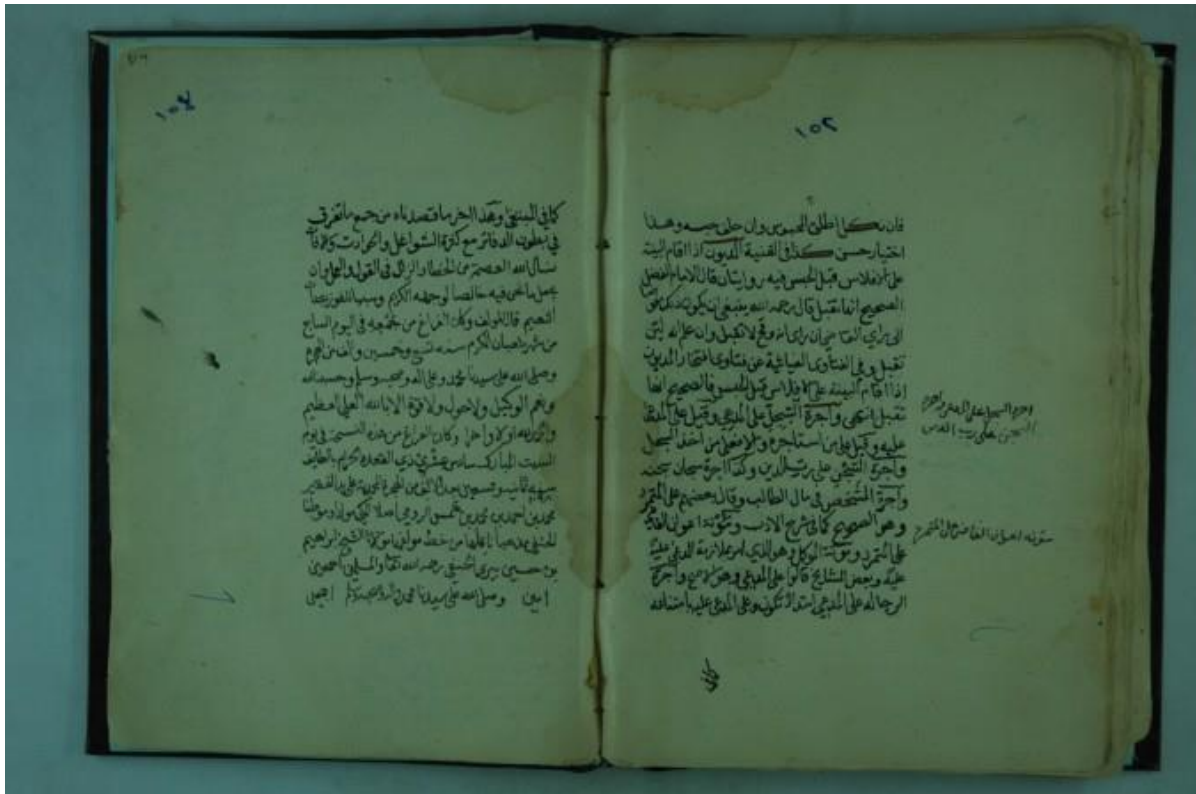
Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Müessesetü'r-risâle, 3. Basım, 1405/1985.

Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm: Kâmûsu terâcîmi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arabi'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, 15. Basım, 2002.

<https://tarajm.com/people/38829>

EK 1: el-İ'lâm fi'l-mühimmâtî's-şer'iyye mine'l-ahkâm nüshası (İlk sayfa)

EK 2: el-İ'lâm fi'l-mühimmâtî's-şer'iyye mine'l-ahkâm nüshası (Son sayfa)

ÖZGEÇMİŞ

İlk ve orta öğrenimini İstanbul’da tamamladı. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden 2015 yılında mezun oldu. 2021 yılında girdiği Yalova Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Bölümünde yüksek lisans öğrencisidir.

TEZDEN TÜRETİLEN YAYIN VE ESERLER

Kemertaş, Fatıma Sümeyye. “Pîrîzâde İbrahim’in el-İ’lâm fi’l-Mühimmâti’s Şer‘iyye mine’l-Ahkâm Risâlesinin Edebü’l-Müftî ve Edebü’l-Kâdî Fasılları”. *İLSAM Akademi Hakemli Dergisi* 4/1 (Nisan 2024), 59-85.

الإعلام في المهمات الشرعية من الأحكام

{ جمع مولانا الشيخ العلامة إبراهيم بن حسين بن أحمد بن بيري زاده المكي عفى الله له ولوالديه ولجميع المسلمين. آمين. } [٣٨ ظ]

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله العادل في حكمه بين عباده. والصلاة والسلام على أشرف عباده وعُبدائه، وعلى آله وأحبابه وأصحابه. وبعد، فيقول الفقير إلى مولاه إبراهيم بن حسين بن أحمد بيري الحنفي، لطف الله به ووالديه: لما رأيت كثرة الشرور والآفات، والجرأة على هتك الحرم المحرمات، واستيلاء الشحنة على القلوب، ودوران رخاء الفتن والحروب، وتقطع سبل المسالك، وترادف الحن والمهالك، ومنع الخلاص، ولات حين مناص، والأمر لا يزداد إلا شدة، وصار الفاضل العالم مؤخرًا، والجاهل الأحمق مقدمًا مصدرًا، أحببت أن أدفع الوحشة بجمع ما وقع نظري عليه من الفروع المهمة في المسائل الملمة،^١ في خمسة فصول، ولكي ينتفع بذلك من لا فرصة له على الكشف من الفصل الحكام. والله تعالى المسؤول في الوصول إلى كل سول، وعليه التوكل في جميع الأمور، وبه الاعتصام.

الفصل الأول [٣٩ و] في أدب المفتي، الثاني في أدب القاضي، الثالث في الدعوى، الرابع في الشهادة، الخامس في التعزير، وفي آخره خاتمة.

الفصل الأول [في أدب المفتي]^٢

اعلم أن أصحاب الإمام أبي حنيفة رضي الله تعالى عنه [ت. ١٥٠هـ/٧٦٧م] الأربعة مجتهدون في مذهبه، متبعون نصوصه، مخرجون أقوالهم عليها؛ ومن ظن أنهم خالفوه لم يصب في ظنه، كلاً! بل لم يخالفه أحد منهم، ولا انفرد بقول خارج عن اجتهاده. ولذا قال في **الواقعات**^٣: ولا يقال إن اختلاف أصحاب أبي حنيفة عليه ومع بعضهم بعضاً خروج على أبي حنيفة رحمه الله تعالى، لأن أبا يوسف رحمه الله تعالى [ت. ١٨٢هـ/٧٩٨م] قال: ما قلت قولاً خالف فيه أبا حنيفة، إلا قولاً كان قد قاله؛ وعن زفر [ت. ١٥٨هـ/٧٧٥م] مثل ذلك. انتهى. ولا يرد على ذلك ما روي أنه توقف في ثمان مسائل، وقال: لا أدري، وتكلم أصحابه فيها؛ لأن ما قاله^٤ رواية عنه، ونسبة ذلك وغيره من المسائل إليهما فهو بطريق المجاز للموافقة، كما في **الحاوي**.^٥

^١ «أحببت أن أنتخب من كتب علمائنا الجلة النقلة ما وقع نظري عليه من المسائل المهمة في الأحكام إعانة لمن ابتلي بمباشرة فصل الخصومات من الفضلاء الكرام»، عمدة الأحكام في مسائل الأحكام لإبراهيم بن حسين بن أحمد بيري زاده الحنفي، ١ ظ.

^٢ الزيادة من عمدة الأحكام لإبراهيم بيري زاده، ١ ظ.

^٣ لعله واقعات الناطفي لأبي العباس أحمد بن محمد بن عمر الناطفي (ت. ٤٤٦هـ/١٠٥٤م)، يبدو أن الكتاب مفقود.

^٤ التصحيح من عمدة الأحكام، وفي الإعلام: ما قالوه.

^٥ «ومتى أخذ بقول واحد منهم يعلم قطعاً أنه يكون أخذه به أخذاً بقول أبي حنيفة، فإنه روي عن جميع أصحابه من الكبار؛ كأبي يوسف ومحمد وزفر والحسن قالوا: ما قلنا في مسألة قولاً إلا وهو رواية عن أبي حنيفة، وأقسموا عليه أيماناً غلاظاً، فلم يتحقق إذا في الفقه جواب ولا مذهب إلا له كيفما كان، وما نسب إلى غيره إلا بطريق المجاز للموافقة»، الحاوي للغزنوي، ٥٦٣/٢.

الحاوي القدسي: تأليف جمال الدين أحمد بن محمد بن سعيد القابسي الغزنوي الحلبي الحنفي (ت. ٥٩٣هـ/١١٩٧م)، تحقيق: صالح العلي، الناشر: دار النوادر، د.م.، ١٤٣٢هـ/٢٠١١م.

والعمل على قول أصحابنا الثلاثة [٤٩ ظ] في المسئلة المروية عنهم في الرواية الظاهرة بلا خلاف بينهم؛ ولا يخالفهم المفتي ولا يعدوهم. والمراد من المفتي المجتهد المتبحر في مذهب إمامه، المتمكن من ترجيح قول له على آخر أطلقهما؛ والفقيه من يدقق النظر في مسائل الشرعي. ومشاخنا يطلقون على من لم يكن له اجتهاد: متفقه، كما في القنية،^٦ وزاد في المبتغى: «وإن حفظ ألوقاً من المسائل».

وإن كانت المسئلة مختلفاً فيها بين أصحابنا، وكان مع الإمام رحمه الله أحد صاحبيه فالعمل بقولهما، وإن خالفاه أخذ بقولهما^٨ كما اختير قولهما في المزارعة والمعاملة؛ وفيما سوى ذلك يتخير المجتهد، ويعمل بما أفضى إليه رأيه. وقال عبدالله بن المبارك [ت. ١٨١هـ/٧٩٧م]: «يأخذ بقول أبي حنيفة رضي الله عنه»، ولي فيه نظر. وفي الاختيار: «ولقد تصفحْتُ كثيراً من كتب أبي بكر الرازي [ت. ٣٧٠هـ/٩٨٠م] فما رأيته رجح على قول أبي حنيفة قول غيره إلا في مسئلة واحدة».^{١٠}

«ومتى لم يوجد في المسئلة رواية عن [٤٠ و] أبي حنيفة يؤخذ بظاهر قول أبي يوسف، ثم بظاهر قول محمد [ت. ١٨٩هـ/٨٠٥م]، ثم بظاهر قول زفر، ثم بظاهر قول الحسن [ت. ٢٠٤هـ/٨١٩م]، وغيرهم، الأكبر فالأكبر إلى آخر من كان من كبار الأصحاب»،^{١١} كما في الحاوي. والفتوى فيما يتعلق بالقضاء على قول أبي يوسف، كما في القنية؛ وفي الشهادة، كما في البزاية.^{١٢}

وما وقع من المسائل في غير ظاهر الرواية إن كان توافق أصول أصحابنا يعمل بها، وإلا لا؛ وإن لم يجد فيها رواية عنهم، وانفق المتأخرون على شيء يعمل به؛ وإن اختلفوا يجتهد ويفتي بما هو صواب عنده. إن كان مقلداً يأخذ بقول من هو أفقه الناس عنده، ويضيف الجواب إليه؛ وإن كان في مصر آخر يرجع إليه بالكتاب ويثبت في الجواب ولا يجازف.

وفي الحاوي: «فإذا اختلفوا يؤخذ بقول الأكثرين، فالأكثرين مما أعتد عليه الكبار المعروفون؛ كأبي حفص الكبير [ت. ٢١٧هـ/٨٣٢م] وأبي الليث [ت. ٣٧٣هـ/٩٨٣م] والطحاوي [ت. ٣٢١هـ/٩٣٣م] وغيرهم ممن يعتمد عليه. وإن لم يوجد منهم جواب المسئلة نصاً، نظر فيها نظر تأمل وتدبر [٤٠ ظ] واجتهاد، ليجد فيها ما يقرب إلى الخروج عن العهدة، ولا يتكلم جزافاً مخالفة لمنصبه وحرمة، ويخش الله ويراقبه؛ فإنه أمر عظيم لا يتجاسر عليه إلا كل جاهل شقي».^{١٣} ولا يجب على الفقيه الإجابة عن كل ما يسأل عنه إلا إذا علم أنه لا يجيب غيره فيلزمه الجواب.

^٦ قنية المنيعة لتمام الغنية: تأليف نجم الدين أبو الرجاء مختار بن محمود بن محمد الغزيمي الزاهدي الخوارزمي الحنفي (ت. ٦٥٨هـ/١٢٦٠م)، هذا الكتاب مازال مخطوطاً.

^٧ المبتغى في فروع الحنفية: تأليف عيسى بن محمد بن إبنانج القرشيري (ت. بعد ٧٣٤هـ/بعد ١٣٤٣م)، هذا الكتاب مازال مخطوطاً.

^٨ «وإن خالفاه أخذ بقولهما لتغيير أحوال الناس»، عمدة الحكام لإبراهيم بيري زاده، ٢ و.

^٩ الاختيار لتعليل المختار: تأليف أبي الفضل مجد الدين عبد الله بن محمود بن مودود الموصل الحنفي (ت. ٦٨٣هـ/١٢٨٤م)، الناشر: مطبعة الحلبي، القاهرة، ١٣٥٦هـ/١٩٣٧م.

^{١٠} «ولقد تصفحت كثيراً من كتب أبي بكر الرازي فما رأيته رجح على قول أبي حنيفة قول غيره إلا في هذه المسئلة»، الاختيار للموصلي، ١٤٢/٢.

^{١١} «ومتى لم يوجد في المسئلة رواية عن أبي حنيفة يؤخذ بظاهر قول أبي يوسف، ثم بقول محمد، ثم بظاهر قول زفر، والحسن، وغيرهم، الأكبر فالأكبر، هكذا إلى آخر من كان من كبار الأصحاب»، الحاوي للغزوي، ٥٦٢/٢.

^{١٢} الفتاوى البزاية: تأليف محمد بن محمد بن شهاب بن يوسف الكردي البزايي الخوارزمي الشهير بالبزايي (ت. ٨٢٧هـ/١٤٢٤م)، تحقيق: سالم مصطفى البدر، الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠١٩م.

^{١٣} «فإن اختلفوا يؤخذ بقول الأكثرين. ثم الأكثرين: ما أعتد عليه الكبار المعروفون؛ كأبي حفص، وأبي جعفر، وأبي الليث، والطحاوي، وغيرهم، يعتمد عليه. وإن لم يوجد منهم جواب ألينة نصاً، ينظر المفتي فيها نظر تأمل وتدبر واجتهاد؛ ليجد فيها ما يقرب إلى الخروج عن العهدة، ولا يتكلم فيه جزافاً بجاهه لمنصبه وحرمة، ويخشى الله -تبارك وتعالى-، ويراقبه؛ فإنه أمر عظيم لا يتجاسر عليه إلا كل جاهل شقي». الحاوي للغزوي، ٥٦٢/٢.

واتباع الهوى في الحكم والفتيا حرام، والعمل بالمرجوح خلاف الإجماع وظاهر الإطلاق حتى لنفسه. وليس لأحد أن يفتي ببعض الأقوال المهجورة لجر منفعة، لأن هدر ذلك في الدنيا والآخرة أتم وأعم، بل يختار أقاويل المشايخ واختيارهم، ويقتدي بسير السلف، ويكتفي بإحراز الفضيلة والشرف. ولا بالقول الشاذ وفروعه كثيرة، إلا أن ينص الأصحاب على الأخذ به، كما في الغيائية^{١٥} وأنفع الوسائل^{١٥}.

ولا أن يفتي ويحكم على ظاهر المذهب ويترك العرف. ولا أن يزيد في الجواب بقوله شلاً: "لو قال كذا لجاز" لئلا يزيد المدعي في الجواب ما يفيد الجواز كذباً؛ ولا يُجْمَلُ في محل التفصيل، فإنه خطأ كما [٤١و] أن الإطلاق في محل التقييد خطأ. ولا أن يفتي بضد المنقول، كما في القاسمية^{١٦}.

وينبغي أن يفتي الناس بما هو أسهل عليهم، كما ذكر عن البزدوي [ت. ٤٨٢هـ/١٠٨٩م]. ويجوز الإفتاء والقضاء بأحد قولين مصححين، كما في أوضح رمز^{١٧}. ويجوز أن يروي عن صاحب المذهب أو عن مجتهد في مسألة واحدة، روايتان؛ ولا يجوز أن يقول: فيها قولان أو وجهان.

وتستعمل لفظة "قبل" غالباً في الأقوال الضعيفة؛ ولفظة "ينبغي" إلا في بعض المحال، فإنها إما هو تحت الواجب وفوق المستحب. وللروايات المفتى بها علامات كثيرة: ^{١٨} منها قولهم: "وعليه الفتوى"، وهو المختار ورأيت في بعض شروح الكيداني ^{١٩} أن لفظ "الفتوى" أكد وأبلغ من لفظ "المختار"، ولم يظهر لي وجه ذلك. "وبه نفتي"، "وبه نعمتد"، "وبه نأخذ"، "وعليه الإعتماد"، "وعليه عمل اليوم"، "وهو الصحيح"، "وهو الأصح".

وفي الطراز المذهب^{٢٠} ناقلاً عن حاشية البزدوي، «أن مقتضى لفظة "الصحيح" أن يكون غيرها غير صحيح؛ [٤١ظ] ولفظة "الأصح" تقتضي أن يكون غيرها صحيحاً. انتهى.»، ^{٢١} أقول: ينبغي تقييده بالغالب، لأننا وجدنا مقابل "الأصح": "الرواية الشاذة"، كما في شرح المجمع^{٢٢}.

"وعليه فتوى مشائخنا"، "وهو الأشبه" أي بالمنصوص رواية والراجح دراية، "وهو الأوجه"، "وهو المشهور في المذهب" أي ما قوي دليله لا ما كثر نقاله، ^{٢٣} "وهو الأعدل"، "والأحسن".

^{١٤} الفتاوى الغيائية: تأليف داود بن يوسف الخطيب الحنفي، الناشر: المطبعة الأميرية، بولاق، ١٣٢١هـ.

^{١٥} أنفع الوسائل إلى تحرير المسائل (المسمى الفتاوى الطرسوسية): تأليف أبي إسحاق نجم الدين إبراهيم ابن علي بن أحمد الطرسوسي (ت. ٧٥٨هـ/١٣٥٧م).

^{١٦} الفتاوى القاسمية: تأليف قاسم بن قطلوبغا بن عبد الله المصري زين الدين أبو العدل الحنفي (ت. ٨٧٩هـ/١٤٧٤م). هذا الكتاب مازال مخطوطة.

^{١٧} أوضح رمز على نظم الكنز: تأليف ابن غانم المقدسي (ت. ١٠٠٤هـ/١٥٩٦م)، هذا الكتاب مازال مخطوطة.

^{١٨} في الهامش: علامة الرواية المفتى بها.

^{١٩} لعله لطف الله النسفي الشهير بالفاضل الكيداني (ت. حوالي ٩٠٠هـ/١٤٩٤م)، فقيه حنفي. انظر: معجم المؤلفين لكحالة، ١٥٦/٨.

^{٢٠} الطراز المذهب في ترجيح الصحيح من المذهب: تأليف الإمام محمد بدر الدين الشهاوي الحنفي المصري (ت. ٩٨٤هـ/١٥٧٦م)، تحقيق: أبي البركات حق النبي السندي الأزهرى، الناشر: دار الضياء، الكويت، ١٤٣٤هـ/٢٠١٣م.

^{٢١} «قوله "هو الصحيح" يقتضي أن يكون غيرها غير صحيح؛ ولفظة "الأصح" تقتضي أن يكون غيرها صحيحاً. انتهى.»، الطراز المذهب للشهاوي، ٦٠.

^{٢٢} انظر: شرح المجمع لابن ملك، ١٠٠/١.

شرح مجمع البحرين وملتنقى النيرين: عبد اللطيف بن عبد العزيز بن أمين الدين المشهور بابن ملك (ت. بعد ٨٢١هـ/بعد ١٤١٨م)، تحقيق: إلياس قبلا، رسالة الدكتوراه، أسكيشهر، ٢٠١٩.

^{٢٣} التصحيح من عمدة الأحكام، وفي الإعلام: فقال.

هذا إذا كانت صادرة ممن له قدم في الترجيح، لا مطلقاً، فإنه قد يوجد بعض العلامات من بعض الفضلاء غير المذكورين فيسمى بحثاً موجهاً، ولا يقضى به على ما هو المعتمد في الكتب، ولا يعارضه في ذلك الحكم، ولا يترك المنقول بالبحث المخرج من القواعد، وإن مال إليه جمع. ولم أر حكم المسألة الداخلة في عموم كلام الأصحاب، ولا حكم الإفتاء فيما حُكِمَ فيه، وكان الحكم رافعاً للخلاف، والذي يظهر عدم جواز الإفتاء بخلاف المحكوم به، لأنه بعد الحكم صار مُتَّفَقاً عليه، فَلْيَتَأَمَّلْ.

وكتب ظاهر الرواية أي الفروع التي فرعها الإمام رحمه الله تعالى، وجمعها محمد: **الجامع الصغير** [٤٢و] و**الجامع الكبير** و**المبسوط** و**الزيادات** و**السير الكبير**. وإذا كانت الواقعة مختلفة فيها، فالأفضل والمختار للمجتهد أن يأخذ بالدلائل، وينظر إلى الراجح عنده؛ والمقلد يأخذ بالتصنيف الأخير وهو **السير** إلا أن يختار المشائخ المتأخرون خلافه فيجب العمل به ولو قول زفر. وكتب غير ظاهر الرواية أي ما صنفه محمد رحمه الله تعالى، لا من تصنيف الإمام: **الهارونيات** و**الجرجانيات** و**الكيسانيات** و**الرقيات** و**النوادر**؛ و**النوادر** عشرة.^{٢٤}

وما يوجد من كلام رجل ومذهبه في كتاب معروف به قد تداولته النسخ، يجوز لمن نظر فيه أن يقول: قال فلان كذا وفلان كذا، وإن لم يسمعه من أحد، نحو كتب محمد بن الحسن و**موطأ** مالك [ت. ١٧٩هـ/٧٩٥م]، ونحوها من الكتب المصنفة في أصناف العلوم، لأن وجودها على هذا الوصف بمنزلة خبر المتواتر والاستفاضة، ومثله لا يحتاج فيه إلى إسناد. إنتهى.

والعمل على ما في المتن إذا وقع في الفتاوى ما يصادمها [٤٢ظ] إلا أنه يستأنس بما فيها إذا لم يوجد ما يعارضها. وتقييد المتن بما في الفتاوى، وتقييد المتأخر لما وقع مطلقاً عن المتقدمين أجمع معتبر. وأصحابنا المتقدمون عند الإطلاق: أبو حنيفة إمام المذهب، وأبو يوسف، ومحمد، وزفر، والحسن بن زياد؛ والمتأخرون ما عداهم. والسلف من أبي حنيفة رضي الله عنه إلى محمد بن الحسن؛ والخلف محمد بن الحسن إلى شمس الأئمة الحلواني [ت. ٤٥٢هـ/١٠٦٠م (٤م)] رحمه الله تعالى؛ والمتأخرون من شمس الأئمة إلى حافظ الملة والدين البخاري [أبو البركات النسفي (ت. ٧١٠هـ/١٣١٠م)].

«ووقع في بعض كلام المأمون بنص: ولو لا الرئاسة^{٢٥} لذهب العلم. وقال أبو نصر: العلم ميت وحياته الطلب، فإذا حي فهو ضعيف وقوته الدرس، فإذا قوى فهو محتجب وكشفه المناظرة مع الموافق والمخالف، فإذا انكشف فهو عقيم ونتاجه العمل وهو المقصد الأصلي»،^{٢٦} كما في **مختارات النوازل**.

^{٢٤} «نوادير بن سماعة، نوادر ابن رستم، نوادر المعلل، نوادر ابن شجاع، نوادر هشام، نوادر ابن رشيد، نوادر بشر ابن الوليد، نوادر بشر بن غياث، نوادر محمد بن مقاتل كما في الروضة»، عمدة الحكم لإبراهيم بيري زاده، ٤ و.

^{٢٥} في الهامش: الدراسة.

^{٢٦} «وقال المأمون رحمه الله: لو لا حرص لخربت الدنيا، ولو لا شهرة لانقطع النسل، ولو لا الرئاسة لذهب العلم. وقال أبو نصر رحمه الله: العلم ميت، وحياته الطلب، فإذا حي فهو ضعيف وقوته الدرس، فإذا قوى فهو محتجب وكشفه المناظرة مع الموافق والمخالف، فإذا انكشف فهو عقيم ونتاجه العمل وهو المقصد الأصلي»، **مختارات النوازل** للمرغيناني، ٣٧٩/٤.

مختارات النوازل: تأليف أبي الحسن برهان الدين علي بن أبي بكر بن عبد الجليل الفرغاني المرغيناني (ت. ٥٩٣هـ/١١٩٧م)، تحقيق: خالد سيف الله الرحامي، الناشر: مؤسسة إيفاء، نيودلهي، ١٤٣٤هـ/٢٠١٣م.

الفصل الثاني^{٢٧} [في أدب القاضي]^{٢٨}

القضاء بالحق من أقوى الفرائض، وأشرف العبادات، وفريضة محكمة، وسنة متبعة. والأولى أن يكون القاضي مجتهداً، [٤٣و] فإن لم يوجد فيجب أن يكون من أهل الشهادة موثقاً به في دينه وأمانته وعقله وفهمه، عالماً بالفقه والسنة؛ والجاهل المحض ليس بأهل للقضاء.^{٢٩} أقول: وهو البين الوجه، لأن المراد من الجاهل المقلد، لأنه ذكر في مقابلة المجتهد، وسماه جاهلاً بالنسبة إلى المجتهد، واستظهره أخي زاده في الحاشية.^{٣٠} وأن يكون سؤولا عن العلم، لأن كل العلوم لا يؤتى كل أحد، ولكن يؤتى بعض العلوم، وإنما يضم ما عند غيره إلى ما عنده بالسؤال.

وينبغي له أن يتعرف من الفقهاء والصلحاء في تلك البلدة، وأن يقدم في الجلوس الأفضل فالأفضل حقيقة بالاختبار، لا بخبر مخبر عاملاً كان أو غيره، لاعتماد أكثر المخبرين على الشهرة الكاذبة واتباع الأهوية في ذلك. «والدين النصيحة».^{٣١} ويتبع الصواب ولو كان من صغير، اقتداء بأمر المؤمنين عمر رضي الله عنه [ت. ٢٣هـ/٦٤٤م] مع ابن عباس [ت. ٦٨هـ/٦٨٧-٦٨٨م].

والقضاء عبارة عن الأحكام لغةً والإلزام شريعةً، كما في الكافي؛^{٣٢} وقال بعضهم: إنشاء إلزام في [٤٣ظ] مسائل الاجتهاد المتقاربة فيما يقع فيه التنازع لمصالح الدنيا. وفي البدائع:^{٣٣} «هو الحكم بالحق بين الناس»^{٣٤}، وقال العلامة المتأخر محمد بن الغرس الحنفي^{٣٥} إنه الإلزام في الظاهر على صفة مختصة بأمر ظن لزومه في الواقع شرعاً. انتهى.

وشرائطه^{٣٦} أن يكون بحق إما مطلقاً وإما ظاهراً، فالحق الظاهر في موضع الخلاف ما رجحوه وصححوه واختاروه للفتوى، وإن اختلف التصحيحان عمل بما يقع في قلبه أنه أصوبهما. والحكم بالضعيف والمرجوح وبخلاف الرأي لا ينفذ.

^{٢٧} في الهامش: أحكام القضاء ومهماته.

^{٢٨} الزيادة من عمدة الحكام، ٤ ظ.

^{٢٩} في الهامش: وحكي أن أبا يوسف قال في مناجاته عند موته: اللهم إن كنت تعلم أنني ما تركت القول بين الخصمين إلا في حادثة واحدة، فاغفرها لي. قيل له: وما تلك الحادثة؟ قال: ادعى نصراني على أمير المؤمنين دعوى، فلم يمكن أمر أمير المؤمنين الخليفة بالقيام من مجلسه والمخاذاة مع خصمه، ولكن دفعت النصراني إلى جانب بساطه بقدر ما أمكنني، ثم سمعت الخصومة قبل أن يسوي بينهما في المجلس، فهذا كان جوري. فانظر يا أخي خاف من مثل هذه الدققة، فما بالك بمن والعياذ بالله تعالى يغير حكم الله، ولا يخشى من لا تخفى عليه خافية.

فيعلم أن هذا من أهم ما ينبغي للقاضي أن يتجنبه، ولا يفعل أمراً يخالف الشرع ويراعي الناس، فيدخل في الوعيد المذكور في الحديث، وليعلم أن أهم ما ينبغي للقاضي أن يسوي بين الخصمين، ولو كان أحدهما وضعيفاً والآخر شريفاً، حتى لو لم يفعل ولم يسو بينهما يطعم الشريف في حيفه، ولا يخاف جوره. والحيف هو الظلم، قال الله تعالى: ﴿يَخَافُونَ أَنْ تُخَيِّبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَرَسُولَهُ﴾ [النور ٢٤/٥٠]، فإذا قدم الشريف طمع في ظلمه، وانكسر بهذا التقديم خصمه الضعيف، فيخاف الجور، وربما يمكن عند هذا التقديم أن الشريف يلبس، ويعجز الضعيف عن إثبات حقه بالحجة، والقاضي هو المسبب لذلك بإقباله على أحدهما وتركه التسوية بينهما في المجلس، فيصير به متهماً بالميل أيضاً، وهو ما جعل بالتحرز عن ذلك بأقصى ما يمكنه. انتهى. من فتاوى السرخسي.

^{٣٠} في الهامش: تعريف القضاء. | الكتاب غير مثبت.

^{٣١} صحيح البخاري، الإيمان ٤٢؛ صحيح مسلم، الإيمان ٥٦.

^{٣٢} الكتاب غير مثبت.

^{٣٣} بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع: تأليف علاء الدين أبو بكر بن مسعود بن أحمد الكاساني الحنفي (ت. ٥٨٧هـ/١١٩١م)، الناشر: دار الكتب العلمية، د.م.، ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م.

^{٣٤} «هو الحكم بين الناس بالحق»، البدائع للكاساني، ٢/٧.

^{٣٥} أبو اليسر محمد بن محمد بن محمد بن خليل، البدر ابن الغرس (ت. ٨٩٤هـ/١٤٨٩م). فقيه حنفي، مولده ووفاته بالقاهرة. له: الفواكه البدرية في الأفضية الحكيمة. انظر: الأعلام للزركلي، ٥٢/٧.

^{٣٦} في الهامش: شرائط القضاء.

ويشترط لصحة القضاء واعتباره في حقوق العباد الدعوى الصحيحة المسموعة شرعاً من خصم على خصم، وإقرار صحيح أو شهادة قائمة موافقة للدعوى إلا في القضاء الضمني، فلا يشترط له الدعوى والخصومة كما إذا شهدا على خصم بحق، وذكر اسمه واسم أبيه وجده، وقضى بذلك الحق كان قضاء بنسبه ضمناً وإن لم يكن في حادثة النسب. ومنه القضاء بثبوت الرضائية، [٤٤و] ويلحق بالقضاء الضمني في عدم اشتراط الدعوى فعل القاضي، على القول بأنه حكم كما جزم به في **أنفع الوسائل**، واستدل له بفروع كثيرة، واستصوب العلامة محمد بن الغرس أنه ليس بحكم، واقتصر العلامة ابن نجيم [ت. ١٠٠٥هـ/١٥٩٦م] على ما مال إليه في **أنفع الوسائل**، ونقله عن **الظهيرية**،^{٣٧} واستثنى من ذلك إعطاء فقراء قرابة الواقف المحتاجين فيما وقف على الفقراء، وما إذا أذن الولي للقاضي في تزويج الصغيرة؛ وأمر القاضي حكم كقوله: سلم المحدود أو سلم الدين أو أمر بحبسه إلا في مسألة الإعطاء المتقدمة.

والقضاء بعد صدوره صحيحاً لا ينقض^{٣٨} إلا في ثلاثة مسائل: الأولى: إذا كان القضاء بعلمه فله الرجوع، كما ذكره ابن وهبان^{٣٩} [استنباطاً من تقييد **الخلاصة** بالبينة].^{٤٠} الثانية: إذا ظهر خطأه حيث يجب عليه نقضه. الثالثة: إذا قضى في مجتهد فيه مخالفاً لمذهبه، فله نقضه دون غيره، كما في **شرح الوهبانية**.^{٤١} ولنا رابعة خلافية: قال في **السراج الوهاج**:^{٤٢} قال محمد: القاضي إذا [٤٤ظ] قضى في مجتهد فيه تقليد الفقيه بعينه، ثم رأى غيره من أقوال الفقهاء أولى، نقضه وقضى برأيه، ولا يبطل أيضاً بإبطال أحد إلا في مسائل: قال في **الفيض**:^{٤٣} المقضي له إذا أقر بعدما قضى القاضي له أن ما قضى له حرام، وأمر رجلاً بأن يشتري له ذلك الشيء من المقضي عليه، يبطل حكم القاضي.^{٤٤} وفي **الأفضية**:^{٤٥} لو أقام رجل البينة على أن هذا العين له بالشراء أو بالإرث، ثم قال: لم يكن لي قط، أو بدون لفظة "قط"، لم تقبل بينته، ويبطل القضاء؛ أما لو قال: هذا ليس بملكي، لا يبطل القضاء.

^{٣٧} **فتاوى الظهيرية**: تأليف ظهير الدين أبي بكر محمد بن أحمد بن عمر البخاري (ت. ١٢٢٣/١٦١٩م)، هذا الكتاب مازال مخطوطاً.

^{٣٨} في الهامش: القضاء صحيحاً لا ينقض إلا في مسائل.

^{٣٩} عبد الوهاب بن أحمد بن وهبان الحارثي الدمشقي، أمين الدين (ت. ٧٦٨هـ/١٣٦٧م). فقيه حنفي، أديب. ولي قضاء حماة. له: **قيد الشرائد**. انظر: **الأعلام للزركلي**، ٤/١٨٠.

^{٤٠} الزيادة من **الأشباه والنظائر** لابن نجيم، ١٩٩.

^{٤١} **شرح المنظومة الوهبانية**: لعله تأليف عبد الوهاب بن أحمد بن وهبان الحارثي الدمشقي الحنفي (ت. ٧٦٨هـ/١٣٦٧م).

^{٤٢} **السراج الوهاج**: لعله تأليف أبو بكر بن علي بن محمد الحداد (ت. ٨٠٠هـ/١٣٩٨م). هذا الكتاب مازال مخطوطاً.

^{٤٣} لعله كتاب **فيض المولى الكريم على عبيده إبراهيم (فتاوى فيض كركي)** تأليف إبراهيم بن عبد الرحمان بن محمد الكركي (ت. ٩٢٢هـ/١٥١٦م). هذا الكتاب مازال مخطوطاً.

^{٤٤} في الهامش: نقلتُ ذي الحاشية من خط المؤلف على هذا المحل: يعني بأن كان غير مخالف للكتاب والسنة المشهورة والإجماع مع استكمال للشروط، لأن المختلف فيه صار متفقاً عليه، وما اتفق عليه امتنع نقضه بالإجماع، كما قاله العلامة قاسم.

وفي **فواكه ابن الغرس**: إذا كان القضاء والطريق وفاقاً، والحكوم به مختلف فيه، نفذ على المخالف بلا خلاف؛ وإن كان القضاء والطريق خلافاً، قالوا: يحتاج في نفوذه على المخالف إلى إضفاء قاض آخر موافق للأول في المذهب. انتهى. وللقاضي أن ينقض حكمه في خلافه. انتهى. تم تم.

^{٤٥} الكتاب غير ميثوث.

ومنها: «إذا ظهر أنّ الشهود عبيد أو محدودون في قذف»،^{٤٦} كما في شرح الأدب للصدر الشهيد. وقيد ابن نجيم بالبينة، أو كانا كافرين أو أعميين، كما في الإشارة خزانة الفتاوى^{٤٧} وفي الخلاصة^{٤٨}. وفي موضع ثقة: تكذيب المشهود له الشهود وتفسيره^{٤٩} إياهم قبل القضاء بمنع القضاء، وبعد القضاء يوجب بطلان القضاء على ما عليه إشارات الجامع^{٥٠} والأصل^{٥١}. وحكي [٤٥و] عن القاضي أبي علي النسفي [ت. ٤٢٤هـ/١٠٣٢م]، أن تفسيق المشهود له الشهود بعد القضاء لا يوجب بطلان القضاء^{٥٢}. كذا في الفيض.

وفي الروضة^{٥٣} قضى القاضي بأرض دار في يديه بينة للطالب، ودفعها القاضي ببناؤها إلى المدعي، ثم أقر المدعي أن البناء للمدعى عليه، يسلم البناء إليه، ولا يبطل الحكم في الأرض للمدعي، إلا أن يكون الشهود شهوداً بالأرض والبناء للمدعي، والمسألة بحالها بطل الحكم في الأرض فيرد الجميع إلى المدعى عليه. فإن شهدوا بالبناء للمدعي، وأطلقوا الشهادة في الدار، فقال المدعي: أنا أقيم البينة أن البناء لي، لا تقبل؛ ولو كان هذا في زرع في الأرض تقبل، ذكره هشام^{٥٤} عن محمد في نوادره^{٥٥}. انتهى.

ويستثنى من بطلان القضاء^{٥٦} بإقرار المقضي له المقضي بحريته، فإن إقراره لا يبطل القضاء، كما قال الإمام ظهير الدين،^{٥٧} لتعلق^{٥٨} حق كافة الناس بحريته. ويترب على بطلان القضاء رد المقضي به سواء كان مائلاً أو ضيعة أو طلاق امرأة أو عتاق [٤٥ظ] عبد على المقضي عليه، إذا ظهر الخطأ بالبينة وإقرار المقضي له لا بإقرار القاضي، «بأن قال: تعمدت ذلك، لأنه أقر بالجناية، وجناية القاضي تكون سبباً لوجوب الضمان عليه، ويصير به فاسقاً، فيعزل، ولا تنقض تلك القضية»^{٥٩}، كما في شرح الأدب، إلا إذا صدقه المقضي له، كما في معتمد الأحكام^{٦٠} عن مختصر المحيط^{٦١}.

^{٤٦} «أما ان كان خطأ يمكن رده؛ بأن قضى بمال أو بضیعة أو بدار أو بطلاق أو بعتاق، ثم ظهر الشهود عبيد أو محدودون في قذف»، شرح الأدب للصدر الشهيد، ١٦٤/٣.

شرح أدب القاضي للخصاف: تأليف برهان الأئمة حسام الدين عمر بن عبد العزيز بن مازة البخاري المعروف بالصدر الشهيد الحنفي (ت. ٥٣٦هـ/١١٤١م)، تحقيق: محيى هلال السرحان، الناشر: (ج ١ - ٣) مطبعة الإرشاد، بغداد، (ج ٤) الدار العربية للطباعة، بغداد، (ج ١، ٢) ١٣٩٧هـ/ ١٩٧٧م، (ج ٣، ٤) ١٣٩٨هـ - ١٩٧٨م.

^{٤٧} خزانة الفتاوى: لعله تأليف أحمد بن محمد بن أبو بكر الحنفي.

^{٤٨} خلاصة الفتاوى: تأليف الطاهر بن أحمد بن عبد الرشيد بن الحسين افتخار الدين البخاري (ت. ٥٤٢هـ/١٠٥٠م).

^{٤٩} في الهامش: تكذيب المشهود له الشهود وتفسيره إياهم قبل القضاء بمنع القضاء.

^{٥٠} لعله كتاب الجامع الكبير لمحمد بن حسن الشيباني.

^{٥١} لعله كتاب الأصل لمحمد بن حسن الشيباني.

^{٥٢} في الهامش: تفسيق المشهود له الشهود بعد القضاء، لا يوجب بطلانه.

^{٥٣} الكتاب غير مثبت.

^{٥٤} هشام بن عبيد الله الرازي (ت. ٢٢١هـ/٨٣٦م)، فقيه حنفي، من أهل الرأي. أخذ عن أبي يوسف ومحمد صاحبي أبي حنيفة. له:

النوادر في فروع الفقه وصلاة الأثر. انظر: معجم المؤلفين لكحالة، ١٣/٤٩؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، ١٠/٤٤٧.

^{٥٥} النوادر: تأليف هشام بن عبيد الله الرازي (ت. ٢٢١هـ/٨٣٦م).

^{٥٦} التصحيح من عمدة الأحكام، وفي الإعلام: الفساد.

^{٥٧} غير مثبت.

^{٥٨} التصحيح من عمدة الأحكام، وفي الإعلام: المتعلق.

^{٥٩} «فأما إذا تعمد، وأقر أنه تعمد، كان الضمان عليه؛ لأنه أقر بالجناية، وجناية القاضي تكون سبباً لوجوب الضمان عليه، ويصير به فاسقاً، فيعزل ان أقر به وهو قاض. وكذلك القاضي إذا أقر أنه على هذا الرجل بقضية جوراً، أو أقر بأخذ رشوة في الحكم، فإن أقر وهو قاض يغرّم ويصير فاسقاً، فيعزل، ولا ينقض تلك القضية.»

شرح الأدب للصدر الشهيد، ١٦٥/٣.

^{٦٠} الكتاب غير مثبت.

^{٦١} الكتاب غير مثبت.

ولا يشترط لصحة الحكم حياة المقضي عليه وحضوره^{٦٢} بعد أن أقيمت عليه البيئة قبل موته وغيبته، وهو قول أبي يوسف، واختاره الخصاص [ت. ٢٦١هـ/٨٧٥م]؛ وقال الإمام أبو محمد عبد العزيز أحمد الحلواني: قول أبي يوسف أرفق بالناس. ولا [يشترط]^{٦٣} المصير للنفاذ على رواية النوادر وكثير من المشايخ أخذ بها للحاجة، وقيل: شرط، وهو ظاهر الرواية كما يشترط في إشهاده على حكمه المصير، وكونه في وجه الخصم، وذلك على وجه الوجوب.

وظاهر **جامع الفصولين**^{٦٤} أن كون المتداعيين من [٤٦و] أهل مصر بلد القاضي المولى بما شرط لجواز الحكم حتى لو كانا غربيين لا يسوغ له الحكم بينهما إلا على وجه أن يحكم بأن يحكمهما، ومن لازم ذلك رضا كل منهما، وهو الفرق بين حكم الحاكم والمحكم. وفي **الفيض**: إذا جعل نائباً عن الغائب حتى يسمع الخصومة ويسمى هذا "المسخر"، والغائب ليس في ولاية هذا القاضي لا تصح هذه الإنابة، وليس لهذا طريق عند علمائنا. ولا [يشترط]^{٦٥} أن تكون الدعوى بتمامها عند القاضي الواحد حتى كان للنائب أن يقضي بالشهادة التي قامت عند القاضي؛ وكذا لو كان ابتداء النائب ثم أنهاها إلى مستنبيه.

ولا يجوز لقاضي القضاة إرسال نائب إلى البلدة التي وليها أخذاً من قولهم: «القاضي إنما يصير قاضياً إذا بلغ الموضع الذي ولي القضاء فيه»^{٦٦}، كما في **شرح الأدب**، وعمل القضاة الآن على خلافه، ولم أعلم ما المستند في ذلك. ولا [يجوز]^{٦٧} تولية نائب جاهل، ولا من لا يعلم حاله، قال في **السراج الوهاج**: وينبغي للمقلد أن يختار من هو الأقدر والأولى، لقوله عليه [٤٦ظ] الصلاة والسلام: «من قلد أنساناً عملاً وفي رعيته من هو أولى منه، فقد خان الله ورسوله وجماعة المسلمين»^{٦٨} انتهى.

فانظر رحمك الله تعالى! هذا فيما إذا قلد القادر وترك الأقدر، فكيف بمن قلد الجاهل العامي الذي يُخلط، ويجهل بجهله العلماء؟ نسأل الله السلامة.

^{٦٢} في الهامش: لا يشترط حضور المقضي عليه بعد أن أقيمت البيئة.

^{٦٣} الزيادة من عمدة الأحكام، ٦ و.

^{٦٤} **جامع الفصولين**: تأليف محمود بن إسرائيل الشهير بابن قاضي سماونه (ت. ٨٢٣هـ/١٤٢٠م)، د. ن.، د. م.، د. ت.

^{٦٥} الزيادة من عمدة الأحكام، ٦ ظ.

^{٦٦} في الهامش: لا يصير قاضياً إلا إذا بلغ الموضع، فلو نُيَّب لا تصح النيابة. | **شرح الأدب** للصدر الشهيد، ٧١/٢.

^{٦٧} الزيادة من عمدة الأحكام، ٦ ظ.

^{٦٨} في الهامش: وقال النبي ﷺ: «من طلب قضاء المسلمين حتى يناله، ثم غلب عدله جوره، فله الجنة؛ وإن غلب جوره عدله، فله النار» من **المصايب**؛ قال النبي ﷺ: «هدايا الأمراء غلول»؛ وقال ﷺ: «هدايا الولاة رشوة، إلا من ذي رحم محرم لا حكومة له»؛ وقال ﷺ: «من جعل على القضاء فكأنما ذبح بغير سكين». وذكر الصدر الشهيد وجه تشبيه القضاء بالذبح بغير سكين، فقال: لأن السكين يؤثر في الظاهر والباطن جميعاً، والذبح بغير سكين بطريق الخنق، فإنه يؤثر في الباطن دون الظاهر، فكذا القضاء يؤثر في الظاهر، لأن الظاهر جاه والباطن هلاك. من **النهاية**.

^{٦٩} «من استعمل رجلاً من عصابة وفي تلك العصابة من هو أرضى لله منه فقد خان الله وخان رسوله وخان المؤمنين»، **المستدرك على الصحيحين**، كتاب الأحكام، ٧٢١٨.

ولا يجوز^{٧٠} له تأخير الحكم بعد وجود شرائطه،^{٧١} وفي القنية عن أبي حامد: «أن القاضي ظالم آثم في تأخير الحكم»، وقال العلامة الكافيحي [ت. ١٨٧٩هـ/١٤٧٤م]: «يجب الحكم بمقتضى الدعوى عند قيام البينة، على الفور، حتى لو أخر الحكم بلا عذر عمداً، قالوا: إنه يكفر»^{٧٢} وفي جامع الفصولين: «القاضي بتأخير الحكم يأثم ويعزل ويعزر»^{٧٣} انتهى، فينبغي التنبيه لهذه الفائدة.

ويستثنى من ذلك أربع مسائل، فيجوز التأخير: الأولى: في دعوى بين إخوة أو بني أعمام، فينبغي أن يدفعهم قليلاً قليلاً، ولا يعجل بالقضاء بينهم، لعلمهم يصطلحون. والثانية: «إذا طمع في إرضاء الخصمين، وإلا [٤٧و] أنفذ لعدم الموجب للتأخير»^{٧٤} كما في الاختيار. الثالثة: «إذا استمهل المدعى عليه بعد أن يسأله عن الدفع وكان صحيحاً، أما إذا كان فاسداً فلا يمهل ولا يلتفت إليه»^{٧٥} كما في قاضيخان. الرابعة: إذا كان عنده ريبة في الشهود.

ولا يجوز له أيضاً منع المدعى عليه من التصرف في المدعى فيه^{٧٦} بمجرد الدعوى، فإن فعل فهو خطأ وجور، كما في الجواهر^{٧٧} «وإن أقام المدعي البينة على أنه ابتاعه من ذي اليد، وسأل أن يجعل المدعى فيه من غلام أو دابة أو ثوب أو عرض من العروض التي تُحوَّل وتنقل، على يدي عدل، إلى أن يسأل عن شهوده، فإنه لا يخرج ذلك الشيء من يد الذي هو في يده، لكن يأخذ منه كفيلاً بنفسه وبالخصومة وبالشئ المدعى فيه، ولا يجبر إن أبى. وهذا إن لم يكن متلاًفًا مخوفاً على ما في يده أن يتلفه أو يستهلكه، وإلا فيوضع على يد عدل ثقة مأمون، إن رأى القاضي ذلك، لأنه إذا كان بهذه الصفة لا يؤمن من أن يتلفه تعتلاً، فالقاضي [٤٧ظ] يخرج من يده على سبيل المنع من التعنت»^{٧٨} كما في شرح الأدب.

^{٧٠} في الهامش: لا يجوز تأخير الحكم بعد وجود شرائطه.
^{٧١} في الهامش: قال النبي ﷺ: «القضاة ثلاثة: واحد في الجنة، واثنان في النار: أما الذي في الجنة فرجل عرف الحق فقضى به؛ وأما الذي في النار فرجل عرف الحق فخالف في الحكم فهو في النار؛ ورجل قضى على جهل، فهو في النار» من المصابيح؛ وقال النبي ﷺ: «وليس أحد يحكم بين الناس إلا جيء به يوم القيامة، يده مغلوله إلى عنقه، فكه العدل أو أهلكه الجور». صدق رسول الله. من المصابيح.
^{٧٢} «فإن قلت: فهل يجب على القاضي الحكم بمقتضى الدعوى عند قيام البينة عليها على سبيل الفور؟ قلت: نعم يجب عليه فوراً حتى لو أخر الحكم بلا عذر عمداً. قالوا: إنه يكفر» [ت. ١٨٧٩هـ/١٤٧٤م]، تحقيق: الياس قبلان، الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٢٦هـ/٢٠٠٥م.
^{٧٣} في هامش: يعزل بتأخير الحكم. | «يعزل في القاضي بتأخير الحكم يأثم ويعزل ويعزر»، جامع الفصولين لابن قاضي سماونه، ٩/١.

^{٧٤} «وإذا طمع في رضی الخصمين ردهما مرة ومرتين لقول عمر - رضي الله عنه - : ردوا الخصوم حتى يصطلحوا، وإن لم يطمع أنفذ القضاء بينهما لعدم الموجب للتأخير». الاختيار للموصلي، ٨٧/٢.

^{٧٥} «وينبغي للقاضي أن يسأله عن الدفع إن كان صحيحاً يمهل القاضي، وإن كان فاسداً لا يمهل ولا يلتفت إليه»، فتاوى قاضيخان، ٤٠٢/٢.
فتاوى قاضيخان: تأليف فخر الدين أبي المحاسن الحسن بن منصور المعروف بقاضيخان الأوزجندی الفرغاني الحنفي (ت. ١١٩٦هـ/١١٩٦م)، تحقيق: سالم مصطفى البدری، الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٩م.

^{٧٦} في الهامش: لا يجوز منع المدعى عليه من التصرف في المدعى فيه.
^{٧٧} جواهر الفتاوى: تأليف محمد بن عبد الرشيد الكرمانی (ت. ١١٧٠هـ/١١٧٠م)، تحقيق: أحمد بن حكمت الحنفي الرفاعي، الناشر: دار المعراج، دمشق، ١٤٤١هـ/٢٠٢٠م.

^{٧٨} «ولو أن رجلاً ادعى غلاماً في يدي رجل، أو دابة، أو ثوباً، أو عرضاً من العروض التي تنقل وتحول، انه ابتاعها من الذي هو في يديه، والذي في يديه ينكر ذلك، وأقام المدعي شهوداً على دعواه، وسأل القاضي أن يجعله على يدي عدل إلى أن يسأل عن شهوده، فإن القاضي لا يخرج ذلك الشيء من يد الذي هو في يديه. لأن اليد مقصودة في العين، كما أن الملك مقصود. ثم لا يجوز استحقاق الملك بالبينة قبل ظهور العدالة، فلا يجوز أيضاً استحقاق اليد بالبينة قبل ظهور العدالة؛ بخلاف ما تقدم. لأن ثمة الباب باب الفروج، فأمر بالحيلولة احتياطاً لباب الفروج. وهذا المعنى ههنا معدوم، فلا يخرج من يده، لكن يأخذ منه كفيلاً بنفسه، وبذلك الشيء المدعى به، حتى لا يغيب ذلك الشيء، ويأخذ منه وكياً في الخصومة. هكذا ذكر صاحب الكتاب. لكن هذا إذا أعطى بنفسه مختاراً. اما إذا أبى فلا يجبر. ذكره في مواضع. وهذا إذا لم يكن المدعى عليه متلاًفًا مخوفاً على ما في يديه، وخاف أن يتلفه، ويستهلكه فأما إذا كان كذلك، فإن رأى القاضي ان يضع ذلك على يدي رجل

وفي الروضة: وإن لم يحمى المدعي بالبينة حتى مضت ثلاثة أيام أخرج الكفيل من الكفالة والوكيل من وكراته. وفي جواز بيع المدعى فيه تفصيل، راجع له جامع الفصولين.

ولا يجوز له أيضاً منع أئمة المحلات عن عقد نكاح^{٧٩} الأبقار والثيِّب، كما في المبتغى. ولا [يجوز له]^{٨٠} أن يلفق في حكمه بالإجماع، كما في تصحيح القدوري^{٨١} والفتاوى السراجية^{٨٢} وجامع الفتاوى^{٨٣}. ولا أن يقول للمدعى عليه بعد قيام البينة: قد ثبت هذا الحق للمدعى، فأخرج عن حقه، لأن الصحيح أن قوله "ثبت" حكم منه.

«ولا أن يعمل بما وجده في ديوان من كان قبله، من إقرار أو بينة، ولا ينفذه حتى يستقبل الخصومة عنده، لأن العلم شرط القضاء، وما كان عند القاضي الأول فليس بمعلوم»^{٨٤}، كما في شرح الأدب للصدر الشهيد.

ولا أن يُعلم المدعى عليه من الحيل ما يدفع به المدعي من وجوه الدفع. «ولا أن يلح على الصلح»^{٨٥} وإن لح أئم^{٨٦}، [٤٨ و] كما في جامع الفصولين. وفي السمرقندي^{٨٧} لا ينبغي للقاضي أن يباشر الصلح بنفسه، بل يُقَوِّض ذلك إلى غيره من المتوسطين، وبه ورد الأثر عن عمر رضي الله عنه.

ولا أن ينصب الأوصياء في التركات، ولا القوام في الأوقاف، ولا تزويج الصغار إلا إذا كتب في منشوره^{٨٨}، كما في السراج الوهاج^{٨٩}. وله أن يقضي للإمام الذي ولّاه، ويقضي عليه؛ «وكذا قاضي القضاة لو خوصم إلى قاض ولّاه هو يقضي له أو عليه، جاز؛ لأن قاضي القضاة في حق هذا [القاضي]^{٩٠} بمنزلة الإمام في حقه، وهو لو قضى للإمام جاز»^{٩١} فكذا هذا»^{٩٢}، كما في شرح الأدب.

ثقة مأمون، فعل ذلك وهو حسن. لأنه إذا كان بهذه الصفة لا يؤمن أن يتلفه تعنتاً، فإن القاضي يخرج من يديه على سبيل المنع من التعنت». شرح الأدب للصدر الشهيد، ٢٠٥/٣-٢٠٦.

^{٧٩} في الهامش: لا يجوز منع أئمة المحلات عن عقد نكاح.

^{٨٠} الزيادة من عمدة الحكم، ٧ ظ.

^{٨١} تصحيح القدوري: الكتاب غير مثبت.

^{٨٢} الفتاوى السراجية: مؤلفه غير مثبت.

^{٨٣} جامع الفتاوى: لعله تأليف محمد بن يوسف السمرقندي (ت. ٥٥٦هـ/١١٦١م).

^{٨٤} «وما وجد القاضي في ديوان قاض كان قبله من إقرار أو بينة فإنه لا يعمل بشيء من ذلك، ولا ينفذه حتى يستقبلوا الخصومة عنده. لأن العلم شرط في القضاء، وما كان عند القاضي الأول فليس بمعلوم له»، شرح الأدب للصدر الشهيد، ١٠٧/٣.

^{٨٥} في الهامش: لا يعلم المدعى عليه من الحيل ولا أن يلح بالصلح.

^{٨٦} «ولو ألح القاضي على الصلح بأئم»، جامع الفصولين لابن قاضي سمانه، ١٤/١.

^{٨٧} الكتاب غير مثبت.

^{٨٨} في الهامش: يأخذ على كتبه السجل معلوماً.

^{٨٩} في الهامش: يحل للقاضي أخذ الأجرة على كتبه السجلات والمحاضر وغيرهما، لكل ألف درهم خمسة دراهم، وإن كان ضعفه فعشرة، وإن كان نصفه درهمان ونصف درهم. وفي الزيادة والنقصان على ذلك الاعتبار. وقبل يجب أجر المثل، هو المختار من خزنة الفقه.

^{٩٠} الزيادة من عمدة الحكم، ٨ و.

^{٩١} في الهامش: وما يأخذه القاضي رسم في الميراث ورسم النكاح، إن قسم جبراً وأخذ جبراً، حرام؛ وما يؤخذ في السجلات وفق أجر المثل، وما يؤخذ المفتي على الفتوى أيضاً حرام. من قاضيهان: القاضي إذا ارتشى وحكم لا ينفذ قضاؤه فيما ارتشى فيه، ونفذ فيما لم يرتش. وذكر الإمام البزدوي: نفذ فيما ارتشى أيضاً، وقال بعض مشائخنا: إن قضايه فيما ارتشى وفيما لم يرتش باطلة. وبالقول الأول أخذ شمس الأئمة السرخسي، وهو اختيار الخصاص من العمادي.

^{٩٢} «كذلك قاضي القضاة لو خوصم إلى قاض ولّاه هو فقضى له أو عليه جاز ذلك. لأن قاضي القضاة في حق هذا القاضي بمنزلة الإمام في حقه، ولو قضى للإمام جاز، فكذا هنا»، شرح الأدب للصدر الشهيد، ٢٦٥/٣-٢٦٦.

«وللقاضي أن يأخذ المال من الغاصب»^{٩٣} والسارق إذا كان المالك غائبًا ويحفظه، كذا رواه ابن سماعة [ت. ٢٣٣هـ/٨٤٨م] عن محمد، فإن ضاع المال فجاء المالك، فله أن يضمّن الغاصب والسارق، ولا يبرأ بأخذ القاضي، لأن للقاضي التصرف في مال الغائب فيما يؤدي إلى حفظه لا فيما يرجع إلى إبراء حقوقه»^{٩٤}، كما في الاختيار. [٤٨ ظ]

وله تعزيز من علمه علما بالحق من المتداعين تعزيزًا بليغًا رادعًا لئلا يمتنع الناس الخصومات بالباطل، فيؤدي من عرف حقًا ما عليه بلا امتناع، ويرجع المنازع بالباطل، كما قاله السعد الديري.^{٩٥}

وكذا له تعزيز من أساء الأدب عليه، وهي مسألة خولف فيها الأصل من وجهين، لا يخفى على ذي مسألة؛ أو ردّ الخاتم أي: ما جعل علامة على طلب الخصم لدى القاضي؛ وامتنع من الحضور وسكت عند قول الخصم له "أطلبك لتحضر في وقت كذا"، ولم يحضر بعد أن يشهد عنده اثنان بذلك، فأعلمه فقد جهله بعض المتعممة الجهلة.

«وله أيضًا تعزيز وحبس الخصمين إذا تشاكما في حضرته»^{٩٦} وإن عفى فحسن؛ ولو فعله أحدهما بصاحبه لا يعززه ما لم يطلب خصمه»^{٩٧} كما في جامع الفصولين، ولكن يمنعه من ذلك.

وله إذا وجد سكرانًا أو رجلًا به آيات السكر، إنما يعززه لأجل التهمة، ولا يكون ذلك حدًا، كما في شرح أدب الخصاف.

وله «إذا رفع [٤٩و] أمر المختكرة»^{٩٨} أن يأمره ببيع ما فضل من قوته وقوت أهله على اعتبار السعة، فإن رفع مرة أخرى حبسه الإمام وعززه على ما يراه زجرًا له، ودفعًا للضرر عن العامة»^{٩٩} كما في مختارات النوازل.

وله بيع عقار المديون^{١٠٠} عندهما، هو الصحيح كما له بيع منقوله، كما في مجمع الفتاوى^{١٠١} من قاضيخان، والرأي إلى القاضي العدل العالم، كما قيده ابن الغرس رحمه الله تعالى، أقول: وهو ظاهر الوجه في مسائل عديدة، منها: السؤال عن سبب الدين إذا وقعت الريبة فالرأي للقاضي، كما في الإشارة. ومنها: «تفسير كل شاهد شهادته»^{١٠٢} كما في شرح الأدب. ومنها: إذا باع الأب أو الوصي عقار الصغير فالرأي للقاضي

^{٩٣} في الهامش: للقاضي أن يأخذ المال من الغاصب.

^{٩٤} «وروى ابن سماعة عن محمد: للقاضي أن يأخذ المال من الغاصب والسارق إذا كان المالك غائبًا، ويحفظه عليه. فإن ضاع، فجاء المالك فله أن يضمّن الغاصب والسارق، ولا يبرأ بأخذ القاضي؛ لأن للقاضي التصرف في مال الغائب فيما يؤدي إلى حفظه لا فيما يرجع إلى إبراء حقوقه»، الاختيار للموصلي، ٦٥/٣-٦٦.

^{٩٥} أبو السعادات سعد بن محمد بن عبد الله النابلسي المقدسي المكشي سعد الدين المعروف بابن الديري (ت. ٨٦٧هـ/١٤٦٣م)، ولد في القدس وانتقل إلى مصر، فولي فيها قضاة الخليفة، وتوفي بمصر. له: الحبس في التهمة والسهام المارقة في كبد الزنادقة. انظر: الأعلام للزركلي، ٨٧/٣.

^{٩٦} في الهامش: له تعزيز من أساء الأدب عليه، أو رد طلب الحضور؛ وحبس الخصمان إذا تشاكما.

^{٩٧} «خصمان تشاكما عند القاضي، فله حبسهما وتعزيزهما إقامة لحرمة المجلس، ولو فعله أحدهما بصاحبه لا يعززه ما لم يطلب خصمه»، جامع الفصولين لابن قاضي سمانونه، ١٤/١.

^{٩٨} في الهامش: إذا رفع أمر المختكرة أن يأمر ببيع ما فضل من قوته.

^{٩٩} «فإذا رفع أمر المختكر إلى القاضي أن يأمره ببيع ما فضل من قوته وقوت أهله على اعتبار السعة، فإن رفع إليه مرة أخرى حبسه الإمام، وعززه على ما يراه زجرًا له، ودفعًا للضرر عن العامة»، مختارات النوازل للمرغيناني، ٦٣/٣.

^{١٠٠} في الهامش: له بيع عقار المديون، كما له بيع منقوله.

^{١٠١} مجمع الفتاوى: لعله تأليف ولي بن يوسف الإسكيلي (ت. ٩٩٨هـ/١٥٩٠م)، هذا الكتاب مازال مخطوطه.

^{١٠٢} «فإن شهد شاهد وفسر الشهادة على وجهها، ثم شهد آخر فقال: أشهد على مثل شهادة صاحبي لا يقبل القاضي حتى يتكلم كل شاهد بشهادته»، شرح الأدب للصدر الشهيد، ٣٣٢/١.

في نقضه، كما في القنية. ومنها: «تقييد الحبوس لو خيف فراره، أو يحول من السجن إلى سجن اللصوص»^{١٠٣} كما في جامع الفصولين. وزاد في الأشباه^{١٠٤} مسائل آخر. اطلب ذلك منها.

الفصل الثالث [أحكام الدعوى]^{١٠٥}

يشترط لصحة الدعوى وسماعها [٤٩ ظ] والحكم بمقتضاها حضور مدع ومدعى عليه من أصيل أو وكيل أو وارث أو وصي أو من بينه وبين الغائب اتصال في المدعى به كما في مسئلة الكفالة أو منصوب القاضي على القول المرجوح. ويستثنى من ذلك ما إذا كانت الدعوى لأجل الكتاب الحكمي.

«وأن تكون في مجلس الحاكم»^{١٠٦} كما في شرح المجمع عن الكفاية^{١٠٧} وألا تكون محكوماً بطلانها بالبينة، كما في القنية. أتى المدعى عليه بدفع صحيح، وقضى القاضي بطلان الدعوى ثم أعاد الدعوى عند قاض آخر، لا يحتاج المدعى عليه إلى إعادة الدفع، ولا ينقض الحكم إذا ثبت ذلك بالبينة. ومعلومية المدعى به جنسا وقدرًا، وأن يتعلق به حكم على المطلوب، ولو نفيه عن التعرض للمدعى عليه من غير الشرعي كما في فتاوى قارئ الهداية^{١٠٨}.

وكونه بيد المدعى عليه في العقار^{١٠٩} بأن قامت بينة أنه بيده أو القاضي يعرف ذلك، لا بإقراره باليد؛ حتى لو برهن المدعي على الملك بعد إقرار المدعى عليه باليد، وقضى [٥٠ و] به للمدعي، لا ينفذ حكمه.

وأن يكون المدعى به يحتمل الثبوت بألا يكون مستحيلاً عقلاً أو عادة^{١١٠} لأن الدعوى والحال ما ذكر ظاهرة الكذب في المستحيل العادي بغلبة الكذب في المستحيل العقلي، مثال العادي: ادعى من هو معروف بالفقر والحاجة وهو يأخذ الزكاة من الأغنياء على أنه أقرضه مئة ألف دينار نقد دفعة واحدة، وأنه تصرف فيها لنفسه ويطالبه برد بدلها، فمثل هذه الدعوى لا يلتفت إليها القاضي ولا يسأل المدعى عليه جوابها. كذا في الفواكه^{١١١}.

^{١٠٣} «يقيد المدين لو خيف فراره أو يحول من السجن إلى سجن اللصوص»، جامع الفصولين لابن قاضي سمانه، ١/٤١.

^{١٠٤} انظر: الأشباه لابن نجيم، ١٩٥.

الأشباه والنظائر على مذهب أبي حنيفة النعمان: تأليف زين الدين بن إبراهيم بن محمد المعروف بابن نجيم (ت. ١٠٧٠هـ/١٥٦٣م)، تحقيق: زكريا عميرات، الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤١٩هـ/١٩٩٩م.

^{١٠٥} الزيادة من الهامش.

^{١٠٦} «يشترط لصحة الدعوى مجلس القضاء»، شرح المجمع لابن ملك، ٣/٦٨٢.

^{١٠٧} لعله الكفاية شرح الهداية لأبي محمد جلال الدين عمر بن محمد الخجندي البخاري (ت. ٦٩١هـ/١٢٩٢م).

^{١٠٨} فتاوى قارئ الهداية: تأليف سراج الدين عمر بن علي بن فارس الكنتاني الحنفي الشهير بقارئ الهداية (ت. ٨٢٩هـ/١٤٢٦م)، تحقيق: سعيد لقمان الحبار الموصلي، الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت، د. ت.

^{١٠٩} في الهامش: كونه بيد المدعى عليه في العقار.

^{١١٠} في الهامش: بألا يكون مستحيلاً عقلاً وعادةً.

^{١١١} الفواكه البدرية في الأقضية الحكمية: تأليف أبي اليسر بدر الدين محمد بن محمد بن الغرس (ت. ٨٩٤هـ/١٤٨٩م).

وألا يكون المدعى به^{١١٢} من نكاح أو نسب أو ولاء عتاق أو حرية أصلية محكوماً به لشخص بالبينة، لأن بينة الثاني قامت على إبطال القضاء الأول فلا تسمع، كما في شرح الأدب،^{١١٣} إلا في دعوى النكاح إذا شهدت بينة الثاني بسبقه، لأنه ظهر الخطأ، كما في مختارات النوازل.^{١١٤} وألا يسبق من المدعي ما يناقض دعواه لإستحالة الجمع في الصديق السابق واللاحق. [٥٠ ظ]

ومن فروعه: ما إذا استمهل في قضاء الدين ثم ادعى الإبراء فإنها لا تسمع، كما في القنية. وفي اللسان: «طلب نكاح الأمة مانع من دعوى ملكها؛ وطلب نكاح الحرة مانع من دعوى نكاحها»^{١١٥} إلا فيما يحتمل الخفاء. وفروع ذلك في جامع الفصولين، فتسمع مع التناقض لموضع الراجح المفتى به. ومن المشائخ من اعتبر التناقض فيها، فمنع من سماع الدعوى إذا تقدم ما يناقضها.

وهل يشترط في صحة الدعوى^{١١٦} إبداء المدعي عذره عند القاضي، والتوفيق بين الدعوى وبين ما سبق أو لا يشترط ذلك، ويكتفي بإمكان العذر والتوفيق؟ موضع نظر وخلاف: قال العلامة ابن الغرس رحمه الله تعالى: والذي ينبغي أن يشترط ذلك، حتى ينتفي ظاهر التناقض. ويلحق بمسائل ما يحتمل الخفاء، مسألتان:

أحدهما: المقر على نفسه بمال في صك وأشهد عليه، ثم ادعى أن بعضه قرض وبعضه رباً، وأقام على ذلك بينة، فإنها تقبل، وإن كان متناقضاً، لأننا نعلم أنه مضطر إلى هذا الإقرار.

والثانية: إذا [٥١ و] باع جارية، فولدت لأقل من ستة أشهر من وقت الشراء، وادعاه وقال: «علمت وقت البيع انها حبلى مني، لكن بعتهما لضرورة أو مخافة»، فإن دعواه تصح اعتباراً لحق الولد، كما في القنية.

ومن الشرط ألا يكون المدعي ترك الدعوى ثلاثاً وثلاثين سنة من غير مانع، قال في المبسوط:^{١١٧} رجل ترك دعواه ثلاثة وثلاثين سنة، ولم يكن له مانع من الدعوى، لا تسمع دعواه؛ لأن ترك الدعوى مع التمكن يدل على عدم الحق ظاهراً.

وألا يكون المدعي ساكتاً وهو جار عند رؤية التصرف من المشتري في المدعى به زرعاً وبناء مدة حتى لو لم يتصرف فيها المشتري، ولكن كان وقت البيع والتسليم حاضراً، لا تسقط دعوى الجار بهذا، كما في القنية.

وألا يكون حاضراً وهو قريب أو زوجة أو ابن بالغ للبائع كما في الفيض عن الصغرى^{١١٨} وقت البيع والتسليم على ما اختاره المتأخرون، كما في القنية.

ومن الشروط بيان السبب في دعوى [٥١ ظ] دين البر، فإنه لو سلم فله مطالبته في مكان عيَّناه، ولو بغصب أو بقرض أو ثمن مبيع، يتعين مكان الغصب والقرض والمبيع للايفاء. وفي مال ادعته المرأة على ورثة زوجها لجواز أن يكون دين النفقة، وهي تسقط بموته.

^{١١٢} في الهامش: ألا يكون المدعى به محكوماً به لشخص آخر.

^{١١٣} انظر: شرح الأدب للصدر الشهيد، ٣٨٤/٤.

^{١١٤} انظر: مختارات النوازل للمرغيناني، ١٣٠/٤.

^{١١٥} «طلب نكاح الأمة مانع من دعوى تملكها وطلب نكاح الحرة مانع من دعوى نكاحها»، لسان الحكام لابن الشحنة، ٢٣١.

لسان الحكام في معرفة الأحكام: تأليف أبي الوليد أحمد بن محمد بن محمد لسان الدين ابن الشحنة الثقفي الحلبي (ت. ٨٨٢/١٤٧٧م)، الناشر: البابي الحلبي، القاهرة، ١٣٩٣/١٩٧٣م.

^{١١٦} في الهامش: يشترط في إبداء المدعي عذره في التناقض.

^{١١٧} الكتاب غير مثبت.

^{١١٨} لعله الفتاوى الصغرى لعمر بن عبد العزيز بن عمر بن مازة، المعروف بالصدر الشهيد (ت. ٥٣٦/١١٤١م).

وبيان طوعية ورغبة^{١١٩} في بيع وإجارة ووصية بأنه باع طائعا راغبا في حال تصرفاته لاحتمال الإكراه وغيرها من أسباب الملك. وفساد في بيع لجواز أن يظن الصحيح فاسداً.

وفي دعوى البيع والشراء إذا كان المبيع في يد البائع وبرهن، تقبل؛ وإن كان في يد غير البائع: إن ذكر المدعي والشهود أن البائع يملكها، وقالوا: "أسلمها إليه"، أو قال: "سلّمها إلي"، أو قال: "قبضت"، أو قال الشهود: "قبض"، أو قال: "ملكي اشتريتها منه"، أو قال: "استريتها منه وهي لي"، تقبل. فإن شهدوا على الشراء والنقد، ولم يذكروا القبض والتسليم، ولا ملك البائع، ولا ملك المشتري لا تقبل الدعوى ولا الشهادة. كذا في فتاوى العلامة قاسم الحنفي، وبأني في الشهادة ما [٥٢و] ينافي ذلك، فينبغي التأمل. يشترط في الأعيان المستهلكة^{١٢٠} دعوى قيمتها؛ حتى لو ادعى قيمة أعيان مستهلكة، لا تصح ما لم يبين الأعيان. هكذا في فتاوى النسفي^{١٢١} وفي النصاب^{١٢٢}.

عسى أن يظن أنه من ذوات القيم وهو مثلي، كما في الفيض؛ وعد شرائط فيما له شرائط كالسّلم عند عامة المشايخ؛ ولا يكتفي بقوله "بسبب كذا صحيح"، ولو لم يكن له شرائط كثيرة يكتفي بقوله "بسبب كذا صحيح".

ويشترط ذكر^{١٢٣} الوزن في دعوى الديباج والجواهر، لو لم تكن حاضرة، فلو كان عيناً حاضراً لا يشترط ذكر أوصافه؛ والبلد في دعوى الوديعة، سواء كان له حمل ومؤنة أو لا؛ «والوصف في الدين؛ لأنه لا يعرف إلا به. وكذا كل حق في الدمة»،^{١٢٤} كما في مختارات النوازل.

وذكر حق من نفقة أو إرث أو حق تربية في دعوى إخوة؛ وجدّ في دعوى بنو العم ليحصل التعريف حتى لو لم يذكر الجد لا تصح [الدعوى]،^{١٢٥} لأنه [لا]^{١٢٦} يحصل العلم للقاضي بدون ذكر الجد. «وأن^{١٢٧} يعتقد المدعي مذهب الحاكم؛ [٥٢ظ] حتى لو سأله الحاكم، وقال: لا أعتقده، رفعه عن مجلسه، ولا يسمع كلامه. وهذا أوجه الأقاويل وأحسنها»،^{١٢٨} كما في شرح الأدب.

لا سلامة مدع ومدعى عليه من خرس وصمم، قال في القنية عن ظهير الدين: إن علم القاضي أن المدعى عليه أخرس، يأمره بأن يجيب بالإشارة، ويعمل بإشارته؛ فإن أشار بالإقرار تم، وإن أشار بالإنكار عرض عليه اليمين، فإن أشار بالإجابة كان يميناً، فإن أشار بالإباء يكون نكولاً، فيقضي عليه؛ وإن عرفه القاضي أخرس أو أصم يكتب ويأمره بأن يجيب بالكتابة، وإن لم يعرفها وله إشارة معروفة يأمره بالإشارة ليجيب ويعامل معه كعامل الأخرس. وإن كان مع كونه أخرس وأصم وأعشى، فالقاضي ينصب عنه وصياً، ويأمر المدعي بالخصومة معه إذا لم يكن له أب أو جد أو وصيهما.

^{١١٩} في الهامش: من الشروط بيان طوعية في بيع.

^{١٢٠} التصحيح من الهامش.

^{١٢١} مؤلفه غير مثبت.

^{١٢٢} غير مثبت.

^{١٢٣} التصحيح من الهامش، وفي الإعلام: ذلك.

^{١٢٤} «ولا بد من ذكر الوصف في الدين؛ لأنه لا يعرف إلا به. وكذا كل حق في الدمة، فلا بد من تعريفه بالوصف والمطالبة به»، مختارات النوازل للمرغيناني، ١٠٣/٤.

^{١٢٥} الزيادة من عمدة الأحكام، ١٤ ظ.

^{١٢٦} الزيادة من عمدة الأحكام، ١٤ ظ.

^{١٢٧} في الهامش: يشترط أن يعتقد المدعي مذهب الحاكم.

^{١٢٨} «ومنهم من قال: إذا تقدم إلى القاضي يسأله عن ذلك، ويقول: هل يعتقد وجوب الشفعة بالجوار؟ فإن قال: نعم، يقضي، وإن قال: لا يدفعه عن مجلسه، ولا يسمع كلامه. قال رحمه الله: وهذا أوجه الأقاويل وأحسنها»، شرح الأدب للصدر الشهيد، ١٧١/٢.

ولا كونه غير محبوس^{١٢٩} كما مر ظاهر ما في **مجمع الفتاوى** عن **الخزانة**، أنه يجوز التوكيل من غير رضا الخصم بعذر الحبس بأن كان محبوساً. ولا يشترط أيضاً أن يكون المدعى عليه غير [٥٣و] محبوس، كما في **مجمع الفتاوى**. رجل حبس في دين ثم جاء آخر يطالبه بالدين، فإن القاضي يخرج المطلوب حتى يجمع بينه وبين المدعي، فإن قامت للمدعي بينة عادلة أو أقر، كتب اسمه وألحق بالذي حبس به،^{١٣٠} فإذا ظهر دين آخر يكتب اسم الآخر، وأنه محبوس بدين فلان وفلان حتى إذا قضى دين أحدهما يحبس الآخر.

فروع: «ادعى البراءة واستمهل يومين، فلم يأت بالدفع وحكم عليه، ثم برهن على البراءة، فالمختار أن تقبل ويبطل الحكم. ولو ادعى الإيفاء، فإن قال: بيني في البلد، بمهل إلى المجلس الآخر وهو اليوم الثاني، فإن لم يبرهن يحكم عليه. ولو ادعى براءة من الدين وقال: بيني في المصر، يؤجل ثلاثة أيام»،^{١٣١} كما في **جامع الفصولين**. ولو ادعى المديون الإيفاء، ولم يقل إن له بينة بالمصر، كما هو ظاهر **جامع الفصولين**، أو قال: إن بينته متعذرة، كما في **فتاوى قارئ الهداية**، يؤمر بالأداء، ثم يؤمر بإثبات الإيفاء، لأن الذي [٥٣ظ] ادعاه المدعي ثبت بإقراره، وما ادعاه من الإيفاء لم يثبت، ولا يؤخر الثابت بمجرد دعوى الإيفاء.

وفي **جامع الفصولين**: «ادعى ديناً فأقر ثم قال: أوفيت؛ إن كان كلا القولين في مجلس واحد، لا تقبل للتناقض؛ ولو تفرقا عن المجلس ثم قال: أوفيته، وبرهن على الإيفاء بعدما أقر، تقبل لعدم التناقض؛ ولو ادعى الإيفاء قبل إقراره، لا تقبل.»^{١٣٢} وفي **القنية**: ادعى المديون الإبراء بعد القضاء بالدين عليه بالبينة، فأنكر الدائن وحلف، ثم أقام المديون بينته بالإبراء قبل القضاء، تسمع. انتهى.

ولو أقام المدعى عليه المال على وجه الدفع، "أنه أبرأني عن هذه الدعوى" وبرهن، فادعى المدعي ثانياً "أن المدعى عليه قد كان أقر لي بالمال بعد إبرائي إياه"، ينظر: إن قال المدعى عليه: "أبرأني عن هذه الدعوى، وقبلت الإبراء منه"، أو قال: "صدقتُ فيه"، لا يصح منه دفع الدفع يعني دعوى الإقرار، وإن لم يكن قال: "قبلت الإبراء منه"، صح؛ لأنه إذا لم يقل: "قبلت الإبراء"، يجوز أن يكون المال عليه لرد الإبراء، لأن الإبراء يرتد بالرد، بخلاف ما إذا قال: "قبلت"، لأنه لا يرتد بالرد بعد القبول. ذكره ظهير الدين.

ولو لم يقر، ولم ينكر المدعى عليه، بل قال: "أبرأني [٥٤و] عن هذه الدعوى"، قال: إن كان المدعي أقام البينة علي دعواه، استحلف على البراءة؛ وإن لم يكن له بينة يستحلف المدعى عليه؛ فإن حلف برئ، فإن نكل استحلف المدعي على البراءة. وهذا قول المتقدمين، وخالفهم بعض المتأخرين، وقول المتقدمين أحسن. كذا في **الجواهر** عن **فتاوى الفضلي**.^{١٣٣}

^{١٢٩} في الهامش: يجوز التوكيل من غير رضى بعذر الحبس.

^{١٣٠} في الهامش: يلحق بعد هذا قوله: «أحد الورثة» إلى آخره.

^{١٣١} «ادعى البراءة واستمهل يومين فلم يأت بالدفع وحكم عليه ثم برهن فالمختار أنه تقبل ويبطل الحكم "ذ ص" لو قال المدعى عليه لي دفع بمهله القاضي إلى المجلس الثاني "قضه" لا بمهله على وجهه يبطل به حق المدعي وإنما بمهله ثلاثة أيام وما أشبه ذلك "فش" لو قال لي دفع ولم يبين وجهه لا يلتفت إليه ويحكم عليه لو بين وجه الدفع لكن قال بينتي غائبة عن البلدة فكذا الجواب وكذا لو بين دفعاً فاسداً فالجواب كذلك ولو كان الدفع صحيحاً وقال بينتي حاضرة في المصر بمهلة إلى المجلس الثاني وفيه لو ادعى إيفاء الدين فإن قال بينتي في البلدة بمهله إلى مجلس آخر وهو اليوم الثاني فإن لم يبرهن يحكم عليه "ذ". لو ادعى براءة من دين وقال لي بينة في المصر يؤجله ثلاثة أيام.»، **جامع الفصولين** لابن قاضي سمانه، ٩٢/١.

^{١٣٢} «ادعى ديناً فأقر ثم قال أوفيته لو كان كلا القولين في مجلس واحد لا تقبل للتناقض ولو تفرقا عن هذا المجلس ثم قال أوفيته وبرهن على الإيفاء بعدما أقر تقبل لعدم التناقض، ولو ادعى الإيفاء قبل إقراره لا تقبل»، **جامع الفصولين** لابن قاضي سمانه، ٨٧/١.

^{١٣٣} لعله **فتاوى أبي الفضل**: تأليف أبي الفضل ركن الدين عبد الرحمن بن محمد الكرمانى (ت. ٥٤٣هـ/١١٤٩م)، هذا الكتاب مازال مخطوطة.

وفي **الجامع الفصولين**: «ودعوى البراءة^{١٣٤} إقرار بالمال عند المتأخرين لا عند مشائخنا المتقدمين، وهو الأصح. ادعى شيئاً، فبرهن خصمه أنك أبرأتني عن الدعاوي كلها في سنة كذا، تسمع»؛^{١٣٥} وكذا «لو ادعى مالاً أو عيناً، فبرهن خصمه أنك أقررت ألا دعوى ولا خصومة لي عليك». ^{١٣٦} وإن احتمل أن يدعى عليه بسبب بعد إقراره، لكن الأصل أن الموجب والمسقط إذا تعارضا يؤخر المسقط، إذ السقوط يكون بعد الوجوب، سواء اتصل الحكم بالأول، أو لم يتصل.

أقر أنه له، فمكث قدر ما يمكنه الشراء منه، ثم برهن على الشراء بلا تاريخ، جاز لإمكان [٥٤٥] التوفيق بأن يشتريه بعد إقراره، ولأن البينة على العقد المبهم يفيد الملك للحال.

ولو أقر أنه لا حق لي^{١٣٧} فيه، فمكث حيناً، ثم برهن على شرائه منه، فلو شهدا بشرائه بعد إقراره، جاز، وإلا فلا؛ وكذا لو أقر أنه لا حق لي فيه، ثم برهن أنه اشتراه منه بعد إقراره، جاز، وإلا فلا.

«ولو أقر المدعى عليه أن جميع ما في يده من قليل وكثير لفلان، فمكث أياماً، فحضر فلان ليأخذ ما في يده، فقال: ملكت هذا بعد إقراره، صدق ليده في الحال واحتمال الصحة»،^{١٣٨} كما في **جامع الفصولين**. ادعى داراً أو عبداً ثم قال: أبرأتك عن خصومتي في هذه الدار، فهو باطل.

ولو قال: «أبرأت جميع غرمائي» لم يكن براءة، لأنه لم ينص على قوم معينين. ذكره الناطفي.^{١٣٩} كذا في **الفيض**.

وفي **خزانة الفتاوى**: ولو قال للمدعى عليه بعدما طاللت الخصومة بينهما: «وهبت وتركت»، لا يكون إبراء؛ ولو قال: «أنا بريء من هذه التركة»، أو قال: «أبرأتك عن التركة هذه»، أو قال: «عن حقوق التركة»، أو قال: [٥٥٥] «أبرأت منه»، أو «تركت حقي من الميراث»، أو «حصتي»، فإنه لا يصح الإبراء والبراءة، كما في الإشارة **خزانة الفتاوى**. وفي **اللسان**: «وهو على حقه، لأن الإرث^{١٤٠} جبري لا يصح تركه». ^{١٤١}

ولو قال: «برأت من هذه الدار»، أو قال: «برئت من دعاوي في هذه الدار»، فإنه يجوز، حتى لا تسمع دعواه وبينته بعد ذلك، لأن قوله: «برئت» أضاف البراءة إلى نفسه، فيبرأ. كذا في **الفيض**. وفي **الولوالجية**:^{١٤٢} لأنه أضاف البراءة إلى نفسه مطلقاً، فيكون هو بريئاً. انتهى.

ولو قال: «برئت من دعاوي في هذه الدار»، لا يبقى له حق فيه؛ وكذا لو قال: «برئت من هذا القرض»، أو «خرجت»، بطل دعواه.

^{١٣٤} في الهامش: دعوى البراءة ليس إقراراً بالمال.

^{١٣٥} «ودعوى البراءة إقرار بالمال عند المتأخرين لا عند مشائخنا المتقدمين وهو الأصح قال "ضه": ينبغي أن يحلف المدعي أولاً على البراءة لأنه يدعى عليه بطلان دعواه وربما ينكل فتقطع الخصومة "ذ". ادعى شيئاً فبرهن خصمه أنك أبرأتني عن الدعاوي كلها في سنة كذا تسمع»، **جامع الفصولين** لابن قاضي سماونه، ٨٨/١.

^{١٣٦} «ولو ادعى مالاً أو عيناً فبرهن خصمه أنك أقررت لا دعوى ولا خصومة لي عليك تسمع»، **جامع الفصولين** لابن قاضي سماونه، ٨٨/١.

^{١٣٧} في الهامش: لا حق لي في كذا، ثم برهن على شرائه.

^{١٣٨} **جامع الفصولين** لابن قاضي سماونه، ٧٦/١.

^{١٣٩} أبو العباس أحمد بن محمد بن عمر الناطفي الحنفي (ت. ٤٤٦هـ/١٠٥٤م)، من أهل الري، نسبته إلى عمل الناطف، له: **الأجناس**، **والفروق**، **والروضة**، **والواقعات**، **والأحكام**. انظر: **الأعلام** للزركلي، ٢١٣/١.

^{١٤٠} في الهامش: الإرث جبري لا يصح تركه.

^{١٤١} **لسان الحكم** لابن الشحنة، ٢٣٦.

^{١٤٢} **الفتاوى الولوالجية**: تأليف أبو الفتح ظهير الدين عبد الرشيد الولوالجي الحنفي (ت. بعد ٥٤٠هـ/١١٤٦م).

«ولو قال المدعي: "لا دعوى لي ١٤٣ قبل زيد" أو "لا خصومة لي قبله"، بطل دعواه عليه إلا في حادث بعده»،^{١٤٤} كما في جامع الفصولين. ولو قال: "أنا بريء من هذه الدراهم"، ثم ادعاه وأقام البينة، لم تقبل بينته إلا أن يدعي حقاً ثابتاً بعد البراءة، [٥٥٥ ظ] فتقبل بينته عليها فيها. ولو قال: "لا حق لي فيما في يده"، لم تسمع بينته على شيء إلا على شيء شهدوا أنه غصبه منه بتاريخ بعد الإقرار، كما في التاتارخانية.^{١٤٥} ولو قال: "أبرأتك من هذا القن" يبقى القن وديعة، لأن الإبراء عن الأعبان لا يصح، ويبرأ عن ضمانه؛ ولو أبرأه عن قيمة المغصوب حال قيامه أو قيمة المشتري شراء فاسداً، لا يصح؛ إذ القيمة تجب بهلاك المبيع، فقبله لا يصح. «أما لو أبرأه عن القن المبيع، فقد أخرجه من كونه مضموناً»،^{١٤٦} كذا في جامع الفصولين.

قع ١٤٧ عت: ١٤٨ ادعى [عليه] ١٤٩ شيئاً، فأمره القاضي بالمصالحة، فقال: "لا أرضى بهذه المصالحة، وتركته أصلاً"، فهو إسقاط لما يدعيه. عد: ١٥٠ وقيل: لو قال: "تركته أصلاً"، فهو إبراء، ولو قال: "ترك دعوي على فلان، وفوضت أمري إلى الآخرة"، لا تسمع دعواه بعده. قيل له: "دع دينك له لوجه الله تعالى"، فقال: "هو لوجه الله تعالى"،^{١٥١} يبرأ استحساناً؛ ولو قال: "ليس لي معه أمر شرعي" يبرأ عن دينه، وعن دعواه في العين؛ [٥٦ و] ويبرأ الكفيل ببراءة الأصيل، إذا كانت بالأداء أو بالإبراء؛ وإن كانت بالحلْف لا، لأن الحلْف يفيد براءة الحالف فحسب، كما في القنية.

ولو أبرأه مطلقاً أو أقر أنه لا يستحق عليه شيئاً، ثم ظهر بعد ذلك أن المقر له كان قبل الإقرار مشغول الذمة بشيء من متروك المقر، ولم يعلم المقر بذلك، يعمل الإقرار عمله، ولا يعذر المقر في ذلك كما في الفواكه.

ادعى ١٥٢ مالاً فصالح، ثم ظهر أن لا شيء عليه يبطل الصلح؛ وكذا لو سلم بدله، وكتب الصك بذلك، وبالإقرار بعدم الاستحقاق والإبراء العام، ثم ظهر بعد ذلك فساد الصلح بفتوى الأئمة، بطل الإقرار والإبراء المترتب عليه، حتى تسمع دعواه، على المختار.

والإبراء ١٥٣ عن الحقوق المجهولة يصح مطلقاً بعوض وبدونه؛ وتعليق البراءة بأمر كائن، تنجز. ولو قالت المرأة لزوجها: "إن كان يهملك المهر فقد أبرأتك"، يبرأ في الحال، وليس بتعليق من له الدين المؤجل، إذا أراد إثباته له ذلك مع عدم ولاية المطالبة في الحال، كما في مجمع الفتاوى. [٥٦ و] وفي الخلاصة: المديون إذا أراد أن يغيب ليس لرب الدين أن يطالبه بإعطاء الكفيل إن كان الدين مؤجلاً. وفي المنتقى: ١٥٤ يجبر. وعن

^{١٤٣} في الهامش: "لا دعوى لي قبل زيد"، بطلت دعواه إلا في حادث بعده.

^{١٤٤} «قال المدعي "لا دعوى لي قبل زيد" أو "لا خصومة لي قبله" بطل دعواه عليه إلا في حادثه بعده»، جامع الفصولين لابن قاضي سماونه، ٧٦/١.

^{١٤٥} الفتاوى التاتارخانية: تأليف الإمام فريد الدين عالم بن العلاء الاندلسي الدهلوي الحنفي (ت. ٢٨٦هـ/٨٩٩م).

^{١٤٦} «أما لو أبرأ عن القن فقد أخرجه من كونه مضموناً»، جامع الفصولين لابن قاضي سماونه، ٢٧/٢.

^{١٤٧} لعله رمز لقاضي عبد الجبار.

^{١٤٨} لعله رمز لعلاء الدين الترمجاني.

^{١٤٩} الزيادة من عمدة الأحكام، ٢٨ و.

^{١٥٠} غير مثبت.

^{١٥١} في الهامش: "دع دينك لوجه الله تعالى"، يبرأ.

^{١٥٢} في الهامش: ادعى مالاً فصالح، ثم تبين أن لا شيء، يبطل الصلح.

^{١٥٣} في الهامش: الإبراء عن الحقوق المجهولة يصح.

^{١٥٤} الكتاب غير مثبت.

عين الأئمة: ^{١٥٥} يأخذ كفيلاً أو رهناً لحقه، وإن كان ظاهر المذهب ليس له ذلك، لكن المصلحة في هذا لما ظهر من التعنت والجور في الناس، كما في الإشارة خزانة الفتاوى.

الديون الموجبة ^{١٥٦} لا تحل قبل محلها إلا في ثلاث خصال: موت الغريم، وارتداده ولحقه بدار الحرب مرتدًا أو قتل على رده. والثالث حجر نظرًا عليه، فيباع في دينه. يعني يباع المديون إذا كان عبدًا مأذونًا، واستدان ديونًا إلى أجل، فحجر عليه المولى، ومنعه من التجارة، تحل ديونه؛ وكذا المكاتب إذا استدان ثم حجر [عليه] ^{١٥٧} قبل تحل ديونه، فباعه المولى بديونه، تحل ديونه كلها، كما في الوكالة من مجمع الفتاوى. والكفالة بالقرض إلى أجل، جائز، والمال على الكفيل إلى أجل، وعلى الأصيل [٥٧٧] حال. خزانة.

وفي مجمع الفتاوى: ولو كان المال حالاً على الذي عليه الأصل من قرض أو غصب أو ثمن مبيع، فأحاله به على رجل إلى سنة، جاز. ويؤخذ من المكفول به كفيلاً إذا أخرجه القاضي من حبسه لإعساره، ويؤاخره في عمل، فما فضل عن قوته وعياله دفعه إلى غريمه. ذكره هشام عن محمد في نواته. كذا في الروضة.

«المفلس المحبوس» ^{١٥٨} بسبب الدين، يملك إثارة الغرماء على البعض إلا إذا غاب غيبة منقطعة، فحينئذ يقسم القاضي ما بينهم بالحصص» ^{١٥٩} كما في جامع الفصولين. وملك إثارة لبعض الغرماء مقيد بما إذا لم يزد على حصته، «أما إذا زاد فلغيره من الغرماء أن يأخذه» ^{١٦٠} كما في شرح المجمع لابن ملك [ت. بعد ٨٢١هـ/بعد ١٤١٨م].

قيمة ولد المغصوب والمغرور ومنع الوديعة وولد المبيعة، تعتبر القيمة ^{١٦١} يوم المنع، كما في جامع الحصري؛ ^{١٦٢} وفي تنفيذ الوصية في الثلث وقت القسمة، كما في الفتاوى عن آخر باب [٥٧٧] الكسب من الزيادات. وإذا وجب قيمة إنسان واختلف المقومون، فإنه يقضي بالوسط إلا إذا كاتبه على قيمته، فإنه لا يعتق حتى يؤدي الأعلى، كما في الظهيرية.

وإذا اختلف في أجر المثل يجب الوسط، ^{١٦٣} كما في قاضيخان. وفي القنية: يجب أجر المثل في الإجارة والمزارعة وغيرهما من جنس الدراهم والدنانير، لا من جنس المسمى. انتهى.

يشترط فيما يرجع فيه لأهل الخبرة الأمانة، كذا في قاضيخان، ^{١٦٤} ويرد المبيع إن ظهر غبن فاحش للمشتري، يشترط الخدع من البائع أو الدلال، أو حصل الخدع من المشتري للبائع، كما في القنية. وفي فتاوى قارئ الهداية: وإذا أخبره به وهو قيمتها، فليس له الرد إن تبين كذب البائع فيما أخبره.

^{١٥٥} لعله عمر الكرابيسي الحنفي. انظر: الجواهر المضنية، ٣٤٠/٢.

^{١٥٦} في الهامش: الديون الموجبة لا تحل قبل حلولها محلها إلا في ثلاث.

^{١٥٧} الزيادة من عمدة الأحكام، ٥٥٢.

^{١٥٨} في الهامش: المفلس بسبب الدين يملك إثارة الغرماء على بعض على قدر حصته.

^{١٥٩} «المفلس المحبوس بسبب الدين يملك إثارة بعض الغرماء على البعض إلا إذا غاب غيبة منقطعة فحينئذ يقسم القاضي ماله بينهم بالحصص»، جامع الفصولين لابن قاضي سمانه، ٣٨/١.

^{١٦٠} «ولو زاد على حصته فلغيره من الغرماء أن يأخذه»، شرح المجمع لابن ملك، ٣٢١/٢.

^{١٦١} في الهامش: تعتبر القيمة يوم منع الوديعة.

^{١٦٢} الكتاب غير مثبت.

^{١٦٣} في الهامش: يجب الوسط في أجر المثل.

^{١٦٤} «فإن القاضي يرجع إلى أهل البصر إن أخبره اثنان من أهل البصر والأمانة»، فتاوى قاضيخان، ٤٦١/٣.

والعيب اليسير ما يدخل تحت تقويم المقومين، وغيره ما لا يدخل؛ والأول ما يقومه مقوم صحيحاً بألف ومعه العيب بأقل؛ ويقومه مقوم آخر مع هذا العيب بألف، فهو يسير؛ أما الذي لا [٥٨و] يدخل، بأن اتفق المقومون في تقويمه صحيحاً بألف، واتفقوا في تقويمه مع هذا العيب بأقل، فهو فاحش، كما في الإشارة **خزانة الفتاوى**.

واختلف في الحرق اليسير والفاحش، قال بعضهم: إن أوجب الحرق نقصان ربع القيمة فصاعداً فهو فاحش، وما دونه يسير؛ وقال بعضهم: ما لا يصلح الباقي لثوب ما فهو فاحش، واليسير ما يصلح. والصحيح أن الفاحش ما يفوت به بعض العين وبعض المنفعة، واليسير ما يفوت به بعض المنفعة.

بيع الوفاء^{١٦٥} حكمه حكم الرهن، على ما عليه أكثر المشائخ، وهو الصحيح. ويضمن المشتري بالأكل من ثمره، ولا يباح له الانتفاع به ولا الأكل منه إلا بإباحة المالك بعد العقد بشرط ألا يكون شرطه بعد العقد، قال في **الجواهر** من الرهن: لأنه إذا لم يكن مشروطاً لم يكن قرضاً فيه منفعة، وإذا كان مشروطاً صار قرضاً فيه منفعة، وهو ربا.

الوكيل بقبض الدين وكيل بالخصومة،^{١٦٦} [٥٨ظ] عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى. وقال محمد وأبو يوسف: ليس بخصم، وهو رواية الحسن عن أبي حنيفة. وإذا كان الوكيل بقبض الدين من جانب القاضي لا يملك الخصومة كما لو وكله بقبض ديون الغائب بالإجماع، كذا في **مجمع الفتاوى**.

وفيه: له منع المال ممن ادعى أنه وكيل الطالب في قبضه، فقدم الطالب فجدد ذلك، فأقام المطلوب شاهدين على ذلك، فهو جائز وهو بريء، لأن الثابت بالبينة متى قامت على خصم جاحد، كالثابت عياناً. انتهى.

ولو وكل وكالة عامة، وكتب في آخره أنه يخاصم ويخاصم، ثم إن جماعة برهنوا أن لهم على موكله مائلاً، فلا يجبر وكيله إن لم تنتظم هذه الوكالة الأمر بالأداء أو الضمان. انتهى. وقد توقف في هذا بعض المفتين.

وجحود الوكيل^{١٦٧} الوكالة بمحضر من الموكل عزل لنفسه، كما في **مختارات النوازل**. وفي جحود الموكل الوكالة خلاف: عند الناطقي لا يكون عزلاً، وفي رواية **الأصل** يكون عزلاً. وهو الذي اقتصر عليه في الإشارة **خزانة الفتاوى**.

[٥٩و] الوصي^{١٦٨} أو أمين القاضي إذا أقر يخرج عن الخصومة بإقراره، كما في **القنية**؛ والوكيل بالخصومة إذا أقر في غير مجلس القاضي، فإنه يخرج من الوكالة، كما في الإشارة **خزانة الفتاوى**. وعلمه في **الروضة** بأنه يخاصم في شيء يزعم أنه فيه مبطل.

ليس للكفيل أن يطالب بالمال قبل أداء الدين بخلاف الوكيل بالشراء^{١٦٩} فإن له أن يطالب الموكل بالثمن قبل أن يؤدي من عند نفسه، كما في **مجمع الفتاوى**.

وفيه: الحوالة إذا كانت فاسدة، وقد أدى المحتال عليه المال، هو بالخيار: إن شاء رجع على القابض، وإن شاء رجع على المحيل، كما في **الخلاصة**، وكذا في كل موضع ورد الاستحقاق.

^{١٦٥} في الهامش: بيع الوفاء.

^{١٦٦} في الهامش: الوكيل بقبض الدين وكيل بالخصومة.

^{١٦٧} في الهامش: جحود الوكيل بحضور الموكل عزل لنفسه.

^{١٦٨} في الهامش: الوصي إذا أقر يخرج عن الخصومة بإقراره.

^{١٦٩} في الهامش: ليس للكفيل أن يطالب بالمال قبل أداء الدين بخلاف الوكيل بالشراء.

أحد الورثة خصم عن الميت في عين في يده، لا في عين ليس في يده؛ حتى لو ادعى عيناً من التركة على وارث، ليس ذلك العين في يده، لا تسمع؛ وفي دعوى الدين ينصب خصماً عن الميت ولو لم يكن بيده شيء من التركة.

ولو أقر أي: أحد الورثة بدين يلزمه ذلك حتى يستغرق جميع حصته، والاختيار للإمام أبي الليث، وأقره من بعده [٥٩٩] عليه أنه يؤخذ منه ما يخصه من الدين فقط.

النقدان جنسان^{١٧٠} عندنا إلا في بعض الأحكام كتركات وقيمة متلف وأرش جنانية، وكذا شركة لو كان مال أحدهما دراهم والآخر دنانير. وفي شرح مجمع البحرين: الدراهم والدنانير جنس واحد باعتبار الثمنية وقضاء الدين. انتهى. «والدنانير تجري مجرى الدراهم في سبعة أشياء»^{١٧١} فروعها مذكورة في جامع الفصولين^{١٧٢}.

«من عليه دين من جنس واحد، فأدى شيئاً من المال، صدّق أنه دفع بأي جهة، وسقط ذلك من دينه؛ ولو من جنسين كذهب وفضه أو برّ وشعير، فأدى فضة، وقال: أديت عوضاً عن الذهب، لا يُصدّق، إذ المعاوضة لا تتم إلا بالطرفين؛ ولو عليه ألف من كفالة^{١٧٣} وألف من الثمن، فجاء بألف وقال: ادفعه من الكفالة، وقال الطالب: لا آخذه إلا من كل مالي فله ذلك، ويكون من المالكين؛ ولو قبض ولم يقل شيئاً، فللمطلوب أن يجعله من أي المالكين شاء»^{١٧٤}، كما في جامع الفصولين.

«الأوصاف في غير الربوي [٦٠] تضمن بالفعل لا بالعقد على ما عرف»^{١٧٥}، كما في الغصب من مختارات النوازل. الجودة في الأموال الربوية صفة إلا في مال المريض واليتيم والوقف، كما في ذخيرة الناظر^{١٧٦}.

«خمس^{١٧٧} مسائل لا تحتاج إلى القبول: الإقرار والإبراء والتوكيل ببيع عبده وهبة الدين لمن عليه الدين [والوقف]، فإذا سكت في هذه المسائل يثبت الحكم، وإن رده يرتد إلا في الوقف عند البعض بخلاف الطلاق والعناق والميراث لا يرتد بالرد»^{١٧٨}، كما في مختارات النوازل، وفي مختصر الفتاوى: ^{١٧٩}الكفيل إذا أبرأه الطالب ورد لم يرتد. وفي جامع الفصولين: المديون إذا قال لمديونه: أبرئي، فأبرأه فرده، لا يرتد.^{١٨٠}

^{١٧٠} في الهامش: الذهب والفضة جنسان.

^{١٧١} جامع الفصولين لابن قاضي سمانه، ١٣٧/١.

^{١٧٢} انظر: جامع الفصولين لابن قاضي سمانه، ١٣٧/١-١٣٨.

^{١٧٣} في الهامش: عليه ألف من كفالة، وألف من ثمن، ودفع شيئاً، فهو من كل المال.

^{١٧٤} «له عليه يدنان من جنس واحد فأدى المديون شيئاً من المال صدق أنه دفع بأي جهة فيسقط ذلك من ذمته ولو من جنسين كذهب وفضة أو بر وشعير فأدى فضة وقال أديت عوضاً عن الذهب لا يصدق إذ المعاوضة تتم بالطرفين شري من دلال شيئاً فدفع إليه عشرة دراهم ويقول هي من الثمن وقال الدلال دفعت الدلالة صدق الدافع بيمينه لأنه مملك دفع إلى ابنه مالاً فأراد أخذه صدق أنه دفعه قرضاً لأنه مملك رجل ادعى على ميت ألفاً فبرهن وارثه أن الأب أعطاه ألفاً تقبل والوارث بصدق أن الأب أعطاه بجهة الدين لقيامه مقام مورثه فيصدق في جهة التملك.

"عده": عليه ألف من كفالة وألف من الثمن فجاء بألف وقال أدفعه من الكفالة وقال الطالب لا آخذه إلا من كل مالي فله ذلك ويكون من المالكين ولو قبض ولم يقل شيئاً فللمطلوب أن يجعله من أي المالكين شاء»، جامع الفصولين لابن قاضي سمانه، ١١٧/٢.

^{١٧٥} مختارات النوازل للمرغيناني، ١٠٦/٣.

^{١٧٦} ذخيرة الناظر في الأشباه والنظائر: تأليف علي بن عبد الله الطوري الحنفي (ت. ١٠٠٤هـ/١٥٩٦م).

^{١٧٧} في الهامش: خمسة لا يحتاج للقبول: الإقرار والإبراء إلخ.

^{١٧٨} «خمس مسائل لا يحتاج إلى القبول: الإقرار والإبراء والتوكيل ببيع عبده وهبة الدين لمن عليه الدين والوقف، فإذا سكت في هذه المسائل يثبت الحكم، وإن رده يرتد إلا في الوقف عند البعض بخلاف الطلاق والعناق والميراث لا يرتد بالرد»، مختارات النوازل للمرغيناني، ١٤٢/٤.

^{١٧٩} الكتاب غير مثبت.

^{١٨٠} انظر: جامع الفصولين لابن قاضي سمانه، ١١٦/٢.

باع أرضاً وقال: كنت أوقفها، لا تسمع دعواه على الأصح، كما في القنية، وعلى الصحيح كما في قاضيخان، ولو أقام البينة على أنه أوقفها أو هي وقف عليه تسمع على المختار، كما في الغياثية وفتاوى العلامة قاسم، وعلل لذلك في الغياثية بأن الدعوى إذا بطلت للتناقض بقيت الشهادة، [٦٠ظ] وهي مقبولة على الوقف من غير دعوى كما في عتق الأمة. انتهى.

أقول: هذا متحة فيما إذا كان الوقف لله تعالى بأن كان للفقراء بخلاف ما إذا كان لفقراء معينين، فإنما لا تسمع كما هو معلوم. ولو أراد تحليف^{١٨١} المدعى عليه ليس له ذلك، لأن سبق الدعوى الصحيحة شرط، وقد انعدمت لمكان التناقض، كما في الغياثية وغيرها. «اشترى شيئاً، ثم ظهر أنه وقف أو لصغير، يجب أجر مثله»،^{١٨٢} كما في جامع الفصولين عن فوائد صاحب المحيط.^{١٨٣} وفي القنية: دار ليتيم، وأمه مع زوجها يسكنان فيها، ليس لهما ذلك، ولا أجر عليهما. وفي البرازية: «متولي الوقف باع الوقف، ثم غزل ونُصب آخر، فادعى الناظر على المشتري الساكن أنه وقف، وأخذ به بحكم القاضي، فعلى المشتري أجر المثل، سواء كانت مُعدّة للاستغلال أو لا»،^{١٨٤} وفي عمدة الفتاوى: «١٨٥ والصحيح أنه لا تلزمه الأجرة، لأنه أخذها بجهة التملك، لا بجهة الغلبة، كما لو غصب ملك الغير، وإن كان معروفاً بالاستغلال؛ ولكن بعض المشائخ قالوا: تجب الغلة نظراً للوقف. [٦١و] انتهى. والفتوى على وجوب أجر المثل بالغاً ما بلغ في غصب العقار والدار والمنافع للوقف، كما في التجنيس.^{١٨٦}

ولا يجبر المؤجر على إرسال غلام مع الدواب التي أجارها، ذكره شيخ الإسلام، وذكر محمد أنه يؤمر بإرسال الغلام معها؛ وكذا «لا يجبر^{١٨٧} على تفريغ بئر البالوعة والمخرج، وإن كان امتلاً من قبل المستأجر، لكن للساكن أن يفسخ لخلل الانتفاع؛ وكذا الحكم في الغلق والسُّلم»^{١٨٨} كما في قاضيخان.

«وعمرارة الدار وتطينتها، وإصلاح الميزاب، وما كان من البناء، وكل سترة^{١٨٩} تركها يُخل بالسكنى يكون على رب الدار، فإن أبي أن يفعل ذلك لا يجبر، لأن المالك لا يجبر على إصلاح ملكه، وكان للمستأجر أن يخرج منها إلا أن يكون استأجرها وهي كذلك وقد رآها لأنه رضي بالعيب، فلا يردّها لأجله»،^{١٩٠} كما في قاضيخان. ولو كان المستأجر يخرّب الأرض^{١٩١} تخريباً ظاهراً، والمالك لا يقدر على دفعه، فإن هذا عذر في فسخ الإجارة، لكن [٦١ظ] الحاكم يفسخه، كذا في الجواهر. وإذا وجد المستأجر بالمستأجر عيباً، ينفرد بالرد قبل القبض وبعده كما

^{١٨١} في الهامش: ليس له تحليف المدعى عليه للتناقض.

^{١٨٢} «شُرَى دار أو سكنها ثم ظهر أنها وقف أو للصغير فعليه أجر المثل صيانة لمال الوقف والصغير»، جامع الفصولين لابن قاضي سماونه، ٦٩/٢.

^{١٨٣} فوائد صاحب المحيط: لعله تأليف برهان الدين أبو المعالي محمود بن أحمد بن عبد العزيز بن عمر بن مازة البخاري الحنفي (ت. ٦١٦هـ/١٢١٩م).

^{١٨٤} «متولي الوقف باع الوقف، ثم غزل ونُصب آخر، فادعى الثاني إلح»، الفتاوى البرازية، ٤٣٦/١.

^{١٨٥} عمدة الفتاوى: لعله تأليف الصدر الشهيد حسام الدين عمر بن عبد العزيز بن مازة البخاري الحنفي (ت. ٥٣٦هـ/١١٤١م).

^{١٨٦} مؤلفه غير مثبت.

^{١٨٧} في الهامش: لا يجبر على تفريغ بئر البالوعة.

^{١٨٨} «وإصلاح بئر الماء والبالوعة المخرج يكون على صاحب الدار، وإن كان امتلاً من قبل المستأجر، لكن لا يجبر رب الدار على ذلك، ولا يكون على المستأجر أيضاً، فإن فعل المستأجر ذلك، يكون متبرعاً ولا يحتسب له من الأجر، وله أن يخرج من الدار إذا لم يفعل ذلك رب الدار وكذا الغلق والسُّلم»، فتاوى قاضيخان، ٢٦٩/٢.

^{١٨٩} في الهامش: كل سترة تركها يخل بالسكنى تكون على رب الدار.

^{١٩٠} «وفي إجارة الدار عمارة الدار وتطينتها وإصلاح الميزاب وما كان من البناء يكون على رب الدار، وكذا كل سترة تركها يخل بالسكنى يكون على رب الدار، فإن أبي صاحب الدار أن يفعل كان للمستأجر أن يخرج منها إلا أن يكون استأجرها، وهي كذلك وقد رآها فحينئذ يكون راضياً بالعيب، فلا يردّها لأجله»، فتاوى قاضيخان، ٢٦٩/٢.

^{١٩١} في الهامش: خرب المستأجر الأرض، فللحاكم فسخه.

في مجمع الفتاوى. استأجر ناقداً لينقد دراهم بأجر معلوم، ففعل، ثم ظهر أنها زيوف، يسترد الأجر؛ وإن كان البعض زيوفاً يسترد بالأجر بقدره. وهل يضمن الناقد؟ لا يضمن.

وفي الإجارة الفاسدة إنما يجب الأجر باستيفاء المنفعة إذا وُجد التسليم من جهة الأجر، أما إذا لم يوجد فلا، كما في خزانة الفتاوى. «المستأجر قال: "أريد السفر"، وكذبه الآخر، حلف المستأجر على أنه عزم على السفر. ذكره الكرخي والقُدوري. والانتقال^{١٩٢} من البلدة عذر إلا أن الخروج يحتمل أن يكون حيلة التوصل إلى الفسخ، فيحلف»،^{١٩٣} كذا في اللسان.

ولو أقر المؤجر بأن الدار لغيره لا تنفس الإجارة، وإذا مضت المدة يقضى بها للمقر له، كما في العمادية.^{١٩٤} «ولو أقر بدين، لا وفاء له إلا من العين حيث له بيعها القضاء دينه، وإن تضرر المستأجر»،^{١٩٥} «وإن كذبه المستأجر [٦٢و] في إقراره بالدين عند الإمام»،^{١٩٦} كما في البرازية.

وفي أوقاف الناصحي:^{١٩٧} أرض أو عبد في يدي رجل، أقر آخر أن الأرض وقف، والعبد حر، ثم ملكه بشراء أو غيره، نفذ إقراره في ملكه، وكانت الأرض وقفًا، والعبد حرًا. انتهى.

وفي الفتاوى: قال محمد رحمه الله تعالى: من أقر بعبد في يد غيره أنه لفلان، ثم أقر أنه حر، ثم اشتراه، فهو للمقر له، وإن كان قال أولاً: "هو حر"، ثم قال: "هو لفلان"، ثم اشتراه فهو حر. انتهى.

«ولو قال المدعى عليه: "لا أقر حتى تحط عني"، فحط عنه، جاز إذا قال سرًا، لأنه ليس بمنكر؛ أما إذا قال علانية يؤخذ به»،^{١٩٨} كما في مختارات النوازل.

الإقرار المتأخر^{١٩٩} يرفع الإنكار المتقدم، والإقرار المتقدم يمنع الإنكار المتأخر، كما في معتمد الأحكام. «الإقرار بالهبة^{٢٠٠} إقرار بهبة صحيحة لأصالة الصحة، فيكون إقرارا بهبة وقبض، لأن قبض الهبة بمنزلة القبول، والإقرار بالعقد إقرار بركني العقد. والصحيح أنه ليس بإقرار بهبة صحيحة»،^{٢٠١} كذا في العاشر من جامع الفصولين.

^{١٩٢} في الهامش: الانتقال عذر للفسخ.

^{١٩٣} «قال المستأجر: "أريد السفر"، وكذبه المؤجر حلف المستأجر على أنه عزم على السفر ذكره الكرخي والقُدوري والانتقال من البلدة عذر إلا أن الخروج يحتمل أن يكون حيلة للتوصل إلى الفسخ فيحلف»، لسان الأحكام لابن الشحنة، ٣٦٨.

^{١٩٤} الكتاب غير مثبت.

^{١٩٥} «ولو أقر المؤجر دين لا وفاء له إلا من ثمن العين فله بيعها لقضائه وإن تضرر المستأجر»، الأشباه والنظائر على مذهب أبي حنيفة النعمان، ٢١٧.

^{١٩٦} «وإن كذبه المستأجر في إقراره يجوز عند الإمام»، الفتاوى البرازية، ٤٧٢/١.

^{١٩٧} أوقاف الناصحي: تأليف أبي محمد عبد الله بن حسين الناصحي (ت. ٤٤٧هـ/١٠٥٥م).

^{١٩٨} «ولو قال: "لا أقر لك حتى تحط عني"، فحط عنه جاز إذا قال سرًا؛ لأنه ليس بمنكر، أما إذا قال علانية يؤخذ به»، مختارات النوازل للمرغيناني، ٢١٢/٤.

^{١٩٩} في الهامش: الإقرار المتأخر يرفع الإنكار المتقدم.

^{٢٠٠} في الهامش: الإقرار بالهبة إقرار بهبة صحيحة.

^{٢٠١} «الإقرار بالهبة إقرار بهبة صحيحة لأصالة الصحة فيكون إقرار بهبة وقبض لأن قبض الهبة بمنزلة القبول بالعقد إقرار بركني العقد، والصحيح أنه ليس بإقرار بهبة صحيحة»، جامع الفصولين لابن قاضي سمانه، ٨١/١.

قالت امرأة [٦٢ظ] لرجل: "طلّقي" كان إقراراً بالنكاح. «طلب الصلح»^{٢٠٢} عن الشيء إقرار بذلك الشيء، لا لو طلب الصلح عن دعوى الشيء، فإنه لا يكون إقراراً»،^{٢٠٣} كما في **جامع الفصولين**. والمساومة وما أشبهها كالإيداع والاستعارة والاستئجار والاستيهاب إقرار بأنه لذي اليد، ومانع من الدعوى لنفس المساوم ولغيره.

أقر المدعي^{٢٠٤} باستيفاء بعض المال، والمدعى عليه ينكر المال أصلاً، يطالب المدعي برد ما قبضه، كما في **الفتاوى الخزانة**.

التوكيل^{٢٠٥} بالإقرار صحيح عندنا، ولا يصير الموكل مقرراً بنفس التوكيل، كما في **مجمع الفتاوى**.

والمهاينة جائزة، وفي ظاهر الرواية: لكل واحد منهما نقضها بلا عذر^{٢٠٦} إذا لم يرد التعنت، لأنها غير لازمة، وهذا إذا تحايثا بتراضيهما، فإن هأيا القاضي بينهما، فليس لأحد نقضها ما لم يصطلحها على النقض، كذا في **المحيط الرضوي**.^{٢٠٧} وما لا تجري فيه القسمة لا يجبر واحد منها على بيع نصيبه، كذا في **التجريد للكرماني**.^{٢٠٨}

الشروط الفاسدة^{٢٠٩} في معنى الربا في المعاضات دون التبرعات، [٦٣و] كما في **مختار ت النوازل**.

«الأب والوصي لا يملك إقراض مال اليتيم على ما هو الصحيح من الروايتين»،^{٢١٠} كما في **قاضيخان**؛ وكذلك القاضي، إذا أمكنه أن يشتري بماله مستغلاً، لأن الشراء في هذه الحالة متعين، كذا قاله محمد رحمه الله تعالى. وكذا إذا وجد من يدفع إليه المال مضاربة، أما إذا لم يمكنه أن يشتري به المذكور، فيملك الإقراض، كما في **مجمع الفتاوى**. وبهذا نقيض المتن. «والقاضي أمر الوصي بالإتجار والشركة في مال اليتيم دون المعاملة لأجل الربح»، كما في **القنية**. وبه يعلم عدم وجوب التبرع على الوصي في مال اليتيم.

«وينبغي للوصي^{٢١١} أن يوسع على الصبي في النفقة لا على وجه الإسراف ولا على وجه التضيق بعد النظر في حاله وماله؛ وينفق عليه بقدر ما يليق به»،^{٢١٢} كما في **قاضيخان**. لا يحتاج في إنفاق الوصي على الصغير إلى فرض قاض؛ والقول قوله في مقدار ما أنفقه إذا لم يكذبه الظاهر؛ وفي تحليفه خلاف، كما في **فتاوى قارء** [٦٣ظ] الهداية.

^{٢٠٢} في الهامش: طلب الصلح عن شيء إقرار به.

^{٢٠٣} «طلب الصلح عن الدعوى لم يكن إقراراً أما لو ادعت أنه طلب الصلح عن مهري يجب أن تكون المسألة على الخلاف بين "س" رحمه الله و "م" رحمه الله وهذا لأن طلب الصلح عن الشيء إقرار بذلك الشيء»، **جامع الفصولين** لابن قاضي سمانه، ١٩٦/٢.

^{٢٠٤} في الهامش: أقر المدعي باستيفاء بعض المال والمدعى [عليه] ينكر، يطالب برد ما قبضه.

^{٢٠٥} التصحيح من **عمدة الأحكام**، وفي **الإعلام**: في التوكيل.

^{٢٠٦} في الهامش: لكل نقض المهاينة بغير عذر ما لم يصطلح على يد قاض.

^{٢٠٧} **المحيط الرضوي**: تأليف رضي الدين محمد بن محمد السرخسي (ت. ٥٧١هـ/١٢٧٥م).

^{٢٠٨} **التجريد الركني**: تأليف أبي الفضل ركن الدين عبد الرحمن بن محمد الكرماني (ت. ٥٤٣هـ/١١٤٩م).

^{٢٠٩} في الهامش: الشروط الفاسدة في معنى الربا في المعاضات دون التبرعات.

^{٢١٠} «ولا يملك الوصي إقراض مال اليتيم فإن أقرض كان ضامناً. والقاضي يملك الإقراض. واختلف المشايخ رحمهم الله تعالى في الأب لاختلاف الروايتين عن أبي حنيفة رحمه الله تعالى والصحيح أن الأب بمنزلة الوصي لا بمنزلة القاضي»، **فتاوى قاضيخان**، ٤٤٩/٣.

^{٢١١} في الهامش: الوصي أن يوسع على الصبي بعد النظر في حاله.

^{٢١٢} «وينبغي للوصي أن يوسع على الصبي في النفقة لا على وجه الإسراف ولا على وجه التضيق وذلك يتفاوت بقلة مال الصبي وكثرته، واختلاف حاله، فينظر في ماله وحاله وينفق عليه قدر ما يليق به»، **فتاوى قاضيخان**، ٤٥١/٣.

تتمه: ٢١٣ يشترط لوجوب تحليف المدعى عليه صحة الدعوى، «لأن التحليف لا يجري إلا في الدعاوي الصحيحة، دون الفاسدة»،^{٢١٤} كما في **جامع الفصولين**؛ وطلب مدع، لأنها حقه، لجواز أن يختار تأخيرها إلى أن يقدر على البينة، كما في **السراج الوهاج**، على معلوم إلا في مسائل، منها: ما إذا أتم الحاكم الوصي أو القيم على الوقف، على ما عليه أكثر المشائخ للإحتياط والنظر، كما في **شرح الأدب**.^{٢١٥} ومنها: ما إذا ادعى خيانة مطلقة على مودعه على قول، وقيل: لا حتى يقدر شيئاً، كما في **القنية**. وزاد ابن نجيم دعوى الرهن.

ويتفرع عليه أنه «لو حلفه القاضي بغير طلب المدعي، ثم طلب له أن يحلفه ثانياً»،^{٢١٦} كما في **جامع الفصولين**. ومن الشروط أيضاً عند الإمام رحمه الله تعالى، فقد البينة من المصّر؛ «حتى لو قال: بينتي حاضرة في المصّر، لا يحلف عند الإمام»،^{٢١٧} كما في **الإختيار**؛ ولو «قال: شهودي مرضى، حلف خصمه»،^{٢١٨} كما في **جامع الفصولين**.

وفي **مجمع الفتاوى**: قال مشائخنا: إذا قال [المدعي]:^{٢١٩} "شهودي مرضى أو غيب"، إنما يحلف المدعى عليه بعد بعث القاضي أميناً من أمانته إلى المحلة التي الشهود بها حتى يسأل عنهم، فسأل وأخبر أنهم غيب أو مرضى، [٦٤و] أما بدون ذلك فلا على قول أبي حنيفة. وحلف بلا طلب الخصم في مسائل:

أحدها: الشفيع إذا طلب الحكم بالشفعة يحلف بالله تعالى: "لقد طلبت الشفعة حين علمت بالشراء" وإن لم يطلب المشتري. ثانيها: المشتري لو أراد رد المعيب يحلفه القاضي^{٢٢٠} أنه لم يرض بالمعيب، ولا عرضه على البيع عندما رآه.

ثالثها: «لو سألت المرأة القاضي أن يفرض لها النفقة في مال زوجها الغائب، يحلفها ما أعطاك نفقتك حين خرج». ^{٢٢١} هكذا في **جامع الفصولين**.

رابعها: المستحق بالله ما باعه، ولا وهبه، ولا تصدق به، ولا خرج عن ملكه بوجه من الوجوه، وهو قول الكل على الصحيح.^{٢٢٢}

ويشترط لاعتبار اليمين^{٢٢٣} بحيث تنقطع الخصومة، ويبرأ الخصم من ذلك الحق إلى أن تقوم البينة وقوعها بين يدي الحاكم أو الحكم بأمره؛ حتى لو حلف المدعي بين قوم أو بين يدي الحاكم بلا أمره، لا يعتبر. قال في **القنية**: لأن حق التحليف حق القاضي.

^{٢١٣} في الهامش: نوع: في شرائط اليمين.

^{٢١٤} «اعلم أن التحليف يجري في الدعاوي الصحيحة دون الفاسدة»، **جامع الفصولين** لابن قاضي سماونه، ١١٣/١.

^{٢١٥} انظر: **شرح الأدب** للصمد الشهيد، ٢٨٦/١.

^{٢١٦} في الهامش: لو حلفه القاضي بغير طلب المدعي ثم طلب له أن يحلفه ثانياً. | «القاضي لو حلف بغير طلب المدعي ثم طلب المدعي تحليفه فله أن يحلفه ثانياً»، **جامع الفصولين** لابن قاضي سماونه، ١٢١/١.

^{٢١٧} «وإن قال: لي بينة حاضرة في المصّر وطلب يمين خصمه لم يستحلف عند أبي حنيفة»، **الاختيار للموصلي** ١١٢/٢.

^{٢١٨} «قال شهودي غيب أو مرضى حلف خصمه»، **جامع الفصولين** لابن قاضي سماونه، ١١٤/١.

^{٢١٩} الزيادة من **عمدة الأحكام**، ١٧و.

^{٢٢٠} في الهامش: يحلفه القاضي بلا طلب الخصم.

^{٢٢١} «المرأة إذا سألت القاضي أن يفرض لها النفقة في مال زوجها الغائب يحلفها ما أعطاك نفقتك حين خرج»، **جامع الفصولين** لابن قاضي سماونه، ١١٩/١.

^{٢٢٢} في الهامش: يشترط لاعتبار اليمين وقوعها بين يدي الحاكم.

^{٢٢٣} في الهامش: ومنه البكر إذا بلغت وطلبت التفريق من القاضي، يحلفها القاضي: "لقد اخترت الفرقة حين بلغت"، وإن لم يطلبه الزوج. وأيضاً المستحق بالله ما باعه ولا وهبه ولا تصدق به ولا خرج عن ملكه بوجه من الوجوه. وقيل: "هذا قول أبي يوسف خاصة"، والصحيح أنه قول الكل كما في **جامع الفصولين** من فصل التحليف والاستحقاق. وأيضاً يحلف القاضي بلا طلب الخصم بالإجماع كما في **شرح الأدب** كل من يدعي ديناً على ميت؛ وإن قالت الورثة: «لا نريد يمين الطالب، فلا تستحلفه»، لم يلتفت القاضي إلى ذلك، ولا يدفع شيئاً من حتى يستحلف بالله: ما قبضت هذا المال من الميت، ولا من أحد أداه عنه، ولا قبض لك قابض بأمرك،

ولا يشترط عرضها ثلاثاً على ما [٦٤ ظ] هو الصحيح، وبه أخذ عامة المشائخ، وفي رواية ضعيفة عنهما أن عرضها ثلاثاً شرط عندهما.

ويؤمر بجمع الدعاوي المتفرقة، ويحلف عليها ميمناً واحدة،^{٢٢٤} قاله أبو نصر، واقتصر عليه في مختصر الفتاوى ولسان الحكماء؛ وقال أبو جعفر: إن كان المدعي عرف منه التعنت يؤمر بجمع الدعاوي، وإن كان غير معروف بذلك لم يكلف جمعها، كما في الفتاوى.

وحلف على كل دعوى إذا اختلفا جنساً^{٢٢٥} وسبباً كاليمين على البتات، واليمين على العلم. وفروع ذلك كثيرة. راجع لها شرح أدب الخصاف للصدر الشهيد.

«وإذا حلف بعض الورثة شخصاً، ثم أراد وارث آخر تحليفه، ليس له ذلك»،^{٢٢٦} كما في قاضيخان. «ولو ادعى جماعة^{٢٢٧} بشراء على رجل، وحلفه أحدهم، فلبقية المشتري أن يحلفه»،^{٢٢٨} كما في جامع الفصولين.

شك الرجل فيما يدعى عليه، ينبغي أن يرضي خصمه بيسير ويصالحه، ولا يعجل باليمين^{٢٢٩} احترازاً عن الوقوع في الحرام عيني؛ فإن أبي الخصم إلا أن يحلف إن كان أكبر رأيه أن المدعي [٦٥ و] محق، لا يحلف؛ وإن كان أكبر رأيه أنه مبطل وسعه أن يحلف. كذا في الفتاوى. غلب في ظنه أنه ينكل، فله أن يحلفه؛ وإن غلب في ظنه أنه يحلف كاذباً، لا يُعَدَّرُ في التحليف، كما في القنية. تنبيه لنا: خصم في سماع البينة دون اليمين، وخصم القول قوله بلا يمين، ومن فروع الأول.

الفصل الرابع [أحكام الشهادة]^{٢٣٠}

الشهادة حجة مظهرة للحق، وبها يغلب الظن على صدق المدعي، كما في الاختيار.^{٢٣١} ومراده بكونها حجة بعد النقل إلى مجلس القاضي، لا بنفسها فإنها غير حجة، كما في شرح الأدب.

ولا أبرأت فلاناً منه، ولا بشيء منه، ولا أحلت بذلك ولا بشيء منه على أحد، ولا عندك رهن، ولا شيء منه رهن؛ وعلله بأن اليمين هنا ليست للورثة، وإنما هي حق الميت، لأنه قد يكون له غريم؛ وعلله في محل آخر أن الميت عاجز عن النظر لنفسه بلا دعوى هذه الأشياء، فيحتاج إلى من ينظر إليه. انتهى. وأيضاً كما هو ظاهر صنيع ما في البحر عن الفتح مدعي الأبق مع البينة بالله أنه باق على ملكك إلى الآن، ولم يخرج ببيع ولا هبة. وأيضاً عتق الأمة. وأيضاً في الطلاق إذا كان بدون الدعوى على القول بالتحليف حسبة، وحكي في جامع الفصولين قولان بغير ترجيح، وأحال ذلك على التأمل عند الفتوى. وأيضاً طلب الوديعة للغائب عند رجل. ورجل اشترى جارية وثبت عند القاضي أن لها زوجاً، يحلفه القاضي بالله "ما علمت أن لها زوجاً مات أو طالق" من غير أن يسأل البائع. ودعوى المفقود، ودعوى الدين على الغائب.

^{٢٢٤} في الهامش: يحلف بجمع الدعاوي ميمناً واحدة.

^{٢٢٥} في الهامش: حلف على كل دعوى إذا ... اختلفا جنساً.

^{٢٢٦} «رجل مات وادعى بعض ورثته لأبيه على رجل ديناً، واستحلفه فحلف، ثم حضر وارث آخر، ليس للثاني أن يحلفه»، فتاوى قاضيخان، ٣٨٤/٢.

^{٢٢٧} في الهامش: ادعى جماعة على رجل شراء فلكل أن يحلف.

^{٢٢٨} «ولو ادعى جماعة شراء على رجل وحلفه أحدهم فلبقية المشتري أن يحلفوه»، جامع الفصولين لابن قاضي سمانه، ١١٤/١.

^{٢٢٩} في الهامش: لا يعجل باليمين إذا شك فإن أكبر رأيه أن المدعي محق لا يحلف.

^{٢٣٠} الزيادة من الهامش.

^{٢٣١} «والبينة في الشرع تظهر صدق المدعي وتكشف الحق»، الاختيار للموصلي ١٠٩/٢.

يشترط لقبولها^{٢٣٢} والحكم بما تَقْدُمُ الدعوى حتى «لا تقبل بدون الدعوى، لأن بناء الشهادة على الدعوى. والشاهد يثبت قول المدعي، وبما يغلب الظن على صدقه، وطلب مدع لأنها حقه»،^{٢٣٣} كما في مختارات النوازل.

وإسلام شاهد، وحرية، وسلامته من خرس وعمى إلا فيما تقبل فيه الشهادة بالتسامح^{٢٣٤} فتقبل من الأعمى، كما في الغياثية. وعدد، بأن يكونا اثنين في المعاملات الملزمات، كالبيع [٦٥ ظ] والشراء وغيرهما. وذكرية الشطر ولو في التحمل عن الذكور، حتى لو شهدن أربع نسوة بمفردهن، لا يقضى بشهادتهن، لأن النسوة وإن كثرن يقمن مقام شاهد واحد. وألا ينكر الأصول في صورة التحمل الشهادة، «لأن التحمل شرط صحة شهادة الفروع، وقد فات هذا الشرط للتعارض بين الخبرين، فيفوت المشروط،^{٢٣٥} وهو صحة الشهادة»،^{٢٣٦} كما في اللسان.

«ويكفي واحد فيما ما يطلع عليه الرجال، كالولادة والبكارة وعيوب النساء. ويشترط لفظ الشهادة، واعتمده القدوري، وعليه الفتوى»،^{٢٣٧} كذا في اللسان. واختلف المشائخ فيما لو شهد رجل واحد^{٢٣٨} في هذه المواضع، والأصح أنها تقبل، كما في خزانة الفتاوى. ويشترط أيضا التفسير؛ حتى لو قال: "أشهد على شهادته" أو "مثل شهادة صاحبي"، لا تقبل عند الخصاف للإحتمال. «وتوافق الشاهدين^{٢٣٩} في كل ما هو فعل كالقتل والغصب والجناية في زمانه ومكانه، لأن الفعل الموجود في زمان غير الموجود في زمان آخر، وكذا النكاح في حكم الفعل»،^{٢٤٠} كما في شرح المجمع.

وحضور المولى [٦٦ و] لسماعها في دعوى مال بسبب الإستهلاك والغصب، على العبد المحجور بخلاف المأذون. وتطابق لدعوى في المعنى خاصة، ولا عبرة للفظ؛ حتى لو ادعى الغصب، فشهدا بإقرار المدعى عليه بذلك، تقبل؛ أو ادعى ديناً بسبب قرض أو نحوه، وشهدا بمطلق على الصحيح؛ أو ادعى ملكاً بلا تاريخ، فشهدا بتاريخ على المختار، كما في الفيض؛ أو ادعى أنه استوفى، فشهدا على البراءة كما في السراجية؛ أو «ادعى الهبة، فشهدا بالصدقة»،^{٢٤١} كما في الأشباه. وتطابق الشاهدين لفظاً ومعنى في دعوى الأموال^{٢٤٢} كالقرض ونحوه، عند أبي حنيفة، وكذا في الطلاق؛ حتى لو شهد أحدهما أنه قال: "أنت خلية"، وشهد آخر أنه قال: "أنت برية"، لا يثبت شيء من ذلك، وإن اتفق المعنى.

^{٢٣٢} في الهامش: يشترط لقبول الشهادة تقديم دعوى صحيحة.

^{٢٣٣} «ولا تقبل الشهادة بدون الدعوى؛ لأن بناء الشهادة على الدعوى، والشاهد يثبت قول المدعي وبما يغلب الظن على صدقه، ولأن طلب المدعي شرط في الشهادة؛ لأنه حقه»، مختارات النوازل للمرغيناني، ٦٩/٤.

^{٢٣٤} في الهامش: ...

^{٢٣٥} التصحيح من لسان الحكماء، كان في الإعلام: الشرط.

^{٢٣٦} «لأن التحميل شرط صحة شهادة الفروع وقد فات هذا الشرط للتعارض بين الخبرين فيفوت المشروط وهو صحة الشهادة»، لسان الحكماء لابن الشحنة، ٢٤٩.

^{٢٣٧} «ويكتفى بشهادة امرأة واحدة حرة مسلمة عاقلة بالغة فيما لا يطلع عليه الرجال كالولادة والعيوب الذي لا ينظر إليه الرجال ولا يشترط لفظ الشهادة عند مشائخ العراق وعند مشائخنا يشترط وعليه اعتمد القدوري وعليه الفتوى»، لسان الحكماء لابن الشحنة، ٢٤٦.

^{٢٣٨} في الهامش: لو شهد رجل واحد على نحو الولادة.

^{٢٣٩} في الهامش: توافق الشاهدان في كل ما هو فعل كالقتل.

^{٢٤٠} «وكل ما هو فعل كالقتل والغصب والجناية إذا اختلف الشاهدان في زمانه أو مكانه لا تقبل؛ لأن الفعل الموجود في زمان غير الموجود في زمان آخر، وكذا النكاح، فإنه وإن كان قولاً، لكن الفعل»، شرح المجمع لابن ملك، ٧٠٨/٣.

^{٢٤١} الأشباه لابن نجيم، ١٩٦.

^{٢٤٢} في الهامش: تطابق الشاهدان لفظاً ومعنى في دعوى الأموال.

أما لو كان على دعوى عقد، لا تقبل بالإجماع، كما إذا ادعى أنه باع عبدًا من فلان بألفين، والمشتري ينكر، فشهد شاهد بألف، والآخر بألفين، أو شهد أحدهما بألف، والآخر بألف وخمسمائة، لا تقبل بالإجماع، كما في **السراج الوهاج**. [٦٦ظ]

وتقبل مع اختلاف اللفظ في مسائل: منها: شهد أحدهما بالبراءة والآخر بالهبة، كما في **السراج الوهاج**. وذكر في **شرح الأدب** ست مسائل آخر.

ويشترط أيضًا ألا يكون الشاهد مردودًا في بعضها، كما إذا ادعى أخ وأخت أرضًا، وشهد زوجها ورجل آخر حيث ترد شهادتهما في حق الأخ والأخت، فإن الشهادة متى رد بعضها يرد كلها، كما في **القنية**. واستثنى من ذلك في **الأشباه**^{٢٤٣} مسألة عزائها إلى **الظهيرية**.

وكذلك [يشترط]^{٢٤٤} ألا يكون رده الحاكم في تلك الحادثة وإن اعتقده عدلًا، ولو بعد سنين؛ «وَألا يكون تأخر عن أداء الشهادة فيما هو للبعد بعد الطلب من غير عذر»،^{٢٤٥} كما في **اللسان عن شرح شيخ الإسلام**.

وفيما تصح فيه شهادة الحسبة، بمطلق التأخير؛ وإن لم يطلب بعد علمه، ولا عذر له في ذلك ولا تأويل؛ حتى لو شهدوا بالحرمة المغلظة بعدما أخوا شهادتهم خمسة أيام من غير عذر، لا تقبل إن كانوا عالمين بأنهما يعيشان عيش الأزواج. وفي **القنية**: وكونه واحدًا [٦٧و] في الشهادة على العتق والطلاق، ويعلم أنه لا يلتفت إلى قول وحده، وإن علم أنه لو أخبر القاضي وحده يحول بينهما، يفسق بالتأخير.

ويشترط أن يكون على معلوم إلا في مسائل من رهن وغصب، كما في **جامع الفصولين**؛ أو شهدوا بالوقف ولم يعرفوا مقدار ماله من الأرض أو من الدار، كما في **الفيض**.

ولا تشترط العدالة لصحة الشهادة،^{٢٤٦} بل هي شرط لوجوب القبول؛ «ولا حياة الشاهد بعد الأداء إلى وقت القضاء، بإجماع أصحابنا، بخلاف ما إذا حرسَ أو فسقَ أو جُنَّ أو حل به شيء من أسباب الجرح، فإنه يمنع القضاء»،^{٢٤٧} كما في **شرح الأدب للصدر الشهيد**. وفي **الروضة**: لو لم يكن أجيره ولا زوجته حين شهدا، ثم صارت زوجته وأجيره قبل الحكم بشهادته، لم يجوز. انتهى.

«ولا اتفاق الشاهدين في الزمان والمكان في كل ما هو قول كالطلاق والعتاق والوصية والوكالة والقرض والكفالة والرهن والحوالة، لأن [٦٧ظ] القول مما يعاد ويتكرر»،^{٢٤٨} كما في **شرح المجمع لابن ملك**.

ولا إقامة النصاب على واحد، من فروعه، ما لو وكل رجلين بخصومة لرجل، وأقام المدعي على أحدهما شاهدًا واحدًا، وعلى الآخر شاهدًا آخر؛ وكذا لو أقام على الوكيل شاهدًا [وعلى الأصيل شاهدًا آخر]^{٢٤٩} فإن ذلك جائز، كما في **مجمع الفتاوى**.

^{٢٤٣} انظر: **الأشباه** لابن نجيم، ٩٩.

^{٢٤٤} الزيادة من **عمدة الأحكام**، ٢٠ ظ.

^{٢٤٥} «وفي شرح شيخ الإسلام رحمه الله تعالى إن في حقوق العباد إذا طلب المدعي الشاهد ليشهد له فتأخر من غير عذر ظاهر ثم أدى لا تقبل شهادته»، **لسان الأحكام** لابن الشحنة، ٢٤٠.

^{٢٤٦} في الهامش: لا يشترط لصحة الشهادة العدالة.

^{٢٤٧} «وأجمعوا أن الموت إذا وجد بعد الأداء قبل القضاء لا يمنع القضاء. وأجمعوا أن الخرس والفسق والجنون وغير ذلك من أسباب الجرح تمنع القضاء»، **شرح الأدب للصدر الشهيد**، ٤/٤٤٠.

^{٢٤٨} «وفي التبيين: كل ما هو قول كالطلاق والعتاق والوصية والوكالة والقرض والكفالة والرهن والحوالة إذا اختلف الشاهدان في زمانه ومكانه تقبل شهادتهما؛ لأن القول مما يُعاد ويكرر»، **شرح المجمع لابن ملك**، ٧٠٨/٣.

^{٢٤٩} الزيادة من **عمدة الأحكام**، ٢١ و.

ولا أن تكون بفريق واحد فيما يحتاج فيه إلى أمرين، كذكر الحدود واليد في العقار، بل إذا شهد شاهدان بالحدود وآخران باليد جاز، كما في شرح أدب الخصاص. ولم أر ما لو أقام بينة بالملك، وأخرى باليد، وأخرى بالحدود.

ولا أن يكون المشهود به حاضرًا^{٢٥٠} مجلس القاضي؛ حتى لو شهدوا بشيء مغيب عن مجلس القاضي تقبل، وإن أمكن إحضاره في المجلس بخلاف ما قاله بعض الجهال، إنها لا تقبل. كذا ذكر هذا اللفظ ظهير الدين في جامعه.

ولو قال الشهود: "تحملنا الشهادة على امرأة اسمها كذا، ونسبها كذا"، وكانت حاضرة، "ولكن لا نعرف أن هذه هل هي عينها أو غيرها"، صحت هذه الشهادة على المرأة، [٦٨و] وكان على المدعي إقامة البينة على أن هذه هي التي سَمَّوها ونسبوها، كما في الجواهر.

فروع مهمة: تقبل الشهادة في صورة ما إذا شهد [شاهدان]^{٢٥١} على رجل أنه جرح رجلًا وما زال صاحب فراش حتى مات، وإن لم يشهدا أنه مات من جراحته، لأنهم لا علم لهم بذلك؛ كما لا يشترط أن يقولوا فيمن سقط عليه الحائط المائل: "إنه مات من السقوط"، كما في مجمع الفتاوى.

«وتقبل أيضًا إذا شهدا لمن ادعى ملكًا مطلقًا، أنه ورثة من أبيه، أو أنه اشتراه من فلان، ولم يتعرض للملك في الحال أي: بأن لم يقولوا: هو ملكه في الحال؛ لكن ينبغي للقاضي أن يسأل الشهود: هل تعلمون أنه خرج من ملكه هذا؟، إذا شهدا بملك في الماضي؛ أما إذا شهدا بيد في الماضي، بأن ادعى رجل دارًا في يد رجل، فشهدا أنه كان في بيد المدعي، لا تقبل ولا يقضى بشيء للمدعي في ظاهر الرواية، لأنهما شهدا بيده في الماضي، وقد عرف الخروج من يده بيقين»^{٢٥٢} كذا في جامع الفصولين.

وتقبل أيضًا ويبرأ الخصم على الصحيح، إذا شهدا لمن ادعى [٦٨ظ] عليه خمسة دنانير مثلاً، أنه دفع إليه كذا كذا دينارًا من الدراهم، إلا أنا لا ندري عن أي مال دفعها من هذا الدين أو من دين آخر.

«وتقبل أيضًا إذا شهدا بتزويج الأب لا بقبول من إليه القبول، إذ النكاح معاوضة، فتكون الشهادة بالإيجاب شهادة بالقبول؛ وكذا لو شهد أحدهما أنه باعه منه، وشهد الآخر أن هذا شره منه؛ وتكون الشهادة بالشراء شهادة بالبيع»^{٢٥٣} كما في الحادي عشر من جامع الفصولين.

«وتقبل أيضًا إذا شهدا لمن ادعى ملكًا في الحال، أنه كان ملكه؛ لأنها تثبت الملك في الماضي، وما تثبت في زمان يحكم ببقائه»^{٢٥٤} ما لم يوجد المزبل»^{٢٥٥} كما في جامع الفصولين.

^{٢٥٠} في الهامش: لا يشترط أن يكون المشهود به حاضرًا مجلس القاضي، وإن أمكن إحضاره.

^{٢٥١} الزيادة من عمدة الأحكام، ٢٢و.

^{٢٥٢} «لو ادعى ملكًا مطلقًا وشهدا أنه ورثة من أبيه ولم يتعرضا للملك في الحال أو شهدا أنه شره من فلان ولم يتعرضا للملك في الحال بأن لم يقولوا هو ملكه في الحال تقبل ولكن ينبغي للقاضي أن يسأل شهوده هل تعلمون أنه أخرجه من ملكه وكذا لو ادعى أنها امرأتى أو منكوحتي وشهدا أنه كان تزوجها ولم يتعرضا للحال تقبل هذا إذا شهدا بملك في الماضي أما لو شهدا بيد في الماضي بأن ادعى دارًا رجل فشهدا أنه كان بيد المدعي لا تقبل ولا يقضى بشيء للمدعي في ظاهر الرواية لأنهما شهدا بيده في الماضي وقد عرف الخروج من يده بيقين»، جامع الفصولين لابن قاضي سمانه، ٩٦/١.

^{٢٥٣} «شهدا بتزويج الأب لا بقبول من إليه القبول تقبل إذ النكاح معاوضة فتكون الشهادة بالإيجاب شهادة بالقبول ... وكذا لو شهدا أحدهما أنه باعه منه وشهد الآخر أن هذا شره منه وتكون الشهادة بالشراء شهادة بالبيع»، جامع الفصولين لابن قاضي سمانه، ٩٩/١.

^{٢٥٤} في الهامش: إذا شهد أنه كان ملكه في الماضي يحكم ببقائه.

^{٢٥٥} «ولو ادعى ملكًا في الحال وشهدا أنه كان ملكه تقبل لأنها تثبت الملك في الماضي وما ثبت في زمان يحكم ببقائه ما لم يوجد المزبل»، جامع الفصولين لابن قاضي سمانه، ٩٥/١.

وتقبل أيضًا إذا شهدا أنه ملكه من غير أن يشهدا أنه في يد المدعى عليه بغير حق على المختار كما في الغيائية؛ ولو شهدوا أنه حقه ولم يشهدوا أنه ملكه، قال شمس الإسلام: ^{٢٥٦} "تقبل"؛ وقال القاضي الإمام: "لا تقبل".

وفي **الروضة**: أرض في يد رجل، [٦٩و] فأقام آخر البينة أنه اشتراها من فلان بثمان مسمى، ونقده الثمن، لا تقبل بينته إلا بأحد الألفاظ الثلاثة: إن شهدوا أنه باعها وهو يومئذ يملكها، أو شهدوا على أنها أرض المدعي اشتراها من فلان ونقد الثمن، أو اشتراها من فلان بثمان معلوم وقبضها منه. وإذا ذكروا واحدا من ذلك يحكم له القاضي بذلك، وتقبل.

وترجح البينة على السبق في كل العقود من بيع ونكاح ورهن وغيره، وإن لم يذكروا السنة ولا اليوم، كما في القنية. وحكى في **جامع الفصولين** «عن بعضهم، أن لا بد من بيان التاريخ؛ وأعقبه بأن الأصوب عندي ثبوت السبق بلا بيان، وعلمه بأن الغرض أن يظهر الأمر للقاضي، وهذا القدر يكفي فيه». ^{٢٥٧}

وتقبل بينة النفي في الشرط كما إذا قال لعبده: إن لم تدخل الدار اليوم فأنت حر، ^{٢٥٨} فشهد شاهدان أنه لم يدخل، قبلت شهادتهما، ويقضى بعقده، لأن الشهادة على الشرط مسموعة، كما في **السراج الوهاج**. وفي **جامع الفصولين**: «لو [٦٩ظ] برهن المسلم إليه أن السلم فاسد، لأنه لم يذكر الأجل، تقبل، لأنها قامت على الشرط، ولو كان نفيًا». ^{٢٥٩} انتهى.

ولا تقبل بينة النفي من ^{٢٦٠} غير الشرط، إلا إذا كان النفي متواترًا ^{٢٦١} فتقبل، «لأن المثبت مؤسس، والنائي مؤكد، والتأسيس خير من التأكيد»، ^{٢٦٢} كذا في **التلويح**، وفي **مختارات النوازل**: «لأن الشهادة شرعت للإثبات لا للنفي؛ لأن فراغ الذمة أصل فلا يحتاج إلى دليل آخر، بخلاف اليمين فإنها شرعت للنفي»، ^{٢٦٣} وفي صورة ما إذا كانت البينة متواترة حصل العلم اليقيني بأن المدعي مبطل، فلا تسمع دعواه بعد.

ومن صور ما إذا كان النفي متواترًا، ما إذا «شهدا عليه بقول أو فعل، يلزم عليه بذلك إجارة أو بيع أو كتابة أو طلاق أو عتاق أو قتل أو قصاص في مكان أو زمان وصفاه، فبرهن المشهود عليه أنه لم يكن يومئذ ثمة، وتواتر عند الناس، وعلم الكل عدم كونه في ذلك المكان والزمان، لا تسمع الدعوى، ويقضى بفراغ الذمة، لأنه يلزم تكذيب [٧٠و] الثابت بالضرورة، والضروريات مما لا يدخله الشك عندنا لا كلام الثاني؛ وكذا كل بينة قامت على أن فلانًا لم يقل ولم يفعل ولم يقر»، ^{٢٦٤} كما في **البنازية عن المحيط**. وفي **الظهرية**: النفي إذا كان مشهورًا يقبل. انتهى.

^{٢٥٦} لعله محمّد بن عبد العزيز الأوزجدي. انظر: **الجواهر المضية**، ٢/٢٨٥.

^{٢٥٧} «قال مشايخنا المتقدمون كانوا يقولون السبق يثبت بهذا القدر بلا بيان ولكنا وجدنا في بعض الشروط أنه لا بد من بيان التاريخ ونحن على ذلك.

أقول: الأصوب عندي أن يثبت السبق بهذا القدر إذ الغرض أن يظهر الأمر للقاضي وهذا القدر يكفي فيه»، **جامع الفصولين** لابن قاضي سمانه، ١/٦٧.

^{٢٥٨} في الهامش: تقبل بينة النفي في الشرط، "إن لم تدخل الدار اليوم فأنت حر".

^{٢٥٩} «ولو برهن المسلم إليه أن السلم فاسد لأنه لم يذكر الأجل تقبل لأن "شخ" قال تقبل على الشرط ولو كان نفيًا»، **جامع الفصولين** لابن قاضي سمانه، ١/١٠٣.

^{٢٦٠} التصحيح من **عمدة الأحكام**، في **الإعلام**: في.

^{٢٦١} في الهامش: تقبل بينة النفي المتواتر.

^{٢٦٢} **التلويح** للفتناني، ٢/٢٢٩.

التلويح (شرح **التلويح على التوضيح لمن التنقيح في أصول الفقه**): تأليف سعد الدين مسعود بن عمر بن عبد الله الفتناني الشافعي (ت. ٧٩٢هـ/١٣٩٠م)، تحقيق: زكريا عميرات، الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤١٦هـ/١٩٩٦م.

^{٢٦٣} «والشهادة على النفي لا تقبل؛ لأن الشهادة إنما شرعت للإثبات لا للنفي؛ لأن فراغ الذمة أصل فلا يحتاج إلى دليل آخر، بخلاف اليمين فإنها شرعت للنفي»،

مختارات النوازل للمرعيني، ٤/٧٤.

^{٢٦٤} «شهدا عليه بقول أو فعل، يلزم عليه بذلك إجارة أو بيع أو كتابة أو طلاق أو عتاق أو قتل أو قصاص في مكان وزمان وصفاه، فبرهن المشهود عليه أنه لم يكن يومئذ ثمة، لا يقبل لكنه قال في **المحيط** إن تواتر عند الناس، وعلم الكل عدم كونه في ذلك المكان والزمان لا يسمع الدعوى عليه ويقضى بفراغ الذمة، لأنه يلزم تكذيب الثابت بالضرورة، والضروريات مما لا يدخله الشك عدلا إلى كلام الثاني؛ وكذا كل بينة قامت على أن فلانًا لم يقل ولم يفعل ولم يقر» **الفتاوى البنازية**، ١/٥٧١.

ويقبل أيضًا إذا كان النفي مقروناً بالإثبات، كما إذا شهدوا أن هذا وارث فلان، لا وارث له غيره، أو لا نعلم وارثاً له غيره، كما في السراج الوهاج. ومنه إذا شهدا أنه علق طلاقها على عدم شيء، فشهدا بالعدم، وله فروع أخر.

«وتقبل أيضًا إذا سأل القاضي الشهود قبل الدعوى عن لون الدابة،^{٢٦٥} فقالوا: كذا، ثم عند الدعوى شهدا بخلاف ذلك، لأنه سأل عما لا يكلف الشاهد بيانه، واستوى ذكره وتركه. ويخرج منه مسائل كثيرة»،^{٢٦٦} كما في جامع الفصولين. تقييد المطلق وتعيين المحتمل يصح من الشهود، وإن كان ذلك بعد الإفتراق.

«وتقبل أيضًا فيما إذا ضاع سجل من ديوان القاضي، وشهد كاتباه عنده أنه أمضى ذلك، كما إذا ضاع إقرار رجل لرجل، فشهد الكاتبان [٧٠ظ] عند القاضي أن هذا أقر عندي لهذا بكذا وكذا، وقد سمعناه، فإن القاضي يقبل شهادتهما»،^{٢٦٧} كما في شرح الأدب للصدر الشهيد.

«وتقبل شهادة الوكيل إن قال: إن هذه امرأة هذا، وإن قال: إني زوجها منه، لا تقبل»،^{٢٦٨} كما في المختارات النوازل. «ولو باع عيناً ثم شهد بها للمدعي، لا تقبل»،^{٢٦٩} كما في اللسان. وفيه: شهد الشهود بحق لرجل، ثم حلفوا، لا تقبل شهادتهم، للتهمة. انتهى. وفي مجمع الفتاوى: لا ترد الشهادة بمجرد التهمة. انتهى.

وللشاهد تنمة: «برهن على إقرار المدعي أن شهوده فسقة^{٢٧٠} أو على إقراره أنه استأجرهم أو على إقرارهم أنهم لم يحضروا في مجلس كان هذا فيه، يكون مبطلا لشهود المدعي؛ ولو برهن أنه له، فبرهن خصمه أن شهوده ادعوه، تبطل بيته المدعي»،^{٢٧١} كما في جامع الفصولين.

أقام بينته أن الشهود كفار أو محدودون في قذف، فحدهم فلان القاضي أو متأجرون والأجرة في أيديهم أو أن المدعي كان وكل هذين الشاهدين بالخصومة معه، وقد كان خاصماه إلى القاضي؛ أو كان وصي [٧١و] الميت، فعزله القاضي عن الوصية، والشيء المدعى بجهة الميراث، فإنه تقبل وتبطل الشهادة، كما في الروضة. أو ادعى على الشهود مالا، بأن قال: "إني دفعت إلى الشهود كذا، كي لا يشهدوا علي"، والآن شهدوا، فعليهم الآن رد ذلك إلي"، وأقام البينة، بطلت شهادة شهود المدعي، كما في مختصر الفتاوى.

«وللخصم أن يطعن في الشاهدين أنهما عبدان، فإن قالوا: "نحن حران"، وعرفهما القاضي، أو عرف حريتهما لا يلتفت إلى قول المشهود عليه، لأنه يدعي خلاف الظاهر؛ وإن كان لا يعرفهما، وكانا مجهولين، فقبل قول المشهود عليه، ولا تقبل شهادتهما إلا أن يقيم المدعي بيته أو هما يقيمان بيته أنهما حران قبل شهادتهما، [فإن قالوا: سل عنا لم يقبل ذلك منهما. ولو سأل عنهما فأخبر أنهما حران، فقبل شهادتهما]^{٢٧٢} كان

^{٢٦٥} في الهامش: إذا سأل القاضي الشهود عن لون الدابة.

^{٢٦٦} «القاضي لو سأل الشهود قبل الدعوى عن لون الدابة فقالوا كذا ثم عند الدعوى شهدا بخلاف ذلك اللون تقبل لأنه سأل عما لا يكلف الشاهد بيانه فاستوى ذكره وتركه ويخرج منه مسائل كثيرة»، جامع الفصولين لابن قاضي سمانه، ٩٥/١.

^{٢٦٧} «فرق بين هذا وبين مسألتين: إحداهما: إذا ضاع سجل من ديوان القاضي، فشهد كاتباه عند القاضي أنه أمضى ذلك، فإن القاضي يقبله. والثانية: إذا ضاع إقرار الرجل لرجل، فشهد الكاتبان عند القاضي أن هذا أقر عندك لهذا بكذا وكذا، قد سمعناه، قبل القاضي ذلك، وقضى بشهادتهما»، شرح الأدب للصدر الشهيد، ١٠٥/٣-١٠٦.

^{٢٦٨} مختارات النوازل للمرغيناني، ١٩/٢.

^{٢٦٩} لسان الحكم لابن الشحنة، ٢٤٥.

^{٢٧٠} في الهامش: برهن على إقرار المدعي أن شهوده فسقة.

^{٢٧١} «ولو برهن على إقرار المدعي أن شهوده فسقة أو على إقراره أنه استأجرهم أو على إقرارهم أنهم لم يحضروا في مجلس كان هذا الأمر فيه يكون مبطلا لشهود المدعي ... برهن أنه له فبرهن خصمه أن شهوده ادعوه تبطل بيته المدعي»، جامع الفصولين لابن قاضي سمانه، ٨٩/١.

^{٢٧٢} الزيادة من شرح الأدب للصدر الشهيد، ٣٩/٣.

ذلك حسناً، والأول أحب إلي، وهو ألا يقبل قولهما إلا ببينة»^{٢٧٣} كما في شرح الأدب. وله أن يطعن بأتهما محدودان، وعليه إقامة البينة، كما في مختصر الفتاوى، أو أتهما شريكان في المشهود به، كما في الخلاصة. ويقبل الطعن ولو بعد قوله للمدعي: "إني بالدفع"، [٧١ظ] كما في فتاوى العلامة قاسم.^{٢٧٤}

خاتمة: «ادعى داراً في يد إنسان أنه ملكه، وأن أباه باعها منه في حال بلوغه بغير رضاه، وقال صاحب اليد: إن البيع كان حال صغره»^{٢٧٥} بغير رضاه منه، يجب أن تكون البينة بينة صاحب اليد، لأنها هي المثبتة»^{٢٧٦} كما في جامع الفصولين. وفي اللسان عن «صاحب المحيط أن بينة الابن أولى».^{٢٧٧} انتهى.

الأب باع مال ولده الصغير، فادعى بعد بلوغه أن بيع الأب وقع بغبن فاحش،^{٢٧٨} «فإن قيمته كانت يوم باع مائة، وقد باعه منك بخمسين، ورد علي ملكي»، وقال المدعى عليه: "لا، بل قيمته كانت خمسين"، يحكم الحال لو لم تكن المدة قدر ما تبدل فيه الأسعار، فلو كانت مدة تبدل فيها، صدق [المشتري]،^{٢٧٩} ولو برهنا ببينة المثبت للزيادة أولى. وصور المسألة في القنية في بيع الوصي، وقال: قال بعض: "إن جعل بينة المثبت أولى"، وقال كثير منهم: "المثبت لقلّة القيمة أولى".

وفيها: أقامت المرأة [البينة]^{٢٨٠} على المهر على أن زوجها كان مقرراً بذلك إلى يومنا، وأقام [٧٢و] الزوج البينة أنها أبرأت من هذا المهر الذي تدعيه، فبينة الإبراء أولى.

وكذا في الدين، لأن بينة الدين بطلت بإقرار المدعى عليه لما ادعى البراءة، ولم تبطل بينة البراءة؛ وهكذا شهود البيع والإقالة، فبينة الإقالة أولى لبطلان بينة البيع بإقرار مدعي الإقالة. وينبغي أن يحفظ هذا الأصل، فإنه يخرج منه كثير من الوقعات. انتهى.

«أقامت البينة أن مولاهما دبرها في مرض موته، وهو عاقل،^{٢٨١} وأقامت الورثة بينة أنه كان مخلوط العقل، فبينة الأمة أولى؛ وكذا إذا خالغ امرأته، ثم أقام الزوج بينة أنه كان مجنوناً وقت الخلع، وأقامت بينة على كونه عاقلاً حينئذ أو كان مجنوناً وقت الخصومة، فأقام وليه البينة أنه كان مجنوناً،

^{٢٧٣} «وإذا قال المشهود عليه: هذان الشاهدان عبدان، وقالوا: نحن حران، لم نملك قط، فهذا على وجهين، إن عرفهما القاضي وعرف حريتهما، لا يلتفت إلى قول المشهود عليه، لأنه يدعي خلاف الظاهر. فإن كان لا يعرفهما، وكانا مجهولين قبل قول المشهود عليه، ولا تقبل شهادتهما. لأن الأصل في الناس الحرية، إلا في أربعة مواضع أحدها هذا، إلا أن يقيم المدعي بينة، أو يقيما بينة أهما حران، فحينئذ تقبل شهادتهما. فإن قالوا: "سل عنا" لم يقبل ذلك منهما. ولو سأل عنهما فأخبر أهما حران، فقبل شهادتهما كان ذلك حسناً، والأول أحب إليّ، وهو ألا يقبل قولهما إلا بالبينة»، شرح الأدب للمصدر الشهيد، ٣/٣٩.

^{٢٧٤} في الهامش: ادعى على شخص بما يوجب الكفر، وعجز المدعي عن إثبات البينة ما ادعاه، لا يجب عليه شيء إذا صدر الكلام على وجه الدعوى عند حاكم شرعي؛ أما إذا صدر منه على وجه السب والانتقاص، فإنه يعزر على حسب ما يليق به، كما في فتاوى قارئ الهداية.

^{٢٧٥} التصحيح من جامع الفصولين، وفي الإعلام: بعد البلوغ.

^{٢٧٦} «ادعى داراً وقال أنه ملكي باعه أبي منك حال بلوغني وقال ذو اليد حال صغيرك فالقول للمدعي كذا "ذ". وقال لو برهنا تقبل بينة ذي اليد لأنها هي المثبتة»، جامع الفصولين لابن قاضي سماونه، ٨٤/١.

^{٢٧٧} «وقال برهان الدين صاحب المحيط بينة الابن أولى»، لسان الحكم لابن الشحنة، ٢٤٧.

^{٢٧٨} في الهامش: باع مال ولده الصغير، فادعى أنه بغبن فاحش، يحكم الحال.

^{٢٧٩} الزيادة من جامع الفصولين لابن قاضي سماونه، ١٨١/٢.

^{٢٨٠} الزيادة من عندنا.

^{٢٨١} في الهامش: أقامت بينة أن مولاهما دبرها وهو عاقل.

والمرأة أنه كان عاقلاً، فبينه المرأة أولى في الفصلين»^{٢٨٢} كذا في اللسان عن القنية. أقام الغاصب البينة أنه رد المصوب إلى المالك، وأقام المالك البينة أنه هلك عند الغاصب، فالبينة بينه المالك، كما في السراجية.

رجل جرح إنساناً ومات، فأقام [٧٢ظ] أولياء الميت بينة أنه مات بسبب [الجرح]^{٢٨٣}، وأقام بينة أنه برئ ومات بعد عشرة أيام، فبينه أولياء الميت أولى، كذا في معتمد الأحكام عن القنية.

عدله اثنان وجرحه اثنان،^{٢٨٤} فالجرح أولى، إلا إذا كان بينهم بغضب، فإنه لا يقبل جرحهم، كما في الإشارة خزنة الفتاوى.

الفصل الخامس [في حكم التعزير]^{٢٨٥}

التعزير واجب أجمعت الأمة عليه فيما لا يوجب الحد، من شتم يلحق المشتوم به الوحشة، كالقول للفقهاء والعلوية: "يا حمار" و"يا خنزير".

ويجوز افتداء اليمين عنه في الصحيح من المذهب. وكذا لو قال: "أصلحك من دعواك التعزير"، كما في مجمع الفتاوى.

عن الحظر والإباحة من الخلاصة عن المنتقى: رجل ساء في حق عبده، يرفعه إلى القاضي، ويشهد جيرانه، أنه قال محمد: لا يجبر المولى على بيعه،^{٢٨٦} ولكنه ينهى المولى عن ذلك، فإن عاد أذبه بالضرب والحبس.

ولم أر كلاماً في حد الإساءة، وهل من جملتها: تكليفه ما لا يطاق من المهر، وتعيين قدر من الحلقة في كل يوم لا يقدر عليها، وتقدير [٧٣] الأكل عليه، وضربه ضرب المجرمين قطاع الطريق، وجعل الطوق الحديد في حلقة، والخشبة في رجله أو القيد في رجله؟ الظاهر أن ذلك منه، لأن ذلك كله خلاف الشرع، ولا ريب أن كل معاملة خلاف الشرع فيه سيئة.^{٢٨٧} فتأمل. والله ولي دينه.

وعز شاهد الزور بإقراره بذلك على نفسه، ولا طريق إلى إثباته بالبينة،^{٢٨٨} لأنها تصير شهادة على النفي، فلا تقبل؛ وكذا بالرجوع عن الشهادة بأن قال: كنت مبطلاً في الشهادة، سواء كان الرجوع قبل الحكم أو بعده، وثبت ذلك بإقراره أو بالشهادة عليه، كما في مختارات النوازل.^{٢٨٩}

وعز كاتب صكوك وخطوط عليها بالزور،^{٢٩٠} كما في خزنة الروايات؛^{٢٩١} ولا يعز من عرّض بالشتم وغيره، كما في الفتاوى؛ ولا [يعزر]^{٢٩٢} من ادعى سرقة بعد العجز عن ثبوتها، لأن القصد من دعوى السرقة إثبات المال، لا نسبته إلى السرقة، كما في القنية. وفي مجمع الفتاوى عن

^{٢٨٢} «وفي القنية أمة أقامت بينة أن مولاهما دبرها في مرض موته وهو عاقل وأقامت الورثة بينة أنه كان مخلوط العقل فبينت الأمة أولى، وكذا إذا خالغ امرأته ثم أقام الزوج بينة أنه كان مجنوناً وقت الخلع وأقامت بينة أنه كان عاقلاً حينئذ أو كان مجنوناً وقت الخصومة فأقام وليه بينة أنه كان مجنوناً والمرأة على أنه كان عاقلاً فبينت المرأة أولى في الفصلين»، لسان الأحكام لابن الشحنة، ٢٤٧.

^{٢٨٣} الزيادة من عمدة الأحكام، ٢٧.

^{٢٨٤} في الهامش: عدله اثنان وجرحه اثنان.

^{٢٨٥} الزيادة من عمدة الأحكام، ١١.

^{٢٨٦} في الهامش: سيء في حق عبده، يرفعه إلى القاضي، ولا يجبر على بيعه.

^{٢٨٧} في الهامش: كل معاملة خلاف الشرع سيئة.

^{٢٨٨} في الهامش: عز شاهد الزور بإقراره لا بإثباته بالبينة.

^{٢٨٩} انظر: مختارات النوازل للمرغيناني، ٩٧/٤.

^{٢٩٠} في الهامش: عز كاتب صكوك بالزور.

^{٢٩١} خزنة الروايات في الفروع الحنفية لقاضي جكن الهندي (ت. ٩٢٠هـ/١٥١٥م). هذا الكتاب مازال مخطوطة.

^{٢٩٢} الزيادة من عمدة الأحكام، ١١ ظ.

المنية: ٢٩٣ ادعى على آخر أنه وطئ جاريته، وحبلت منه، وادعى النقصان ٢٩٤ بهذا [٧٣ظ] السبب، وأنكر هو الدخول، فله أن يحلفه؛ ولو حلف المدعى عليه فله أن يطالب القاضي بتعزيز المدعي. انتهى. ولم يظهر لي الفرق بينهما، فليتأمل، كما في القنية. ولا [تعزر] ٢٩٥ امرأة الغائب إذا تزوجت ادعت الطلاق حين تزوجت، كما في الفيض.

ولم أر حكم من وهم أو أخطأ ٢٩٦ أو شنع على مؤلف ٢٩٧ وباحث في العلوم [الشرعية]، ٢٩٨ أو من أقيمت عليه البينة بعد حلفه، ومن ادعى وقفية ما باعه من أرض أو غيره، أو عتقا للمبيوع. والذي يظهر عدم وجوب التعزير في مسألة التوهم، لأن المقام مقام إظهار الصواب، والذب عن الشريعة، لا مقام السب والشتم.

وفي مجمع الفتاوى: لو كان العبد يطلب البيع من مولاه وهو مقر أنه يحسن صحبته، يعزر. ٢٩٩

ومنه: وتعزير العلماء والعلوية الذين هم أشرف الأشراف بالإعلام، وهو أن يقول له القاضي: "بلغني أنك تفعل كذا"، ومرادهم من العلماء والله أعلم المجتهدون، لأن الفقيه المطلق اسم لمن كان عالماً حقيقياً ٣٠٠ عاملاً، ويلحق به المجتهد في المذهب، [٧٤و] كما أُحِقَّ في جواز العمل بما اتضح له من الأدلة؛ وأما المتفقه كعلماء زماننا وطلبة العلم، فالظاهر شمول الحكم لهم، لكن بزيادة قيد، وهو أن يكون كل ذي مروءة.

وتعزير الأمراء ٣٠١ أو الدهاقين بالإعلام والجر إلى باب القاضي والخصومة. ولم أر من بين كيفية الجر، والظاهر أنه أعم من مسكه من طوقه أو من كفه. والأوساط أي: السؤفة بالإعلام والجر [والحبس] ٣٠٢ والأخسَاء بهذا كله والضرب. وظاهر ما في الخلاصة والنهاية، ٣٠٣ أن ما ذكر من المراتب في التعزير، هو الواجب في حق كل طائفة، دون غيره.

خاتمة: إذا حكم القاضي في شيء، وكتب سجله، يجعل كل ذي حجة على حجته إذا كانت له إلا في خمسة من السجلات فلا تدفع، ٣٠٤ وهي: حجة النسب، والحكم بشهادة القابلة، وفسخ النكاح بالعنة، وفسخ البيع بالإباق، وتفسيق الشاهد. كذا في الخلاصة.

«ولو طلب المدعى عليه حجة الإبراء من القاضي في غيبة الخصم ٣٠٥ [لم] ٣٠٦ يكتب له عند أبي يوسف، خلافاً لمحمد؛ ولو كان حجة طلاق أو [٧٤ظ] استيفاء، يكتب مع غيبته وفقاً» ٣٠٧ كما في الأشباه.

٢٩٣ لعل هذا الكتاب منية المفتي في فروع الحنفية ليوسف بن أحمد السجستاني (ت. بعد ٦٣٨هـ).

٢٩٤ في الهامش: ادعى أنه وطئ جاريته، وحبلت منه، وادعى النقصان.

٢٩٥ الزيادة من عمدة الأحكام، ١١ظ.

٢٩٦ التصحيح من عمدة الأحكام، وفي الإعلام: خطأ.

٢٩٧ في الهامش: من وهم أو شنع على مؤلف.

٢٩٨ الزيادة من عمدة الأحكام، ١١ظ.

٢٩٩ في الهامش: يطلب البيع وهو مقر بإحسانه، يعزر.

٣٠٠ التصحيح من عندنا، وفي الإعلام: حقيقاً.

٣٠١ في الهامش: تعزيز التجار الجر إلى باب القاضي. إلخ.

٣٠٢ انظر: لسان الأحكام لابن الشحنة، ٤٠١.

٣٠٣ الكتاب غير مثبت.

٣٠٤ في الهامش: خمسة من السجلات لا تدفع.

٣٠٥ في الهامش: طلب حجة إبراء في غيبة الخصم.

٣٠٦ الزيادة من الأشباه لابن نجيم، ٢٠٠.

٣٠٧ «طلب من القاضي كتابة حجة الإبراء في غيبة خصمه لم يكتب له عند أبي يوسف رحمه الله خلافاً لمحمد رحمه الله، وأجمعوا على أنه يكتب له حجة الاستيفاء ولها حجة الطلاق»، الأشباه لابن نجيم، ٢٠٠.

يجل للقاضي أخذ الأجرة على كتبه السجلات والمحاضر، وذلك بقدر أجر المثل، هو المختار؛ ولا يجل له أخذ الأجرة على القسمة، إذا لم يكف مؤونته من بيت المال، ولم يذكر كم يأخذ، وأنه على قدر العناء والتَّصَب. وهذا أشبه بأصول أصحابنا، كما في **خزانة الفتاوى**.

نوع في حكم الحبس في **مختارات النوازل**: «وفي الإقرار لا يحبس أول وهلة، بل يمهل زماناً، ويأمره بدفعه، فإن امتنع منه حبسه؛ لأن الحبس جزاء المماطلة،^{٣٠٨} فلا بد من ظهورها».^{٣٠٩} انتهى.

وفي **الخزانة**: الكفيل بالنفس إذا أقر عند القاضي، لا يحبس أول مرة؛ وكذا من أقر بحق لإنسان على هذا في المرة الثانية، وفي الثالثة يحبس، وكذا إن ثبت بالبينة على رواية الخصاف؛ وكذا في سائر الحقوق في ظاهر الرواية؛ وإذا ثبت الحق أو الدين بالبينة، يحبس أول مرة. وفي **اللسان**: «قال المديون: أبيع عرضي وأوفي ديني، أجله القاضي ثلاثة أيام، ولا يحبس. وفيه: أراد الدائن إطلاقه بلا حضور القاضي، [٧٥و] له ذلك».^{٣١٠} انتهى.

ورأيت بعض الثواب لا يطلق المحبوس إلا بعد حضور الكاتب والترجمان. ولا أصل لذلك. وفي **مجمع الفتاوى عن واقعات الناطفي**^{٣١١} عن محمد: إذا حبس الرجل في حق، وكان محتال في الخروج من الحبس بالهرب، ويطلب العمل فيخرجونه، فحسن أن يؤديه بالسياط لينتهي عن ذلك. انتهى.

أقول: ولا بُدَّ في تعزيز الحبس أيضاً أخذاً من قولهم: "نزع الغريم من يد طالبه لم يضمن المال وعليه التعزير"، كما في **ذخيرة الناظر** من الغضب. وفي **القنية**: سجّان القاضي خلّى رجلاً من^{٣١٢} السجن حبسه القاضي^{٣١٣} بدين، فلرب الدين أن يطالبه بإحضاره. إذا هرب الغريم من الرسول، وعجز عنه، فالقول قول الرسول في ذلك، ولا ضمان عليه؛ لكن إذا لم يعلم هروبه إلا بقوله، يؤدب على التفريط، كما في **فتاوى قارئ الهداية**. قضى القاضي على رجل بالمال، وأراد حبسه، فقال المدعي: "يعلم أي فقير، فحلّقه ما يعلم ذلك"، فإن القاضي يحلفه ولو بعد الحبس؛ [٧٥ظ] فإن نكل أطلق المحبوس، وإن حلف حبسه. وهذا اختيار حسن. كذا في **القنية**.

المديون إذا أقام البينة على الإفلاس قبل الحبس، فيه روايتان: قال الإمام الفضل: الصحيح أنها تقبل، قال رحمه الله: ينبغي أن يكون ذلك مفوضاً إلى رأي القاضي؛ إن رأى أنه وقع لا تقبل، وإن علم أنه ليّن تقبل. وفي **الفتاوى الغياثية عن فتاوى افتخار**^{٣١٤} المديون إذا أقام البينة على الإفلاس قبل الحبس، فالصحيح أنها تقبل. انتهى.

^{٣٠٨} في الهامش: الحبس جزاء المماطلة.

^{٣٠٩} في الهامش: قضى القاضي على رجل بالمال، وأراد حبسه، فقال المدعي: "يعلم أي فقير، فحلّقه ما يعلم ذلك"، فإن القاضي يحلفه ولو بعد الحبس؛ فإن نكل أطلق المحبوس، وإن حلف حبسه. وهذا اختيار حسن. كذا في **القنية** من كتاب: القاضي وصي الناظر. | «وفي الإقرار لا يحبس أول وهلة، بل يمهل زماناً، ويأمره بدفعه، فإذا امتنع منه حبسه؛ لأن الحبس جزاء المماطلة، فلا بد من ظهورها»، **مختارات النوازل** للمرغيناني، ٢٣/٤.

^{٣١٠} «قال المديون أبيع عرضي وأوفي ديني أجله القاضي ثلاثة أيام ولا يحبس ولو كان له عقار يحبس لبيعه ويقضي الدين ولو كان بثمن قليل وإذا وجد المديون من يقرضه ليقضي به دينه فلم يفعل فهو ظالم، وإن أراد الدائن إطلاقه بلا حضور القاضي له ذلك»، **لسان الحكم** لابن الشحنة، ٢٢٥.

^{٣١١} **واقعات الناطفي**: تأليف أبي العباس أحمد بن محمد بن عمر الناطفي (ت. ١٠٥٤هـ/١١٠٤م)، ولعل الكتاب مفقود.

^{٣١٢} التصحيح من الهامش وفي الإعلام: في.

^{٣١٣} في الهامش: سجّان القاضي خلّى رجلاً من السجن حبسه القاضي.

^{٣١٤} الكتاب غير مثبت.

وأجرة السَّجِّلِ على المدعي، وقيل: على المدعى عليه، وقيل: على من استأجره، وإلا فعلى من أخذ السجل؛ وأجرة السَّجْنِ على رب الدين،^{٣١٥} وكذا أجرة سجان سجنه؛ «وأجرة المشخص في مال الطالب، وقال بعضهم: على المتمرّد، وهو الصحيح»،^{٣١٦} كما في شرح الأدب.

ومؤنة أعوان القاضي على المتمرّد،^{٣١٧} ومؤنة المؤكل وهو الذي أمر بملازمة المدعى عليه، عليه؛ وبعض المشائخ قالوا: "على المدعي"، وهو الأصح. وأجرة الرجالة على المدعي ابتداء تكون، وعلى المدعى عليه بامتناعه، [٧٦و] كما في المبني.

وهذا آخر ما قصدناه من جمع ما تفرّق في بطون الدفاتر، مع كثرة الشواغل والحوادث والآفات. نسأل الله العصمة من الخطأ والزلل في القول والعمل وأن يجعل ما نحن فيه خالصاً لوجهه الكريم وسبباً للفوز بجنت النعيم.

{قال المؤلف}: وكان الفراغ من جمعه في اليوم السابع من شهر شعبان المكرّم سنة تسع وخمسين وألف من الهجرة، وصلى الله على سيدنا محمد، وعلى آله وصحبه وسلم. وحسبنا الله ونعم الوكيل، ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم، والحمد لله أولاً وآخراً.

{وكان الفراغ من هذه النسخة في يوم السبت المبارك سادس وعشرين ذي القعدة الحرام بالطائف، سنة ثمانية وتسعين بعد الألف (١٠٩٨) من الهجرة المحمدية، على يد الفقير محمد بن أحمد بن محمد بن شمس، الرومي أصلاً، المكي مولداً وموطناً، الحنفي مذهباً، ناقلها من خط مؤلفها مولانا الشيخ إبراهيم بن حسين بيري الحنفي رحمه الله تعالى، والمسلمين أجمعين. آمين. وصلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم أجمعين. }

^{٣١٥} في الهامش: أجرة السَّجِّلِ على المدعي، وأجرة السَّجْنِ على رب الدين.

^{٣١٦} «ثم لم يذكر صاحب الكتاب أن مؤنة المشخص على من تكون. اختلف العلماء فيه، قال بعضهم: تكون على بيت المال. وقال بعضهم: تكون على المتمرّد. وهو الصحيح»، شرح الأدب للمصدر الشهيد، ٣٢٤/٢.

^{٣١٧} في الهامش: مؤنة أعوان القاضي على المتمرّد.